

304.868

35
1984

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XXXV

FOLIA
ARCHAEOLOGICA
XXXV

1984
MŰZSÁK KÖZMŰVELŐDÉSI KIADÓ, BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság
FODOR ISTVÁN
KEMENCZEI TIBOR
KOVRIK ILONA

Szerkesztő
SÁRDY JUDIT

Fényképek
D. ERDŐKÜRTI ZSUZSANNA

Rajzok
BOGDÁNDY LIA

ISSN 0133 – 2023

© A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM — INDEX

István VÖRÖS: Hunted mammals from the Aurignacian cave bear hunters' site in the Istállóskő Cave	7
Az Istállóskői barlang aurignaci barlangi medve vadásztelep zsákmányállatai	29
Tibor KEMENCZEI: Skythenzeitliche Akinakes in der Prähistorischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums	33
Szkita kori török a Magyar Nemzeti Múzeum Óskori Gyűjteményben ..	47
KÖRÖK József: Késő császárkori kút Kisvarsányról	51
Spätkaiserzeitlicher Brunnen von Kisvarsány	56
Attila KISS: Über eine silbervergoldete gepidische Schnalle aus dem 5. Jahrhundert von Ungarn	57
Egy magyarországi V. századi gepida ezüstcsatról	76
Károly MESTERHÁZY: Beiträge zu den gepidisch-thüringischen Beziehungen im 5—6. Jahrhundert	77
Adatok a V—VI. századi gepida-thüring kapcsolatokhoz	85
Éva GARAM: Spätawarenzeitliche Goldgegenstände im Ungarischen Nationalmuseum	87
Későavar kori aranytárgyak a Magyar Nemzeti Múzeum Népvándorlás kori Gyűjteményében	109
Alán KRALOVÁNSZKY: Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des vierapsidalen Kirchentyps in Ungarn	111
Építészettörténeti adatok a négykaréjos templomtípus magyarországi megjelenésének kérdéséhez	137
KUBINYI András: Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog) ..	139
Ein Agnus Dei darstellendes Zitationssiegel	159
FODOR István: Emberalakos gótikus bronz gyertyatartó Jászágóról	161
Gotischer Bronzeleuchter in Menschengestalt aus Jászágó	173
PARÁDI Nándor: A besztercebányai kályhacsempék lelőhelyéről	175
Über die Fundstelle der Ofenkacheln von Besztercebánya	184
MOJZSIS Dóra: XVI—XVII. századi női fejdíszek a nagylózi leletanyagból:	185
Weiblicher Kopfschmuck aus dem Fundmaterial von Nagylózs, 16.—17. Jahrhundert	211

RÖVIDÍTÉSEK — ABBREVIATIONES

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Geol.	= Acta Geologica Hungarica
ActaHA	= Acta Historiae Artium
AH	= Archaeologia Hungarica
Arch.Ért.	= Archaeologiai Értesítő
Arch.Hist.	= Archaeologia Historica
AVNS	= Archeologicky vizkumy na Slovensku
BerROB	= Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
BHH	= Bibliotheca Humanitatis Historica
BpR	= Budapest Régiségei
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter
CNH	= Corpus Nummorum Hungariae
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DMÉ	= Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg.	= Dolgozatok A Szegedi Tudományegyetem Érem- és Régiségtárából
EMÉ	= Egri Múzeum Évkönyve
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua
FA	= Folia Archaeologica
Fil. Közl.	= Filológiai Közlöny
Földr.Ért.	= Földrajzi Értesítő
Földt.Int.Évk.	= Földtani Intézet Évkönyve
Földt.Int.Jel.	= Földtani Intézet ... évi Jelentése
Földt.Közl.	= Földtani Közlöny
FontesAH	= Fontes Archaeologici Hungariae
GDV	= Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
IKMK	= István király Múzeum Közleményei (Székesfehérvár)
JAMÉ	= Jónás András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JbRGZM	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
KHKM	= Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
KSIA	= Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MGH	= Monumenta Germaniae Historica
MIA	= Materialy i issledovanija po arheologii SSSR
MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung

MKÉ	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MM	= Magyar Múzeum
MMT	= Magyarország Műemléki Topográfiája
MonArch	= Monumenta Archaeologica (Praha)
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
MTAK II.	= A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei
Művéd.	= Műemlékvédelem
Művtört.Ért.	= Művészettörténeti Értesítő
NK	= Numizmatikai Közlöny
NZ	= Numismatische Zeitschrift
ÖAW	= Österreichische Akademie der Wissenschaften
PZ	= Praehistorische Zeitschrift
RF	= Régészeti Füzetek
SA	= Sovetskaja Arheologija
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie
SF	= Südost-Forschungen
SIA	= Slovenská Archeológia
SSz	= Soproni Szemle
StuSl	= Studia Slavica
Sz	= Századok
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából
TSz	= Történelmi Szemle
VMMK	= Veszprém megyei Múzeumok Közleményei
ZfA	= Zeitschrift für Archäologie

HUNTED MAMMALS FROM THE AURIGNACIAN CAVE BEAR HUNTERS' SITE IN THE ISTÁLLÓSKŐ CAVE

István VÖRÖS

The Istállóskő Cave is situated in the Bükk Mountains (N-Hungary) near the village Szilvásvár in the upper part of the Szalajka valley. This valley runs in NW-SE direction at the SW side of the Istállóskő ("Stable Rock") Hill built up by Triassic limestone. The height of the cave is 535 ms above the sea-level, its length is 45 m, its width is 8—9 m, and its maximum height is c. 10 m.

Between 1912 and 1951 J. Hillebrand, A. Saád, O. Kadić, M. Mottl and L. Vértes made excavations in the cave on 13 occasions.¹

THE SEDIMENTARY INFILLING AND LAYERS OF THE ISTÁLLÓSKŐ CAVE

The whole sedimentary infilling of the Istállóskő Cave was c. 3,5—4 m thick, containing c. 1—1,5 m thick Holocene and 2,5—3 m thick Pleistocene sedimentary sequences. The uppermost part of the Pleistocene sequence has been rather disturbed, especially in the middle part of the cave, because of the Neolithic-Copper Age and recent pits and hearths dug into it.

The Pleistocene sedimentary sequence of the Istállóskő Cave is the following (from above):

Layer VI — light yellow clay, with the so-called "upper microfauna startum."²

Layer V — yellow clay, without microfauna.³

¹ For the history of researches made in the Istállóskő Cave together with references see: Kadić, O., *Barlangkutatás* 17(1944) 33—41.; Vértes, L. *MTAK* II.1(1951a) 11—13.; *Id.*, *Acta Arch. Hung* 1(1951b) 15—.; The localization of excavations made in the cave are in: Mottl, M., *Földt. Int.* 1936—38. évi Jel. 4(1945) and Vértes, L., *Acta. Arch. Hung.* 5(1955) Fig. 1.

² Mottl, M., *Barlangkutatás* 17(1944) 42., 45., 50.; *Ead.*, *op. cit.* (1945) 1537., 1545.; Vértes, L., *op. cit.* (1951a) 11—.; *Id.*, *op. cit.* (1951b) 15—.; *Id.*, *op. cit.* (1955) Pl. LI.b., N° 2 Layer.

³ Hillebrand, J., *Barlangkutatás* 1(1913) 23—.; *Id.*, *Barlangkutatás* 2(1914) 118.; *Id.*, *Barlangkutatás* 5(1917) 107.; *Id.*, *Barlangkutatás* 7(1919) 10—.; Saád, A., *Die Ergebnisse der Ausgrabungen in der Istállóskőer Höhle im Jahre 1927. Die Eiszeit* 4(1927) 97—.; Kadić, O., *op. cit.* 36—.; Vértes, L., *op. cit.* (1951b) 15—.; *Id.*, *op. cit.* (1955) Pl. LI.b., N° 3 Layer.

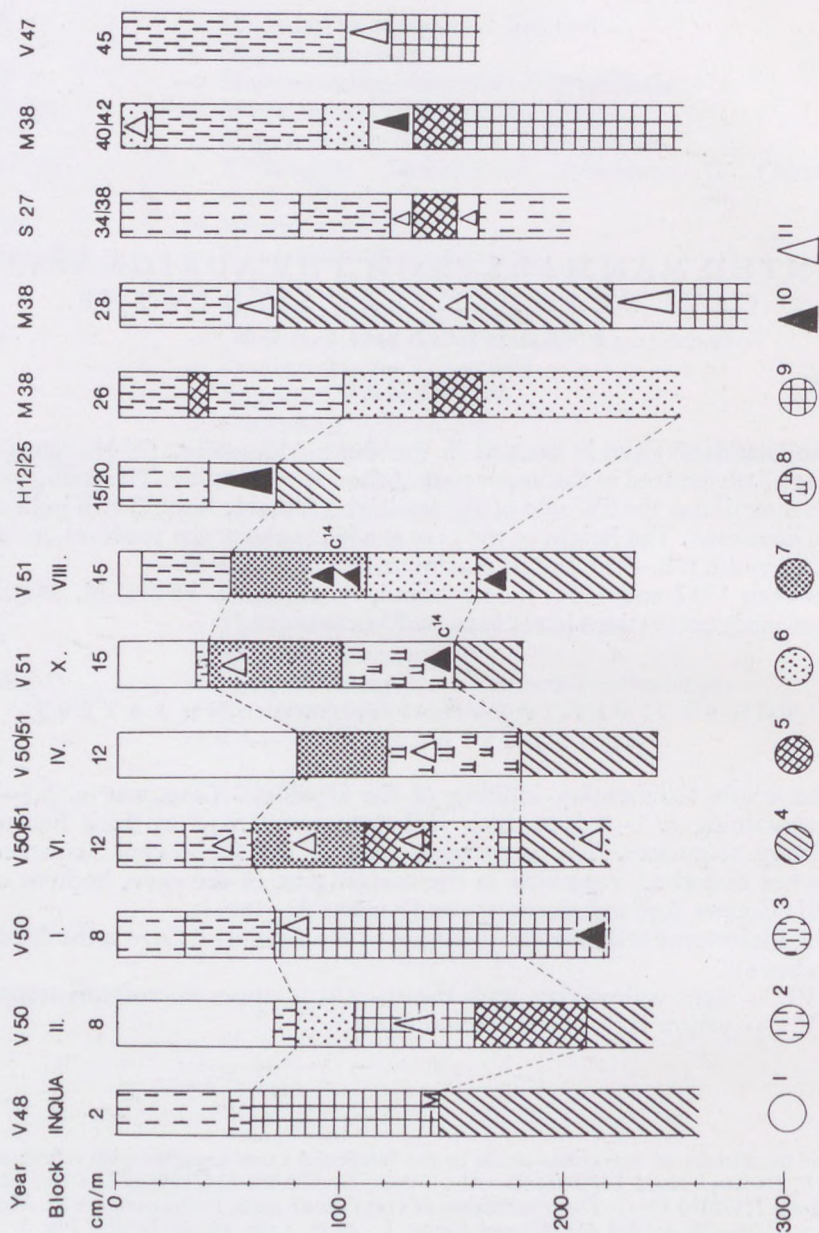

Fig. 1. Sedimentary layers of the Istállóskő Cave in longitudinal section
 1. ábra Az Istállóskői barlang üledékes rétegsora

Layer IV — yellowish brown loessy clay, with microfauna.⁴ Within this layer was the “big hearth” in the middle part of the cave as well as other local minor hearths observed as spots.

Layer III — sedimentary complex,⁵ with three — lower, middle and upper — culture and hearth levels. Microfauna also exists, here “Upper culture layer” — “UCL”.

Layer II — dark brown “lower microfauna startum”. It tapers toward the middle part of the cave.⁶

There is a hiatus between Layer II and Layer I below it.

Layer I — light brown clay, with two — lower and upper — culture and hearth levels without microfauna.⁷

The so-called “Lower culture layer” — “LCL”.

The reconstructed sequence of layers of Istállóskő Cave⁸ along the longitudinal section is on Fig. 1.*

* LEGENDS: V. = L. Vértes; H. = J. Hillebrand; S. = A. Saád; M. = M. Mottl. Numbers after the initial letters of the excavators refer to the years of excavations.; cm — refers to the depth data of Pleistocene sediments (0 cm = absolute — 120 cm!); m — the distance of sedimentary profiles from the entrance of the cave.; 1. prehistoric and modern diggings; 2. yellow clay; 3. yellowish brown clay; 4. light brown clay; 5. reddish brown clay; 6. greyish brown clay; 7. dark brownish clay; 8. grey clay; 9. dark brown clay; 10. hearth layer/spot with charcoal. 11. culture layer without hearth remains and charcoal. — C¹⁴—place of samples collected for C¹⁴ analysis. — Sections of blocks between lines represent Upper Culture Layer while section below the lower line represent Lower Culture Layer.

THE PALAEOOLITHIC INDUSTRY OF THE ISTÁLLÓSKŐ CAVE

L. Vértes who made the last excavations in the cave and investigated its material determined the Palaeolithic material of “Lower Culture Layer” as “Middle European Aurignacian I (Au—I)” and the finds of the “Upper Culture Layer” and of Layers IV—V as “Middle European Aurignacian II (Au—II)”.⁹

⁴ Saád, A., loc. cit.; Mottl, M., op. cit. (1944) 42—43., 45.; Ead., op. cit. (1945) 1537.; Kadić, O., op. cit. Fig. 12.; Vértes, L., op. cit. (1951b) 15—.; Id., op. cit. (1955) Pl. LI.b., N° 7 Layer.; Geyb, M. A.—Schweitzer, F. et al., Földr. Ért. 18(1969) 10.

⁵ Mottl, M., op. cit. (1944) 41—.; Ead., op. cit. (1945) 1537—.; Kadić, O., op. cit. 51—.; Vértes, L., op. cit. (1951a) 11—.; Id., op. cit. (1955) 111—., Pl. LI.b., N° 8 and 11 Layers.

⁶ Vértes, L., op. cit. (1951a) 11—., 21.; Id., op. cit. (1955) 111—., Pl. LI.b., N° 5 Layer.; Jánosy, D., Földt. Közl. 83(1952) 184.

⁷ Vértes, L., op. cit. (1955) 111—., Pl. LI.b., N° 9 Layer.

⁸ Hillebrand, J., loc. cit.; Saád, A., loc. cit.; Mottl, M., loc. cit.; Vértes, L., loc. cit.; Id., Az 1947-es ásatás az Istállóskői barlangban. Ásatási Jelentés. 51.B.I. MNM.At. (Manuscript — Documentation department of Hung. Nat. Mus.); Id., Az Istállóskői barlang (1950-es) ásatása. Ásatási Jelentés. 2.II. MNM. At.; Id., Az Istállóskői barlang ásatása. Ásatási Jelentés 1951. 30.II. MNM. At.

⁹ Vértes, L., op. cit. (1951a) 11—.; Id., op. cit. (1955) 111—., 261—., 279—.; from the earliest time: Kadić, O., loc. cit.; Mottl, M., loc. cit. (1944); Ead., op. cit. (1945) 1543—.

THE ANIMAL BONE REMAINS OF THE ISTÁLLÓSKŐ CAVE

During earlier excavations only a few animal bones were found in the cave. M. Mottl and L. Vértes however, collected in their 1938, 1948 and 1950—51 excavations a great quantity of them.¹⁰

The zoological, faunal investigation of the mammal and bird remains of the cave and the evaluation from the viewpoints of environmental reconstruction were made by D. Jánossy.¹¹

ARCHAEOZOOLOGICAL REKONSTRUCTION

This paper deals with the results of the investigations I made on the bone remains of the hunted mammals of the cave with the aid of archaeozoological reconstruction method. The application of this method, invented by M. Kretzoi for the evaluation of the bone remains of the Middle Palaeolithic open-air site Érd,¹² makes possible the palaeoeconomic and here especially the hunting economic investigations and an evaluation of the zoological material.

It is only the bone remains found in the 1950—51 excavations of the Istállóskő Cave which can be investigated directly. This material is in the Palaeontological Department of the Museum of Natural History.¹³

The material of earlier excavations can be evaluated only indirectly from the publications and rather unevenly because the different parts of this material were described with different accuracy.

The total mammal fauna list of the Istállóskő Cave indicating the separation by layers¹⁴ is demonstrated on Table 1.

¹⁰ Mottl, M., op. cit. (1944) 43—; Vértes, L., op. cit. (1951a) 12—; Jánossy, D., loc. cit.; *Id.*, Acta Arch. Hung. 5(1955) 149—.

¹¹ Except cave bear: Jánossy, D., op. cit. (1955) 149—181., *Id.*, Aquila 55—58(1954) 205—223.; Pathological cave bear remains were investigated by Tasnádi Kubacska, A., Acta Arch. Hung. 5(1955) 193—205., while chronological changes of measurements of the M₁₋₂ of cave bears were studied by Soltész, B., Acta Arch. Hung. 5(1955) 187—192.

¹² Kretzoi, M.—Gábori-Csánk, V., Zoologie archéologique. In.: Gábori-Csánk, V., La station du paléolithique moyen d'Érd, Hongrie. (Budapest 1968) 230—.

¹³ I should like to express my thanks here to Dénes Jánossy for permitting me to study the animal remains and also for making available his observations and experiences of the 1951 excavation.

¹⁴ Light yellow clay: Vértes, L., op. cit. (1951a) 14—; Mottl, M., op. cit. (1944) 45—; yellow clay: Vértes, L., op. cit. (1951a) 15—; Jánossy, D., op. cit. (1955) 151—; yellowish brown clay: Mottl, M., op. cit. (1944) 43—; Jánossy, D., op. cit. (1955) 151—; "Upper Culture Layer": Mottl, M., op. cit. (1944) 42—; Vértes, L., op. cit. (1951a) 16—; Jánossy, D., op. cit. (1955); "Lower Microfauna stratum": Vértes, L., op. cit. (1951a) 13—; Jánossy, D., op. cit. (1952) 181—; *Id.*, op. cit. (1955) 151—; "Lower Culture Layer": *Id.*, loc. cit. (1952); *Id.*, loc. cit. (1955).

CLASSIFICATION OF THE OSTEOLOGICAL ASSEMBLAGES OF ISTÁLLÓSKŐ CAVE

The osteological remain-assemblages of the Istállós-kő Cave are complex, being the results of natural and anthropogeneous accumulations:

Layer I — "LCL" remain assemblage is complex, it consists of the bones of cave bears which could be of both natural and anthropogeneous origin and those of game animals (anthropogeneous accumulation). The subsequent separation of bone remains of two different origins can no longer be made. Supposing, however, a winter-springtime mortality of new-born cave bear cubs, the accumulation refers indirectly to the settlement of this animal in the cave. As compared to the other layers of the cave this layer contains the greatest quantity of young animals (60 %). Observations made during the excavations prove this fact, too.¹⁵

Besides cave bears the composition of big game remains is the following: blue hare 41 %, Carnivores 32 %, and Herbivores 27 %. The microfauna of Layer I "LCL" was not in the sediment of Layer I, but in the dark brown/reddish brown clay stratified over it between Layer I and Layer III which corresponds to the "Lower microfauna stratum" = Layer II!¹⁶

Layer II — "Lower microfauna stratum". Its assemblage is a natural one. Generally steppe (open areas) species dominate in their faunal composition depending on the predator birds.¹⁷ The bones of micromammals and birds were found below the ceiling of the cave (resting places for birds) and only in the frontal part of the cave till ca 10—15 ms, and in the middle part of it, in a 3—5 ms wide zone.¹⁸

Layer III — "UCL" remain assemblage. The macro remains corresponding to the sedimentary structure and localization, are meal refuse near the hearth and depot finds of anthropogeneous origin. The natural assemblages are originated from predator birds; they were found in the dark brown — red brown clay layers connected to the hearth-layers. Beside cave bears the game animals are the following: Carnivores 43,58 %, Herbivores 31,36 %, blue hare 24,78 %.

Layer IV — Its assemblage is complex; the occurrences of natural micro and of anthropogeneous macro remains are similar to those of Layer III — "UCL". The occurrences of Herbivores, Carnivores and blue hares are balanced.

Layer V — Its assemblage consists of mostly game animal bones of anthropogeneous origin.

Layer VI — Its assemblage consists of natural "microfauna" originated from the predator birds (dominant) and a few game animal remains of anthropogeneous origin. The cave bear is missing.

¹⁵ *Vértes, L.*, op. cit. (1955) 285.; *Id.*, Die Rolle des Höhlenbären im ungarischen Paläolithikum. Quartär 10-11(1958—59) 151—169., and footnote N° 8.

¹⁶ Observation of D. Jánosy during the excavation, and *Id.*, op. cit. (1955) 181—.; *Vértes, L.*, loc. cit. (1951a).

¹⁷ *Kretzoi, M.*, Földt. Közl. 71(1941) 235—.; *Id.*, op. cit. (1968) 90—91.; Jánosy, D., loc. cit. (1952); *Id.*, op. cit. (1955) 173.

¹⁸ *Jánosy, D.*, op. cit. (1951) 181—.

HUNTED MAMMALS OF THE ISTÁLLÓSKŐ CAVE

Among the 40 mammal species¹⁹ known from the Istállóskő Cave 21 species can be regarded as hunted animals.

They are:

Blue hare — *Lepus timidus*
 Wolf — *Canis lupus*
 Fox — *Vulpes vulpes*
 Brown bear — *Ursus arctos*
 Cave bear — *Ursus spelaeus*
 Pine marten — *Martes martes*
 Polecat — *Putorius putorius*
 Badger — *Meles meles*
 Cave hyaena — *Crocotta spelaea*
 Cave lion — *Leo spelaeus*
 Wild cat — *Felis silvestris*
 Lynx — *Lynx lynx*
 Horse — *Equus* sp., micro-medium size
 Wild boar — *Sus scrofa*
 Red deer — *Cervus elaphus*
 Elk — *Alces alces*
 Reindeer — *Rangifer tarandus*
 Wild goat — *Capra ibex*
 Chamois — *Rupicapra rupicapra*
 Bison — *Bison priscus*
 Aurochs — *Bos primigenius*

¹⁹ Jánossy, D., op. cit. (1955) 152.; Toepfer, V. determined the juvenile *Capra ibex* (?) horn core published by Jánossy, D. (op. cit. (1955) Pl. LIII., 11.) as that of a Saiga antelope: Toepfer, V. Ein Saiga-Hornzapfen aus dem saaleiszeitlichen Zeuchfelder Sander bei Freyburg (Unstrut). Geologie (Berlin) 13(1964) 110—113. This erroneous datum overtaken by Kahlke, H. D., Der Saiga-Fund von Bottrop, Westfalen. Quartär 26(1975) 135—146.

The infantile horn core came to light from the III ("UCL") Layer of Istállóskő Cave. (Inv. N°.: V.59.341.) belongs to *Rupicapra*!

Horncore dimensions (in mm):

	1.	2.	3.	4.	
Saiga (Toepfer 1964)	64—118	33—38	30—34	—	
Saiga (Kahlke 1975)	134	32,5	28,5	94,9	
Capra (Istállóskő Cave)	—	83	70	252	
Rupicapra (Istállóskő C.)	50	20	18	64	inf.
Rupicapra (Pilisszántó I. Rock Shelter)	76	22,1	20	68	adult

1. length, 2. greatest diameter, 3. smallest diameter, 4. circumference fo the base.

Mammoth also must be written off from the list of the game animals transported to Istállóskő Cave since only the so-called "bone-sticks" made of its polished tusks were found in the cave. Even the remains of calves which could be killed and transported more easily unknown so far. Mammoth still lived in the Istállóskő faunal phase and its remains are known from some other sites, too. It disappeared from the Pleistocene fauna of the Carpathian Basin in the beginning of the stadial following W II/III Stillfried B interstadial.

The blue hare can be regarded — as a hunted animal — of anthropogeneous origin. This is made probable by the only 2 % occurrence of its trunk bones (Table 3) in contradiction to the Pilisszántó Rock-shelter N° I. where the occurrence of the trunk bones of the blue hare was of 72 %(!)²⁰ showing that those bones were transported there in hides — as the prey of predator birds.

The above-mentioned 21 species from 53 % of the complete mammal list and number of their remains — 9700 pieces — is the 44,5 % of the total mammal bone remains (Table 3.). The cave bear is absolutely dominant among hunted mammals, its bone remains give the 88 % (8543 pieces!) of the whole culture-zoological material while other hunted animals give only 12 % (1157 pieces!) of it.

If we separate the 21 bone remains of those 6 species which can be regarded as rarities — namely *Sus* — 1, *Bos* — 1, *Felis* — 3, *Meles* — 4, *Alces* — 6, *U. arctos* — 6 (they are represented by less than 10 remains) — 15 species, with their 9679 bone remains (Table 2) are left. Leaving out cave bear (8543 pieces) the faunal composition of the hunted animal fauna is the following: 7 large size mammals — 367 pieces; and 7 medium sized mammals — 769 pieces.

The alternation of layers of 6 large and medium sized herbivores is represented by Fig. 2. and Table 2. It is interesting that in Layer III and IV the advance of *Rangifer* is accompanied by the gradual decrease of *Rupicapra*. The occurrence of *Capra*, like that of *Rupicapra* is decreasing, too (Fig. 2., Table 2). *Bos* was found in only Layer I, *Alces* in Layer III and *Equus* in Layers III—IV.

As regards Carnivores, in Layers I, III and IV wolf and fox are dominant. The occurrence of wolf is unchanged that of the fox culminated in Layer III. The closed forest (coniferous forest) *Martes*, *Lynx* and forest-steppe (?) cave lions show an increasing occurrence in Layers III—IV, while in the same layers steppe *Putorius* and cave hyaenas show a decreasing one (Table 2).

Leaving out the remains of absolutely dominant cave bears the proportion of herbivores in the Layers III and IV slightly increased comparing to Layer I (27 %) but their ratio remained the same (31 %, 31,60 %). Carnivores culminate in Layer III (43,58 %) but they have a lower occurrence in Layers I and IV (32 %, 36,80 %). Blue hare has a high occurrence (41 %) in Layer I but in Layer III its occurrence decreases to a relative minimum (24,78 %), in Layer IV, however, it shows an increasing tendency again (32,20 %).

The rather poor hunted animal fauna found in Layers V and VI consists of blue hare (52 %), reindeer (22 %), other herbivores (16 %) and only 10 % carnivores. Reindeer is dominant in Layer V while blue hare in Layer VI (Table 2).

ANIMAL BUTCHERY, AND ITS RELEVANCE FOR THE PALEOECONOMY OF THE CAVE

The Kretzoi method of analysis²¹ of meal and butchery bone remains accumulated in occupation sites makes it possible for us to reconstruct the utilization and butchery of different hunted animals as well as the circumstances of their getting into the sites.

²⁰ Kormos, T., Földt.Int. Évk. 23(1915) 360—.

²¹ Kretzoi, M., op. cit. (1968) 230—.

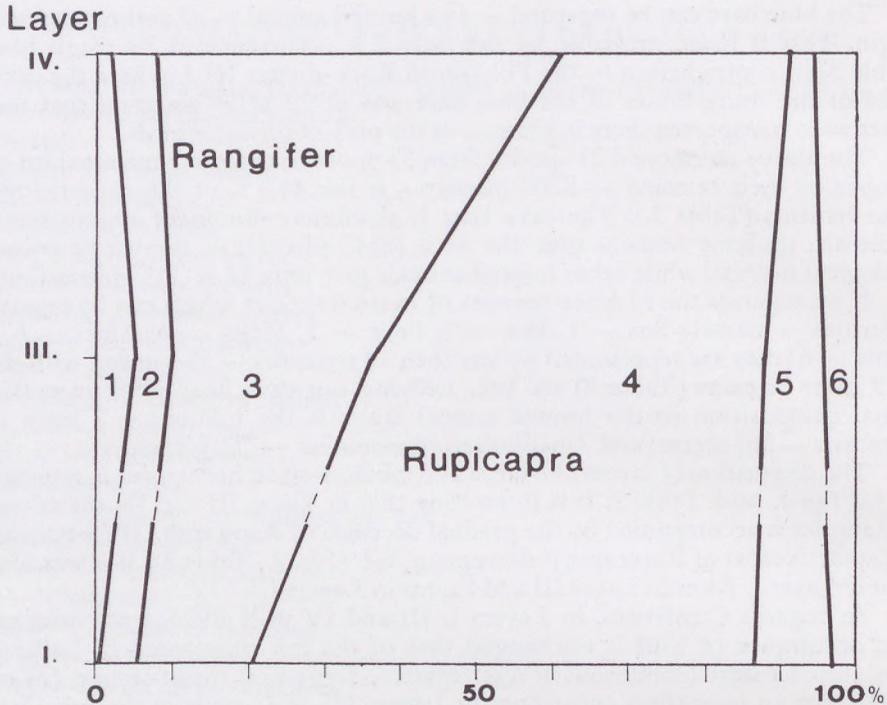

Fig. 2. The occurrence of very important hunted Herbivora remains in layers I—III—IV of the Istállóskő Cave

2. ábra A legfontosabb vadászott állatok előfordulási gyakorisága az Istállóskői barlang I—III—IV rétegében 1. *Equus*; 2. *Cervus*; 3. *Rangifer*; 4. *Rupicapra*; 5. *Capra*; 6. *Bison*

Analysing the distribution of animal bones of 21 hunted mammals found in the Istállóskő Cave according to their body regions (Table 3) we can establish that in case of Carnivores:

— the absence of meaty bones and the dominant appearance of dry bones and phalanges refer to the fact that only the skinned hides of brown bear, badger, lion and wild cat were those parts of these animals which had got into the cave.

— the partly boned meaty limbs of wolf, fox, hyaena, lynx and blue hare had got into the cave within the hide in most cases together with the extremities of legs. The trunk bones of only these animals — except hyaena — were found, although in a small quantity. In case of Herbivores

— among medium size animals (*Rupicapra*, *Capra*, *Rangifer*) limbs cut from the trunk and partly boned (a few meaty, many dry bones, especially carpal/tarsal) were transported to the cave inside the hide together with the extremities of legs (larger number of phalanges). The trunk bones of only these animals occur in minimum quantities.

— in case of large size animals (*Equus*, *Cervus*, *Alces*, *Bison*, *Bos*) the meat cut from the trunk and limbs were transported to the cave inside the hide together with the extremities of legs. The single meaty bone finds of *Equus*, *Cervus* and *Bison* as well as the higher occurrence of phalanges and dry bones suggest this, too. Wild boar, though a medium sized animal, is also included in the group of large-sized animals because of its danger. In case of large-sized animals the separate transportation of meat and skinned hide is possible, too.

Before the evaluation of the cave bear remains the following facts have to be mentioned in advance: at present 8543 cave bear remains are suitable for investigation, namely 6282 pieces²² found during the 1950/51 excavations and transported to the Museum of Natural History and indirectly 2261 finds which originated from earlier excavations.²³

In 1947 77 % of the animal remains was found in the "in situ" big hearth unearthed from Layer IV in the middle part of the cave. It belongs to cave bears and 80 % consists of juveniles.²⁴

The so-called "INQUA-trench" which was deepened in the entrance part of the cave in 1948 yielded only teeth, an unbroken left side fore paw and some other remains of cave bears (Table 4).²⁵

During the 1950/51 excavations totally 15 800 cave bear remains were found.²⁶ From these only teeth, headparts, vertebrae, carpal/tarsal, metacarpal/metatarsal phalanges, ossa priapi and determinable long bone epiphyses and/or diaphyses were collected; totally 6282 pieces — 40 % of the whole cave bear bone quantity.²⁷ This 40 % representative value decreases the employability of the cave bear remains, but as the sorting out was made in every layer according to the same principles and practice the occurrence of different body regions represents the real values — except in the case of the bones of meaty limbs (long bone diaphyses!) where it can show only a relative frequency. It is well represented also by the comparison of the relative (Q) frequencies of body regions (Tables 5, 6).

Comparing the relative (Q) frequency distribution of the cave bear remains with that of the cave bear hunters' open air Mousterian site at Érd-Upper culture layer²⁸ we get the following results:

²² In the Palaeontological Department of the Hungarian Natural History Museum, Inv. N°. V.58.161.—554.

²³ Mottl, M., op. cit. (1944) 41—.; Vértés, L., op. cit. (1958—59) 196.

²⁴ Vértés, L., op. cit. (1951a) 35.; *Id.* op. cit. (1958—59) 196.

²⁵ Vértés, L., op. cit. (1951a) 16—.

²⁶ D. Jánossy's verbal communication. The distribution of remains per levels is unknown.

²⁷ From the 11 787 bone remains found in the open-air site of cave bear hunters in the Upper level of Érd only 4444 (37,85 % !!) are suitable for archaeozoological reconstruction. See in Kretzoi, M., op. cit. (1968) 62—73., 237—239. In both sites the cracking of long bones of cave bears was part of the alimentation and was very intensive.

²⁸ Kretzoi, M., op. cit. (1968) 233. The high ratio of head region remains of cave bears in the Au I.—II. of Istállóskő cave is baseless. It derives from the great quantity of isolated teeth fallen from alveoli (Table 4).

	A	B	C	D	E
Istállóskő Cave "Au.-I—II"	71,09	2,64	2,70	14,57	9,00
Érd-UCL. open-air site	55,89	10,10	8,21	16,05	9,02

A- head region, B- trunk region, C- meaty limb region, D- dry limb region, E- phalanges and bones in the hides.

At the open air site Érd, the quantity of trunk bones is four times larger while that of meaty limb region bones is ca three times larger than the quantities found in the Istállóskő Cave. At Érd the ratio of the remains of the head regions is slightly lower than at the Istállóskő Cave while that of the dry limb regions is slightly higher than that found in the Istállóskő Cave. The ratio of the bones remaining in the hides and phalanges is, however, the same in the two sites! The significant differences between the two sites as for the ratio of bones of the trunk region and of meaty limb remains might have been caused, beyond the determination problems of bones, by several factors, as first of all by the different geographical energy of a lowland open-air site and a highland cave site and their situation (more meaty region bones and intact regions could have been transported to an open-air site), and/or by the more efficient tools of Aurignacian I—II cultures used for stripping the meat.

In the Istállóskő Cave the composition and distribution of cave bear remains according to body regions does not show that percent distribution which would be expected if whole cave bears had got into the cave either as hunted animals for eating and other usage (found in the garbage) or had died there "naturally" (Table 5).

In the Istállóskő Cave the distribution of cave bear remains according to each body region is asymmetrical; giving different pictures both horizontally and vertically (Tables 4, 5). The unevenly distributed bone material is actually the indicator of different human activities and their location.

The topographical distribution of the cave bear remains is the following (Table 5):

- A. — In front of the big hearth in the frontal part and in the frontal section of the middle part of the cave:
- In Layer I_{50/51} — besides the conspicuous head-region ratio 417 %, the distribution of other regions is balanced, though low, only of 10—21 %.
 - In Layer III_{50/51} — besides the high ratio of head region 314 %, the distribution of other regions is approx. balanced, but already of 51—63 %!
 - In Layer IV_{50/51} — the ratio of head region is still high 308 %, but the ratio of the other regions significantly differs from each other: meaty limb bones 60 %, dry limb bones 89 %, bones remained in the hides and phalanges 32 % — it is the lowest in upper layers.
 - In Layer V_{50/51} — the ratio of head region definitely decreased to 168 %, that of the dry limb bones rises to 165 %, the ratio of bones remained in the hides and phalanges is 73 %, that of the meaty limb bones is 69 %.

B. — Behind the big hearth in the second section of the middle part of the cave:

- In Layer III_{h38} — the ratio of the head region strongly decreased 179 %, a high ration of the dry limb bones 129 % and of the meaty limb bones 198 % can be observed, that of the bones remained in the hides and of phalanges is 66 %. It is interesting that the highest trunk region ratio of the cave — 34 % — was found in the hearth.
- In Layer IV₃₈ — the ratio of the head region is the lowest here 158 %, highest are the ratios of the dry limbs 176 % and of the meaty limbs 103 %; that of the bones remained in the hides and of phalanges is 63 %.

INDIVIDUALS AND THE SLAUGHTER AGE OF HUNTED MAMMALS — KGS OF MEAT

The individual number of hunted animals, their slaughter age groups and the useful meat quantity produced by them per layers are on Tables 6, 7, 8.

In the cave were found 777 hunted animal individuals; their percent distribution shows the following: cave bear 74 %, Carnivores 10 %, Herbivores 9 %, blue hare 7 %. The number of juvenile animals is few except among cave bears. The distribution of the cave bear individuals according to age is represented on Table 7. 304 individuals of the cave bear (53 %) were in Layer I. In this layer the number of foetus and juvenile individuals 184 (60 %) exceeds the number of adult individuals 120 (40 %).

The conspicuously high mortality of foetus-juvenile individuals refers to natural death, their separation from cultural-zoological material is, however, impossible as I mentioned before. Considering the whole cave bear remains of Layer I as a unity this approximation raises the individual number of hunted cave bears but means only a minimum difference at the estimation of the whole meat quantity (Tables 7, 8). The occurrence of young cave bear individuals is only of 33 % in Layer III and of 15 % in Layer IV.

The most likely meat quantity gained from all the mammal remains in the Istállóskő Cave is 53 064 kgs.

87,72 %—46 549 kgs of the eaten or potentially eatable meat quantity was yielded by cave bears and only its 12,28 %—6 515 kgs — is originated from other hunted animals, namely 9,40 %—4 990 kgs from the Herbivores; 2,62 %—1 395 kgs from the Carnivores and 0,26 %—130 kgs from the blue hare.

The vertical changes in the quantity of meat given by these additional hunted animals are determined by their individual number and by the size of the animals (Table 8).

THE NUMBER OF HUNTERS OF THE ISTÁLLÓSKŐ CAVE ESTIMATED ON THE BASIS OF THE MEAT QUANTITY

As a starting point in the following I shall compare my data to the number which was estimated from the meat quantity of the Middle Palaeolithic open-air site Érd (i. e. during an occupation of 2—3 months with daily 2—3 kgs meat-eating per head²⁹).

Layer I — "LCL" hunters' number estimated from the total meat quantity: 80—120 individuals. Considering the supposed natural mortality of cave bear cubs the number of hunters could be only 30—40 heads, 15—20 heads per level. This later seems to be the real value.

Layer III — "UCL": reducing to the three culture and hearth levels 20—25 heads per level. The number of hunters estimated by the bones found in the middle hearth level excavated in 1938 from the area behind the big hearth is 3—5.

Layer IV — The bone remains of the big hearth ("in situ hearth") lifted out in 1947 are unknown. Judging by its measurements and thickness this hearth was the result of a prolonged occupation. The individual number of hunters estimated on the basis of other bone remains (meat quantity) of Layer IV is 20—30 heads. Beside the occupation near the big hearth we have to consider also the back part of the cave. The existence of small, thin hearth spots refer to to this, too.

Layer V — The bone material refers to the periodic occupation of a small group of hunters c. 3—4 heads. Hearth — spots remained only in the back part of the cave.

THE CHARACTER OF THE CAVE SITE

The natural environment of this Aurignacian site i.e. in a cave opening to the end of a long, narrow valley, suggests that this place was not chosen by chance. The cave had strategical defence values and gave a shelter against the rigours of weather.

The inhabitants of the Istállóskő Cave could hunt in several hunting fields, e. g. 1, in the Bükk Mountains at its plateau (for mountain forest species), 2, in the large valleys of the Northern Central Mountains where there were rivers and brooks (for forest-steppe, steppe species), 3, in the Great Hungarian Plain (for forest-steppe, steppe species).

During Upper Pleistocene large size Herbivores (e. g. Bos, Bison, Equus, Alces, Cervus etc.) and Carnivores accompanying them during the autumn withdrew from the lowland Great Hungarian Plain to the more protected valleys of the Carpathians. Also autumn was the period when medium-size Herbivores (Rangifer, Rupicapra, Capra) migrated from their summer grazing areas of the Carpathian range to hillsides, areas at the foothills. By all means such migration

²⁹ Kretzoi, M., Zoologie archéologique (manuscript). It is omitted from the chapter under the same title written together with V. Gábori-Csánk See footnote N° 12.

routes were the Bán valley and Eger valley extending to the NE and to the S respectively from the entrance of the Szalajka valley — which is the valley of the Istállóskő Cave. The Bán and Eger valleys are separated by a small hill ridge which forms the SE side of the entrance of the Szalajka valley. This narrow ridge could be an ideal migrating way and hunting place.

The cave bear, the main big game of the hunters of the Istállóskő Cave, could be hunted in the close environment of the cave in the Bükk Mountains. The killing of the large sized and very strong cave bear was possible only with collective hunt or by stalking but in this case also only with the participation of more than one hunter. The weapons and especially the hunting method used by Aurignacian hunters was suitable for the killing of even adult male bears — this is proved by the great number of ossa priapi (191 pieces!). The period of the slaughter of foetus and newborn cubs was the end of spring and the beginning of summer.

The hunting of adult cave bears was continuous.

Although additional hunted animals (Herbivores, Carnivores, blue hare) were found only in a small number they were significant because of their characteristics. The place and especially the period of their hunting depended first of all on that whether they were the permanent inhabitants of the given area or not. In our case it is possible that *Rupicapra*, *Capra* and *Rangifer* were periodic and winter wild animals in the Carpathian Basin. This supposition — unless we presume that the hunters undertook an unreasonably long trip for the sake of hunting and later returned to their home base with the meat, hides, etc. of hunted animals — puts the period of killing to the end of autumn — winter — early springtime period.

Large size Herbivores (*Equus*, *Bos*, *Bison*, *Alces*, *Cervus*) were killed by collective hunting of great effective range while medium size ones, depending on their size and way of life, were killed by stalking and/or trapping.

The Aurignacien I and II bone implements of the Istállóskő Cave show both quantitative and qualitative changes³⁰ which mean also chronological differences. At the same time these changes can be interpreted as changes took place in the function of the site and they are in close connection with the function of the implements.

The most probable functions of the sites and site-parts of the Istállóskő Cave determined with the aid of the complex archaeozoological investigation of animal remains are the following:

- Layer I — Au. I: Summer-autumn hunters' camp, satellite site. A short, periodical occupation alternating with winter-springtime appearance of cave bears. Secondary butchery and eating place.
- Layer III — Au. II: Autumn-winter-springtime periodical home base site. Within the cave in front and in the rear secondary butchery and eating places, furthermore in the rear meat and hide depot.
- Layer IV: Autumn-winter (springtime?) permanent home base site. Within the cave in front secondary butchery, eating and animal skinning place; in the rear meat and hide depot. A buried mature cave bear skull and mandible³¹ as

³⁰ Vértes, L., op. cit. (1955) 129—, 144—, 282—.

³¹ Vértes, L., op. cit. (1951a) 36—; *Id.*, op. cit. (1958—59) 151—.

a relic of a bear-cult originated from here. The head was cut from the neck just behind the skull and the head in the hide (together with the folded all hide or stuffed?) was put into the hindermost part of the cave.

Layer V: Autumn-winter depot base site. Within the cave in front there were a hide depot and an eating place.

Layer VI: Hunters' autumn camp, satellite site.

ENVIRONMENT RECONSTRUCTION³²

Layer I — Au. I: Among hunted animals beside forest species, steppe species like *Hyaena*, *Putorius* and forest-steppe species like *Bos*, *Bison* occur in greatest quantity. The *Rangifer* shows minimum occurrence beside the maximum occurrence of mountain *Rupicapra*-*Capra*. The relative dominance relations of mammal species refer to a period of a more continental climate than that of the layers over it.

Layer II: — Lower microfauna stratum — moist-temperate climate. Average July temperature: 16,55 C°. Steppe species *Cricetus*, *Citellus* and boreal *M. oeconomus* reach their maximum occurrence. Beside the ptarmigan (62—70 %) and the capercaillie (1,7—2,6 %) which appear in the cave sediment in nearly unchanged ratio, in this layer we find the lowermost ratio of willow grouse (15,32 %) and a relatively high ratio of black grouse (12,35 %).

Layer III — Au. II: At the top of the layer moist-temperate climate; upper level: dry-cold; middle level: moist-warm; lower level: moist-warm. Summarized average July temperature: 17,46 C°. The ratio of the steppe species is decreasing in the microfauna while that of the river-side *Arvicola* increased. The ratio of *Talpa* and willow grouse were also increasing and the ratio of black grouse (14,80 %) here is the highest. Forest species are dominant among hunted animals; brown bear, wild cat, *Alces* and *Equus* appear here. Mountain *Rupicapra*-*Capra* show decreasing while *Rangifer* shows an increasing occurrence.

Layer IV: In the period of the occupation connected with the big hearth there was a dry cold climate; in the lower part it was moist and temperate. In the microfauna the ratio of steppe species is the lowest here and river-side *Arvicola* shows also the minimum of its occurrence. *Talpa* culminates in this layer, a single *Sus* remain of the cave originates by all means from the lower part of this layer. The ratio of willow grouse increased further, while that of the black grouse decreased.

Layer V: Dry-cold climate. The ratio of *Rupicapra*-*Capra* increased further, among *Tetraonidae* the ratio of willow grouse also increased while that of the black grouse decreased.

³² Botanical data: *Sárkány, S.*, Botanikai Közl. 36 (1939) 329—345.; *Mottl, M.*, op. cit. (1944) 50.; *Ead.*, op. cit. (1945) 1548.; *Vértes, L.*, op. cit. (1951a) 22—23.; *Sárkány, S.*—*Stieber, J.*, Acta Arch. Hung. 5(1955) 211—234.; Microfauna: *Jánosy, D.*, op. cit. (1955) 154.; Birds (Aves): *Id.* op. cit. (1955) 153—154., 172—.; *Id.*, op. cit. (1954) 205—223.

Layer VI: dry-cold climate, but without the characteristic arctic-alpine species of the Würm III cold maximum. Cave bear is already missing. The occurrence of willow grouse (33,00 %) culminates in this layer while the ratio of black grouse (0,76 %) here is the lowermost. Steppe species are dominant among the micro- and meso-size animals.

C¹⁴ DETERMINATIONS

The specific assemblages of the Pleistocene sediments of the Istállóskő Cave belong to the Utrecht faunal wave.

I., The fauna of Layer I — Au. I belongs to the Szeleta faunal phase (W I/II — Hengelo Interstadial)

Layer I — "LCL", Au. I the exact position of the samples is unknown.³³ Preliminary Groningen dates³⁴ from bones:³⁵

lower level: Gro	44 300 ± 1 900 BP
upper level: Gro	39 800 ± 900 BP

II., The faunas of Layers II, III and IV belong to the Istállóskő faunal phase (W II/III — Stillfried B Interstadial)

Layer III — "UCL", Au. II

middle level: Block VII, depth 80—100 cms, from charcoal got from the hearth

Gro—1935	30 710 ± 600 BP ³⁶
Gro—1935	30 900 ± 600 BP ³⁷

lower level: Block X, depth 140—150 cms, from charcoal got from the hearth

Gro—1501	30 670 ± 670 BP ³⁸
----------	-------------------------------

III., The terminus ante quen of the faunas of Layers V and VI is the Pilisszántó faunal phase (Upper layer of the Pilisszántó Rock shelter N° I).

³³ L. Vértes tells only that that they derived from the bottom and top of Au I. (light brown clay) layer: Geyh, M. A.—Schweitzer, F. et al., loc. cit. The bone remains derive from the so-called "carion-pit" places in parts between 170—200 cm of Blocks I, III and VI—VII. As regard bone remains the lower part of Layer I was sterile. Charcoal remains were only in level 200—220/230 cm of Blocks VII—VIII and in level 250—260 cm of Block IX. See: excavation reports footnote N° 8.

³⁴ Geyh, M. A.—Schweitzer, F. et al., loc. cit.

³⁵ Gábori-Csánk, V., Acta Arch. Hung. 22(1970) 9—.

³⁶ Vértes, L.—Vries, H., Arch. Ért. 86(1959) 195. and footnote N° 3. For excavation documentation see in footnote N° 8.

³⁷ Kretzoi, M.—Vértes, L., Acta Geol. 9(1965) 139.; Geyh, M. A.—Schweitzer, F. et al., loc. cit.

³⁸ Erroneously determined as Au I.: Vértes, L., Arch. Ért. 84(1957) 222.; Vértes, L.—Vries, H., op. cit. (1959) 195.; footnote N° 3., Excavation documentation see in footnote N° 8.

Tabl 1.

NUMBER OF REMAINS OF MAMMALS
IN PARTICULAR LAYERS OF ISTÁLLÓSKŐ CAVE

Species	I.	II.	III.	III/h.	IV.	V.	VI.	Total
<i>Mammuthus primigenius</i> Blmb.	5	—	3	1	—	—	—	9
<i>Equus</i> sp.	—	—	8	1	1	—	—	10
<i>Sus scrofa</i> L.	—	—	—	—	1	—	—	1
<i>Cervus elaphus</i> L.	5	—	9	—	3	—	—	17
<i>Alces alces</i> (L.)	—	—	6	—	—	—	—	6
<i>Rangifer tarandus</i> (L.)	14	—	45	2	26	10	1	98
<i>Capra ibex</i> L.	11	—	15	—	1	2	—	29
<i>Rupicapra rupicapra</i> (L.)	64	—	87	5	15	5	—	176
<i>Bison priscus</i> (Boj.)	3	—	8	—	3	1	—	15
<i>Bos primigenius</i> (Boj.)	1	—	—	—	—	—	—	1
	103	—	181	9	50	18	1	362
<i>Canis lupus</i> L.	50	—	107	5	26	1	—	189
<i>Vulpes vulpes</i> (L.)	29	—	80	3	16	1	1	130
<i>Ursus arctos</i> L.	—	—	5	1	—	—	—	6
<i>Ursus spelaeus</i> Ros.—Heinroth.	4459	1	1484	527	1702	370	—	8 543*
<i>Martes martes</i> (L.)	4	—	16	—	4	—	—	24
<i>Putorius putorius</i> (L.)	16	—	8	—	—	—	1	25
<i>Meles meles</i> (L.)	1	—	3	—	—	—	—	4
<i>Mustela erminea</i> L.	109	—	141	—	38	—	4	292
<i>Mustela nivalis</i> L.	157	—	281	—	91	—	6	535
<i>Grocotta spelaea</i> (Godf.)	9	—	4	—	1	—	—	14
<i>Leo spelaeus</i> (Goldf.)	1	—	10	4	6	1	—	22
<i>Felis silvestris</i> Schreber	—	—	1	—	2	—	—	3
<i>Lynx lynx</i> (L.)	6	—	10	1	5	—	—	22
	4841	1	2150	541	1891	373	12	9 809
<i>Erinaceus</i> sp.	—	2	1	—	—	—	—	3
<i>Sorex</i> sp.	—	1	—	—	—	—	—	1
<i>Sorex araneus</i> L.	—	6	18	—	9	—	—	33
<i>Crocidura</i> sp.	—	1	—	—	—	—	—	1
<i>Neomys fodiens</i> Schreber	—	—	—	—	1	—	—	1
<i>Talpa europea</i> L.	—	218	364	—	136	—	10	728
<i>Eptesicus nilssoni</i> (Key.—Bl.)	—	—	1	—	—	—	—	1
<i>Citellus citelloideus</i> Kormos	—	36	21	—	6	—	—	63
<i>Microtus arvalis/agrestis</i>	—	617	726	—	327	—	6	1 676
<i>Microtus oeconomus</i> (Pallas)	—	255	192	—	124	—	4	575
<i>Microtus gregalis</i> (Pallas)	—	188	117	—	127	—	8	440
<i>Microtus</i> sp.	—	1345	1304	—	1797	—	—	4 446
<i>Arvicola terrestris</i> (L.)	—	745	1367	—	384	—	2	2 498
<i>Clethrionomys glareolus</i> (Schr.)	—	13	14	—	16	—	—	43
<i>Cricetus cricetus</i> (L.)	—	122	138	—	13	—	2	275
<i>Lepus timidus</i> L.	147	—	141	—	51	6	20	365
<i>Ochotona pusilla</i> (Pallas)	—	168	217	—	59	—	39	483
	147	3717	4621	—	3050	6	91	11 362
Total	5091	3718	6952	550	4991	397	104	21 803

I. "Lower culture layer", II. lower microfauna stratum, III. "Upper culture layer", III/h. hearth and reddish brown clay in the "Upper culture layer", IV. yellowish brown clay, V. yellow clay, VI. light yellow clay.

* = Only the number of collected cave bear remains (total cave bear remains amount to 18 601).

Table 2.

REMAINS OF THE VERY IMPORTANT HUNTED
MAMMALS IN ISTÁLLÓSKŐ CAVE

	I.		III.		IV.		V.—VI.		Total	
	N	%	N	%	N		N	%	N	%
Herbivora										
Equus sp.	—	—	9	5,00	1	2,04	—	—	10	2,89
Cervus elaphus	5	5,15	9	5,00	3	6,12	—	—	17	4,93
Rangifer tarandus	14	14,43	47	26,11	26	59,06	11	57,89	98	28,41
Capra ibex	11	11,35	15	8,33	1	2,04	2	10,53	29	8,41
Rupicapra										
rupicapra	64	65,97	92	51,12	15	30,62	5	26,32	176	51,02
Bison priscus	3	3,10	8	4,44	3	6,12	1	5,26	15	4,34
	97		180		49		19		345	
Ursus spelaeus	4460		2011 ^v		1702		370		8543	
Carnivora										
Canis lupus	50	43,48	112	45,16	26	44,83	1		189	
Vulpes vulpes	29	25,21	83	33,46	16	27,58	2		130	
Martes martes	4	3,48	16	6,45	4	6,90	—		24	
Putorius putorius	16	13,92	8	3,22	—		1		25	
Crocotta spelaea	9	7,83	4	1,61	1	1,72	—		14	
Leo spelaeus	1	0,86	14	5,65	6	10,34	1		22	
Lynx lynx	6	5,22	11	4,45	5	8,62	—		22	
	115		248		58		5		426	
Lepus timidus	147		141		51		26		365	
Total:	4819		2580		1860		420		9679	

I. "Lower culture layer", III. all "Upper culture layer", IV. yellowish brown clay, V. yellow clay, VI. light yellow clay.

Table 3.

BODY REGION DISTRIBUTIONS OF THE HUNTED
MAMMALS BONES REMAINS IN THE ISTÁLLÓSKŐ
CAVE

Region	Head	Trunk	Meaty- limb	Drylimb limb	Pha- langes*	Total
<i>Equus</i> sp.	2	—	1	6	1	10
<i>Sus scrofa</i>	—	—	—	—	1	1
<i>Cervus elaphus</i>	2	—	1	1	13	17
<i>Alces alces</i>	3	—	—	—	3	6
<i>Rangifer tarandus</i>	13	—	10	36	39	98
<i>Capra ibex</i>	14	1	6	6	2	29
<i>Rupicapra rupicapra</i>	9	5	28	72	62	176
<i>Bison priscus</i>	4	—	1	3	7	15
<i>Bos primigenius</i>	—	—	—	—	1	1
						353
<i>Canis lupus</i>	37	16	24	72	40	189
<i>Vulpes vulpes</i>	24	6	27	42	26	130
<i>Ursus arctos</i>	1	—	—	4	1	6
<i>Ursus spelaeus</i>	6074	225	230	1239	775	8543
<i>Martes martes</i>	10	—	11	3	—	24
<i>Putorius putorius</i>	3	1	21	—	—	25
<i>Meles meles</i>	—	—	—	2	2	4
<i>Crocotta spelaea</i>	5	—	3	4	2	14
<i>Leo spelaeus</i>	4	—	—	11	7	22
<i>Felis silvestris</i>	1	—	—	2	—	3
<i>Lynx lynx</i>	2	2	9	3	6	22
						8982
<i>Lepus timidus</i>	24	7	72	106	156	365
					Total	9700

* = together with the bones remaining in the hides.

Table 4.

NUMBER OF SKELETAL ELEMENTS OF THE CAVE
BEAR IN PARTICULAR LAYERS OF ISTÁLLÓSKŐ CAVE

Layers Year of excavation	I. 1950/51	III. 1948	III. 1950/51	III/h. 1938	IV. 1938	IV. 1950/51	V. 1950/51	Total
Skeletal elements								
Skull/maxilla frs.	4	—	12	6	11	—	2	35
isolated upper molares	320	72	126	—	71	38	13	640
isolated incisivi	1735	199	—	45	65	175	6	2225
isolated canini	735	138	—	27	59	—	62	1021
isolated premolares	324	30	100	5	11	—	6	476
mandibula frs.	97	11	21	15	26	12	25	207
isolated lower molares	614	122	290	5	78	132	5	1246
hyoideum frs.	32	—	18	12	36	12	7	117
molares	—	—	—	82	—	—	—	82
	3861	572	567	197	357	369	126	6049
vertebrae frs.	95	—	14	33	9	8	7	166
costae frs.	17	—	10	10	13	3	3	56
sternum frs.	7	—	3	7	12	1	—	30
	119	—	27	50	34	12	10	252
os priapi	76	11	64	8	8	—	24	191
scapula frs.	7	—	2	—	4	—	—	13
humerus frs.	5	—	9	9	6	1	5	35
radius frs.	16	1	1	5	11	6	3	43
ulna frs.	6	—	—	7	7	4	1	25
carpals	50	5	23	48	113	19	28	286
metacarpals	37	5	22	40	148	36	46	334
	121	11	57	109	289	66	83	736
pelvis frs.	11	—	5	—	—	3	—	19
femur frs.	3	—	5	—	7	—	—	15
patella	9	—	10	5	22	8	6	60
tibia frs.	9	—	3	6	11	3	1	33
fibula frs.	7	—	14	—	4	5	4	34
tarsals	40	—	19	39	93	27	23	241
metatarsals	38	—	36	41	134	37	50	336
	117	—	92	91	271	83	84	738
metapodials	10	—	—	—	—	4	—	14
os sesamoideum	21	3	—	—	—	—	3	27
os phalangis I.	73	5	33	31	91	35	26	294
os phalangis II.	26	5	19	25	28	8	13	124
os phalangis III.	35	5	13	16	43	4	1	117
	134	15	65	72	162	47	40	535
Total	4459	612	872	527	1121	581	370	8542

I. "Lower culture layer", III. "Upper culture layer", III/h. hearth and reddish brown clay, IV. yellowish brown clay, V. yellow clay.

Table 5

BODY REGION DISTRIBUTIONS OF THE CAVE
BEAR BONES OF ISTÁLLÓSKŐ CAVE
(NUMBER OF BONES)

Layers Year of excavation	I. 1950/51	III. 1948	III. 1950/51	III/h. 1938	IV. 1938	IV. 1950	V. — 51	Total
Head region	3873	572	571	197	357	373	129	6072
Trunk region	114	—	25	43	25	11	7	225
Meaty-limb region	54	—	34	32	72	22	16	230
Dry-limb region	183	11	110	168	488	128	151	1239
Phalanges and bones in the hides	235	29	132	87	179	47	67	776
	4459	612	872	527	1121	581	370	8542
	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	
Head region	4,17	4,50	3,14	1,79	1,53	3,08	1,68	
Trunk region	0,10	—	0,12	0,34	0,09	0,08	0,08	
Meaty-limb region	0,19	—	0,63	0,98	1,03	0,60	0,69	
Dry-limb region	0,17	0,07	0,51	1,29	1,76	0,89	1,65	
Phalanges and bones in the hides	0,21	0,18	0,60	0,66	0,63	0,32	0,73	

Q — the quotient between the percentage distribution of cave bear bone remains found in the sites and ideal values prospective in the cases of intact skeleton (theoretical proportional distributions)

I. "Lower cultural layer", III. "Upper culture layer", III/h. hearth and reddish brown clay in the "Upper culture layer", IV. yellowish brown clay, V. yellow clay.

Table 6.

INDIVIDUALS AND kg OF THE HUNTED
MAMMALS IN ISTÁLLÓSKŐ CAVE

	I.	III.	IV.	V.	Summ.	kg of meat
<i>Equus</i> sp.	—	4	1	—	5	750
<i>Sus scrofa</i>	—	—	1	—	1	30
<i>Cervus elaphus</i>	1	3	2	—	6	480
<i>Alces alces</i>	—	2+lj	—	—	3	260
<i>Rangifer tarandus</i>	4	8	4+lj	2	19	930
<i>Capra ibex</i>	2	3+lj	lj	1	8	220
<i>Rupicapra rupicapra</i>	5	11+lj	3+lj	2	23	670
<i>Bison priscus</i>	2	2	2	1	7	1400
<i>Bos primigenius</i>	1	—	—	—	1	250
	15	33+3j	13+3j	6	73	4990
<i>Canis lupus</i>	2	7	5	1	15	150
<i>Vulpes vulpes</i>	1	10	5	1	17	85
<i>Ursus arctos</i>	—	2	—	—	2	160
<i>Martes martes</i>	3	4	2	—	9	9
<i>Putorius putorius</i>	3+2j	2+1j	—	—	8	6
<i>Meles meles</i>	1	1	—	—	2	10
<i>Crocotta spelaea</i>	3	1+1j	1	—	6	155
<i>Leo spelaeus</i>	1	4	2	1	8	640
<i>Felis silvestris</i>	—	1	1	—	2	5
<i>Lynx lynx</i>	2	4+1j	3	—	10	175
	18	36+3j	19	3	79	1395
<i>Lepus timidus</i>	20	17	13	2	52	130
<i>Ursus spelaeus</i>	304	183	73	13	573	46 549
Total	357	275	121	24	777	53 064

I. "Lower culture layer", III. "Upper culture layer", IV. yellowish brown clay, V. yellow clay

Table 7.

CAVE BEAR, SLAUGHTER AGE IN ISTÁLLÓSKŐ
CAVE, BASED ON DENTAL AND BONES
DEVELOPMENT (Number of individuals)

	I.		III.		IV.		V.	
	Ind.	kg of meat	Ind.	kg of meat	Ind.	kg of meat	Ind.	kg of meat
maturus adultus	— 120	— 12 000	— 122	— 12 200	2 60	240 6000	1 6	120 600
juvenilis	130	10 400	50	4 000	1	80	4	320
infantilis	7	210	—	—	—	—	2	60
neonatus	46	230	5	25	10	50	—	—
foetus	1	2	6	12	—	—	—	—
	304	22 842	183	16 237	73	6 370	13	1100

Table 8.

kg OF MEAT IN THE ISTÁLLÓSKŐ CAVE,
MEAT ARE CALCULATED WITH AVERAGE
SLAUGHTER AGES, AND 30 % OF MEAT
OF THE LIVE WEIGHT

	I.		III.		IV.		V.		Total
Herbivora	1 140		2 360,0		110,0		390		4 990
Carnivora	177		783,5		339,5		95		1 395
Blue hare	50		42,5		32,5		5		130
Summ.	1 367	5,65 %	3 186,0	16,41 %	482,0	7,04 %	490	30,90 %	6 515
Cave bear	22 842	94,35	16 237,0	83,59	6 370,0	92,96	1 100	69,10	46 549
Total	24 209		19 423		6 852		1 590		53 064

I. "Lower culture layer", III. "Upper culture layer", IV. yellowish brown clay, V. yellow clay.

AZ ISTÁLLÓSKŐI BARLANG AURIGNACI BARLANGIMEDVE VADÁSZTELEP ZSÁKMÁNYÁLLATAI

A ságvári gravetti rénszarvas vadásztábor faunájával megkezdett magyarországi felső pleisztocén nagyemlős faunakutatás újabb vizsgálati anyaga az Istállóskői barlang aurignaci vadászainak zsákmányállat maradványai.

Az Istállóskői barlangban 1912 és 1951 között összesen 13 alkalommal végeztek ásatásokat,¹ melyek során 31 861 db állatcsont került elő.

Az Istállóskői barlang emlős és madár leletanyagának zoológiai, faunisztikai és környezetrekonstrukciós szempontok szerinti vizsgálatát és értékelését legutóbb Jánossy D. végezte el.¹¹

Az Istállóskői barlang rétegenként különválasztott összesített¹⁴ emlős faunajegyzékét az 1. táblázat tartalmazza.

Az Istállóskői barlang rétegeinek csontmaradvány együtteseinek összetettek, természetes és antropogén akkumuláció eredményei:

I. réteg, „Alsó kultúrréteg” maradványegyüttese összetett, természetes barlangi medvé és antropogén zsákmányállatok maradványai alkotják.

II. réteg, „alsó mikrofaunás réteg” maradványegyüttese természetes, fajösszetételében a ragadozó madaraktól függően általában a pusztai (nyíltszíni — „steppei”) fajok dominálnak.¹⁷

III. réteg, „Felső kultúrréteg” maradványegyüttese összetett: a macro csontmaradványok antropogén tűzhelykörüli étkezési és depot maradvány; a természetes mikrofauna maradványok ragadozó madarokról származnak.

IV. réteg maradványegyüttese szintén összetett, természetes mikro- és antropogén macro csontmaradványok előfordulása hasonló a III. réteghez.

V. réteg maradványegyüttese kizárólag antropogén, zsákmányállatok csontmaradványai képezik.

VI. réteg maradványegyüttese dominánsan természetes, ragadozó madaraktól származó „mikrofauna” és néhány antropogén zsákmányállat maradványa.

Az Istállóskői barlangból ismert 40 emlősfajból 21 faj tekinthető vadászok által elejtett zsákmányállatnak. A zsákmányállatok listájából törölni kell a mammutot és a saiga antilopot.¹⁹ A vadászzsákmány állatok között abszolút dominanciával előforduló barlangi medve maradványai az összes kultúrzoológiai anyag 88 %-át adja — 8543 db; a többi kísérő zsákmányállat maradványai az összes kultúrzoológiai anyagnak csak a 12 %-át adja — 1157 db. Ha a 21 fajtól különválasztjuk a ritkaságnak számító (10 db alatti maradvánnyal előforduló) 6 faj 21 db csontmaradványát (Sus 1, Bos 1, Felis 3, Meles 4, Alces 6, U. arctos 6), akkor marad 15 faj 9679 db csontmaradvánnyal (2. táblázat). A 6 legfontosabb nagy és közepméretű növényevő csontmaradványainak szintenkénti változását a 2. Táblázat alapján a 2. ábra mutatja be. Érdekes, hogy a Rangifer előretörését a III. és a IV. rétegekben a Rupicapra fokozatos csökkenése kíséri. A ragadozók

között az I., III. és a IV. rétegekben a farkas és a róka dominál. A farkas változatlan előfordulása mellett a róka a III. rétegben kulminál. A zárt erdei (fenyőerdei!) Martes, a Lynx és az erdős-steppei (?) barlangi oroszlán a III.—IV. rétegekben emelkedő, a steppei Putorius és a barlangi hiéna csökkenő előfordulást mutat (2. táblázat).

Az emberi településeken felhalmozódott étkezési és feldarabolási csontmaradványoknak Kretzoi-módszerrel²¹ történő vizsgálata lehetővé teszi számunkra, hogy az egyes zsákmány állat hasznosítását, feldarabolását, a telepre kerülésének milyenségét rekonstruálhassuk. A 21 zsákmányállat csontmaradványainak testrégiók szerinti megoszlásából (3. táblázat) megállapítható, hogy a ragadozók esetében:

- csak a lenyúzott bőre került a barlangba a barnamedvének, a borznak, barlangi oroszlánnak, és a vadmacskának.
- részben kicsontozott húsos végtagjai bőrben, többnyire a lábvégekkel együtt került a barlangba a farkasnak, rókának, hiénának, és a sarkinyúlnek. növényevők esetében:
- a Rupicapra, Capra és a Rangifer esetében a törzsről lefejtett és részben kicsontozott végtagokat bőrben a lábvégekkel együtt egészben szállították a barlangba.
- az Equus, Cervus, Alces és a Bison, Bos esetében a törzsről és a végtagról lefejtett húst bőrben a lábvégekkel együtt szállították a barlangba.

Az Istállóskői barlangban a barlangi medve maradványok testrégiók szerinti megoszlása aszimmetrikus, a barlangi üledékekben horizontálisan és vertikálisan is eltérő (4. és 5. táblázat). Az eltérő megoszlású csontanyag tulajdonképpen a különböző emberi tevékenységek helyének és funkciójának az indikátora.

Az Istállóskői barlang vadászai 777 egyed állatot ejtettek el, melyeknek faj és életkor szerinti megoszlását a 6. táblázat, az általuk produkált húsmennyiséget a 7. és 8. táblázat mutatja be.

Az Istállóskői barlang vadászainak a húsmennyiségből becsült lélekszáma:²⁹

I. rétegben szintenként 15—20 fő;

III. rétegben a három kultúr- és tűzhelyszintre lebontva 20—25 fő;

IV. rétegben a becsült vadászlétszám 20—30 fő;

V. rétegben ca. 3—4 fős kisebb csoport periodikus megjelenését jelzi.

A felső pleisztocénben a nagy növényevők (Equus, Bos, Bison, Alces, Cervus) és az őket kísérő ragadozók ősszel az alföldi területekről a Kárpátok védettebb völgyeibe húzódtak. De ugyancsak ősszel húzódtak le a Kárpátokból a domságokra, alacsonyabb hegylábi területekre a Rupicapra és a Capra is, illetve az északibb területekről a Rangifer is. Ilyen állatvonulási útvonal lehetett az Istállóskői barlang völgyének, a Szalajka völgyének a bejáratától ÉK-re húzódó Bán völgy és a D-re húzódó Eger völgy is.

Az Istállóskői barlang vadászainak fő zsákmányállatára a barlangi medvére csak csoportos hajtóvadászattal, vagy lesből, de szintén több vadász részvételével volt csak lehetőségük.

Az állatmaradványok komplex archaeozoológiai vizsgálatából valószínűsített telep és teleprész funkció az Istállóskői barlangban a következő:

I. réteg — „Alsó kultúrréteg”: nyári-őszi vadásztanya, satellite telep. Rövid, időszakos megtelepedés a barlangi medve téli-tavaszi megjelenését váltva. Secunder feldaraboló és fogyasztó hely.

III. réteg — „Felső kultúrréteg”: őszi-téli-tavaszi időszakos home base telep. Elöl és hátul secunder feldaraboló és fogyasztó hely; hátul ezen kívül hús és prém depot.

IV. réteg: őszi-téli (tavaszi?) tartós home base telep. Elöl secunder feldaraboló, fogyasztó és állatnyúzó hely; hátul hús és prém depot. A medvekultusz emlékeként innen származik az eltemetett maturus korú barlangi medve koponya és mandibula.³¹

V. réteg: őszi-téli depot base telep. Elöl prém depot és fogyasztó hely.

VI. réteg: őszi vadásztanya, satellit telep.

Az Istállóskői barlang pleisztocén üledékeinek fajegyüttese az Utrechti faunahullámba tartoznak:

az I. réteg faunája a Szeleta faunaszakaszba tartozik (WI/II., Hengelo interstadiális);

a II., III. és a IV. rétegek faunái az Istállóskői faunaszakaszba tartoznak (WII/III., Stillfried B interstadiális);

és végül az V. és a VI. rétegek faunáinak terminus ante quem-je a pilisszántói faunaszakasz (Pilisszántói I. kőfülke felső rétege).

SKYTHENZEITLICHE AKINAKES IN DER PRÄHISTORISCHEN SAMMLUNG DES UNGARISCHEN NATIONALMUSEUMS

Tibor KEMENCZEI

Im Jahre 1983 hat sich die Prähistorische Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums durch Ankauf mit einem weiteren skythenzeitlichen, in der Gemarkung von Veszprém zum Vorschein gekommenen Akinakes bereichert. Die Publikation dieses Fundes ermöglicht uns, mit den Fragen der Herkunft und des Alters der in der Sammlung vorhandenen Akinakes zu befassen.

Die aus dem Gebiet des heutigen Ungarns stammenden skythenzeitlichen Akinakes werden in der Fachliteratur zuerst in den Arbeiten von J. Hampel erwähnt und dargestellt. Im Katalog der anlässlich des 1876 abgehaltenen prähistorischen Kongresses zur Schau gestellten Funde hat er die Abbildung von drei Akinakes veröffentlicht. Das eine Stück mit unbekanntem Fundort befand sich in der Sammlung von Sándor Pintér im Komitat Nógrád, das andere war in der Sammlung von Jenő Nyáry und als Fundort wurde Piliny angegeben.¹ Beide gelangten später in das Nationalmuseum. Sie wurden in der Fachliteratur als von verschiedenen Fundorten stammend erwähnt (Nógrád, Benczurfalva, Piliny).² Als Fundort des dritten Stückes gab Hampel das zur Zeit zur Sowjetunion gehörende einstige Komitat Bereg (heute: Karpatho-Ukraine) an.

Ende des vorigen und zu Beginn unseres Jahrhunderts haben die Abhandlungen von József Hampel, P. Reinecke, Géza Nagy und Lajos Márton die Frage der skythenzeitlichen Bewaffnung erörtert. Sie haben weitere Funde bekanntgegeben, so von den im ungarischen Raum zum Vorschein gekommenen Stücken die Akinakes von Gyöngyös, Szirmabesenyő und Tiszabercel.³ 1929 hat N. Toll einen von unbekanntem Fundort stammenden, später als aus dem Komitat Borsod stammend bestimmten Bronzedolch veröffentlicht.⁴ Dieses Stück gelangte gleichfalls in das Nationalmuseum. W. Ginters, N. Fettich haben die

¹ Hampel, J., Catalogue de l'exposition préhistorique. (Budapest 1876) Abb. 7: 34, 127.

² Hampel, J., Arch. Ért. 13(1893) 387, Abb. 1: 3.; Patay, P., FA 7(1955) 69.; Párducz, M., Acta Arch. Hung. 25(1973) 60.

³ Hampel, J., Arch. Ért. 13(1893) 387., Abb. 1: 3.; Reinecke, P., Arch.Ért. 17(1897) 26., Abb. 10.; Márton, L., Arch.Ért. 28(1908) 45., Taf. II, 5.; Nagy, G., Arch. Ért. 35(1915) 135.

⁴ Toll, N., Bronzedolche der Sammlung Zichy. ESA 4(1929) 184., Abb. 1.

schon bekannten Akinakes behandelt,⁵ sodann wurde die Reihe der publizierten Funde von Árpád Bottyán mit der Veröffentlichung des Stückes von Egreskáta bereichert.⁶ Pál Patay berichtete 1955 über das Kurzschwert von Penc,⁷ M. Párducz beschrieb in mehreren Abhandlungen weitere Akinakes aus Szentes-Vekerzug, Tarnabod und Tarpa.⁸

Im Nationalmuseum werden folgende Akinakes aus ungarländischen Fundorten aufbewahrt.

1. *Komitat Borsod*, genauer Fundort unbekannt. — Streufund. — Zweischnidiger Bronzedolch. Parierstange bei der Klinge kreisbogenförmig, oben schrägläufig gerade. Griff mit drei vertikal laufenden Rippen, am Ende mit segmentförmigem Knopf. Länge: 23,9 cm (*Abb. 1: 5*) — Inv. Nr. 29. 1951 — N. Toll, Bronzedolche der Sammlung Zichy. ESA 4 (1929) 184., Abb. 1 — hier als Dolch unbekannten Fundortes erwähnt, 1951 im Nationalmuseum mit Ursprung aus Komitat Borsod inventarisiert.

2. *Egreskáta*, heute Nagykáta, Komitat Pest. Grabfund. — Einschnidiger Eisendolch, Griffblech oval, unten mit dreieckigem Einschnitt. In der Mitte des Griffes eine vertikal laufende Rinne, die zwei Ränder mit waagerechter Einkerbung gegliedert. An der einen Seite läuft der Griff mit streitaxtförmiger Klinge aus, die andere Seite ist gebrochen. Länge: 31,4 cm (*Abb. 1: 4*) — Inv. Nr. 60. 1949. — Begleitfund: scheibengedrehte keltische Schüssel. *Bottyán, Á.*, Szkiták a magyar Alföldön, RF I, 1. (Budapest 1955) Taf. 17: 11.

3. *Gyöngyös*, Kom. Heves. — Fund aus einem Brandgrab: einschnidiger Eisendolch. Parierstange oval, unten in der Mitte mit dreieckförmigem Einschnitt. Das Ende des waagerecht gerippten Griffes fehlt. Länge: 28,5 cm (*Abb. 1: 6*) — Inv. Nr. 66.1907.19 — Márton, L., Arch.Ért. 28 (1908) 45., Taf. 2: 5; W. Ginters, Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrußland. (Berlin, 1928) Taf. 13 d; Gallus, S. — Horváth, T., Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. DissPann II, 9. (Budapest 1939) Taf. 70: 3; Párducz, M., Acta Arch. Hung. 25 (1975) Taf. 10: 2.

4. *Komitat Nógrád*. — Streufund — Einschnidiger Eisendolch. Parierstange oval, unten mit länglichem Einschnitt. Auf dem waagerecht gekerbten Griff in der Mitte vertikal laufende Rinne, oben ein streitaxtförmiger Querabschluß. Länge: 40,6 cm (*Abb. 1: 3*) — Inv. Nr. 61.6.103 — Hampel, J., Catalogue de l'exposition préhistorique. (Budapest 1876) 49., Abb. 34; — Provenienz aus dem Kom. Nógrád in der Sammlung von S. Pintér; Hampel, J., Arch.Ért. 13 (1893) 387., Abb. 1 — Als Fundort ist Piliny angegeben; W. Ginters, a.a.O. Taf. 13 b.; Bottyán, Á., a.a.O. Taf. 34: 9; Patay, P., FA 7 (1955) 69.; Párducz, M., Acta Arch. Hung. 25 (1973) 60. — Als Fundort ist Benczurfalva angegeben.; Ders., EMÉ 7 (1969) 40. — Erwähnt Piliny als Fundort.

⁵ Ginters, W., Das Schwert der Skythen und Sarmaten im Südrußland. (Berlin 1928) 28—33., Taf. XIII.; Fettich, N., Bestand der skythischen Altertümer Ungarns. In: Rostowzew, M., Skythien und der Bosphorus. (Berlin 1931) 528—.; Ders., Das Tiermotiv der Parierstange des Schwertes aus Aldoboly, Siebenbürgen. PZ 19(1928) 144—.

⁶ Bottyán, Á., Szkiták a magyar Alföldön. RF I, 1. (Budapest 1955) Taf. XVII, 11.

⁷ Patay, P., a.a.O. Taf. XVII, 2.

⁸ Párducz, M., Acta Arch. Hung. 6(1955) Abb. 7: 2—4.; Ders., EMÉ 7(1969) 40., Taf. VII, 1—2.; Ders., JAMÉ 11(1968) 81., Taf. XXIII, 5.; Ders., Acta Arch. Hung. 25(1973) Taf. X, 1—4.

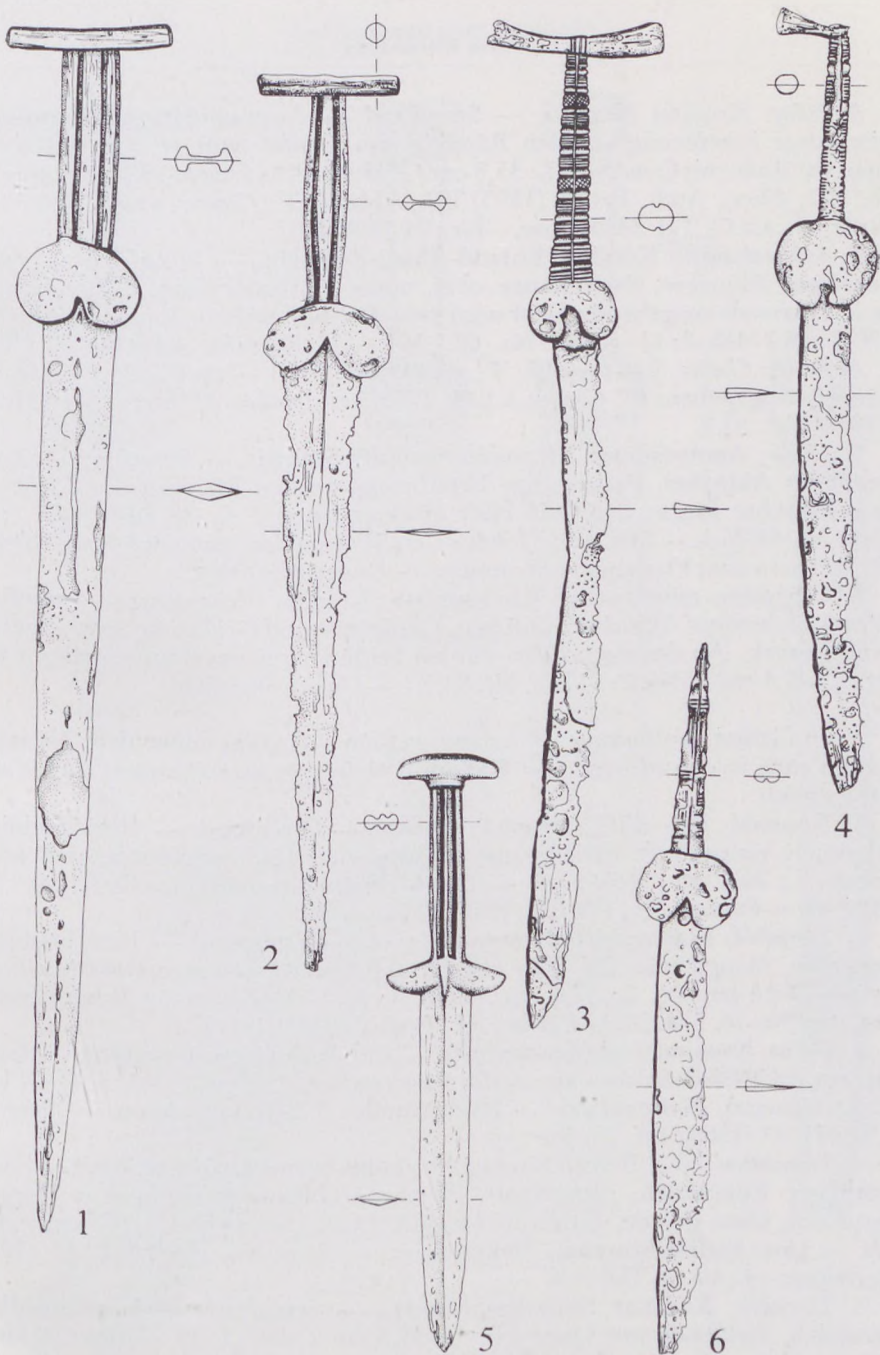

Abb. 1. 1: Timár; 2: Piliny; 3: Kom. Nógrád; 4: Nagykáta—Egreskáta; 5: Kom. Borsod; 6: Gyöngyös

1. ábra 1: Timár; 2: Piliny; 3: Nógrád megye; 4: Nagykáta—Egreskáta; 5: Borsod megye; 6: Gyöngyös

5. *Piliny*, Komitat Nógrád. — Streufund — Zweischneidiger Eisendolch. Parierstange herzförmig, an den Rändern des Griffes läuft je eine senkrechte Rippe, am Ende mit Querstab. L: 35,5 cm (*Abb. 1: 2*) — *Hampel, J.*, Catalogue... *Abb. 127; Ders.*, Arch. Ért. 13 (1893) 387., *Abb. 3.*; *W. Ginters*, a.a.O. Taf. 14 b.; *Bottyán, Á.*, a.a.O. Taf. 34: 10. Inv.—Nr.: 44.1898.2267.

6. *Szirmabesenyő*, Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén. — Streufund — Zweischneidiger Akinakes. Parierstange oval, unten in Dreieckform eingeschnitten. Der in Querstab ausgehende Griff wird von drei senkrechten Rippen gegliedert. L: 30,8 cm (*Abb. 2: 1*) — Inv. Nr. 62.1.161 — *P. Reinecke*, Arch.Ért. 17 (1897) 26., *Abb. 10*; *Gallus, S.*—*Horváth, T.*, a.a.O. Taf. 70: 2 — als Fundort irrtümlich Gyöngyös angegeben; *W. Ginters*, a.a.O. Taf. 13 a.; *Párducz M.*, Acta Arch.Hung. 25 (1973) Taf. 10. 1.

7. *Timár*, Aranyosdomb., Komitat Szabolcs-Szatmár. — Streufund — Zweischneidiger Akinakes. Parierstange herzförmig, an den Rändern des Griffes ist eine senkrechte Rippe, der Griff läuft in Querstab aus. L: 48 cm (*Abb. 1: 1*) — Inv. Nr. 65.26.1. — Mit dem Dolch ist ein Eisenmesser mit gewölbtem Rücken und Griffdorn zum Vorschein gekommen. — Unveröffentlicht.

8. *Veszprém*, militärischer Übungsplatz, Komitat Veszprém. — Streufund — Zweischneidiger Akinakes aus Eisen. Griffplatte und Griffknopf von abgerundetem Viereck. An der einen Seite werden beide von einem Raubvogelkopf verziert. L: 45,4 cm (*Abb. 2: 2*) Inv. Nr. 84.1.1 — Unveröffentlicht.

Vom Gebiet des heutigen Ungarns werden Akinakes außer dem Nationalmuseum auch in den Museen von Eger und Nyíregyháza aufbewahrt. Diese sind die folgenden.

1. *Tarnabod*, Báb dűlő, Komitat Heves. — Streufund — Einschneidiger Eisendolch, mangelhaft. Parierstange von doppelter Halbbogenform, oben etwas erhaben. L: 20,2 cm (*Abb. 3: 5*) — Dobó István Burgmuseum, Eger, Inv. Nr. 56.534.36. — *Párducz M.*, EMÉ 7 (1969) Taf. 7: 1.

2. *Tarnabod*, Innengebiet, Komitat Heves. — Streufund — Einschneidiger Eisendolch, mangelhaft. Bei dem oberen Teil der Parierstange steht je ein gebogener Dorn hervor. L: 37,6 cm. (*Abb. 3: 6*) — Dobó István Burgmuseum, Eger, Inv. Nr. 56. 534. 37. — *Párducz M.*, EMÉ 7(1969) Taf. 7: 2.

3. *Tarpa*, Komitat Szabolcs-Szatmár. — Fund aus einem Brandgrab — Grifffragment eines Eisendolches mit ovaler Parierstange. L: 8 cm (*Abb. 3: 4*) — Jóna András-Museum, Nyíregyháza — Begleitfunde: 3 Bronzephaleren. — *Párducz M.*, JAMÉ 11 (1968) Taf. 23: 5.

4. *Tiszabercel*, einst Bercel, Komitat Szabolcs-Szatmár. — Streufund — Zweischneidiger Eisendolch, mangelhaft. Bronzene Griffplatte unten von Doppelpbogenform, oben gerade, Griff mit waagerechtem Querstab. L: 20,3 cm (*Abb. 3: 3*) — Jóna András-Museum, Nyíregyháza. — *Nagy, G.*, Arch.Ért. 35 (1915) 135; *Bottyán, Á.*, a.a.O. Taf. 5: 4.

5. *Tiszadob*, Komitat Szabolcs-Szatmár. — Streufund — Einschneidiger Eisendolch, Griffende mit Querstab. L: 31,5 cm (*Abb. 3: 2*) — Jóna András-Museum, Nyíregyháza — Unveröffentlicht.

Wir reihen noch drei charakteristische Denkmäler der skythenzeitlichen Bewaffnung des Alföld auf, die jedoch nicht zu den Akinakestypen gehören.

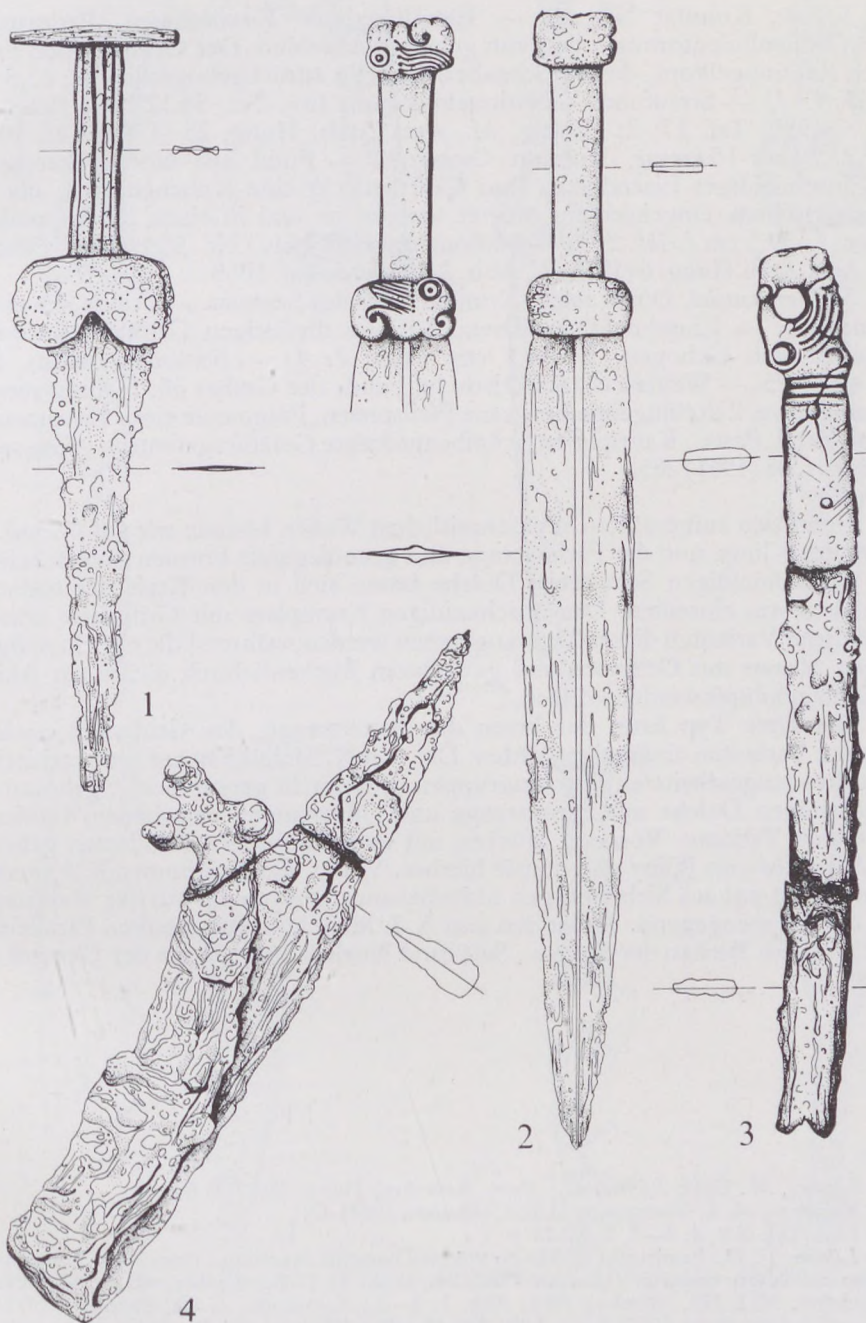

Abb. 2. — 2. ábra 1: Szirmabesenyő; 2: Veszprém; 3: Szentés—Vekerzug; 4: Tiszavasvári

1. *Penc*, Komitat Nógrád. — Einschneidiges Eisenschwert. Parierstange unten wellenlinienförmig, oben von geradem Abschluß. Der Griffabschluß formt einen Raubvogelkopf, dessen Schnabel ringartig zurückgebogen ist. L: 63,5 cm. (*Abb. 3: 1*) — Streufund — Nationalmuseum, Inv. Nr. 56.12.1. — *Patay, P.*, FA 7 (1955) Taf. 17: 2; *Párducz, M.*, Acta Arch. Hung. 25 (1973) Taf. 10: 3.

2. *Szentes-Vekerzug*, Komitat Csongrád. — Fund aus einem Brandgrab. — Einschneidiger Eisendolch. Den Griff bedeckt eine Knochenplatte, die mit geometrischem, eingekerbtem Muster verziert ist und in einen Raubvogelkopf endet. L: 39,5 cm (*Abb. 2: 3*) — Nationalmuseum, Inv. Nr. 55.14.79 — *Párducz, M.*, Acta Arch. Hung. 6 (1955) 7., Abb. 2—4: Ebd. Taf. 10: 3.

3. *Tiszavasvári*, Dózsa telep, Komitat Szabolcs-Szatmár. — Funde aus einem Brandgrab. — Einschneidiger Eisendolch, am dreiästigen Griffende knopfförmige Buckel. Gebogen. L: 54,5 cm (*Abb. 2: 4*) — Nationalmuseum, Inv. Nr. 62.50.95. — Weitere charakteristische Funde des Grabes 38: 2 Eisentrensen, Lanzen spitze, 2 dreiflügelige bronzene Pfeilspitzen, Fragmente eines Eisenmessers Spinnwirtel, Pasta-, Kauriperlen, scheibengedrehte Gefäßfragmente. — *Lengyel, I.*, Arch.Ért. 88 (1961) 285.

Unter den aufgezählten skythenzeitlichen Waffen können wir auf Grund der Form der Klinge und der Parierstange drei grundlegende Formen unterscheiden. Die zweischneidigen Schwerter, Dolche lassen sich in den Kreis der östlichen Akinakesform einreihen. Die einschneidigen Exemplare mit Griffplatte können als örtliche Varianten dieses Typs angesehen werden, während die einschneidigen, langen Messer mit Griffdorn und gewölbtem Rücken⁹ durch nichts zur Akinakesform geknüpft werden können.

Der erste Typ kann der Form der Parierstange, des Griffendes nach in mehrere Varianten eingereiht werden. Die von A. Meljukova auf die skythischen Akinakes ausgearbeiteten Formengruppen in Betracht genommen,¹⁰ gehören die herzförmigen Dolche mit Parierstange und Querstangen versehenem Griffende zur ersten Variante. Von den Stücken mit ungarländischen Fundorten gehören die Akinakes von Piliny und Timár hierher. Völlig übereinstimmende Akinakesformen sind uns aus Siebenbürgen nicht bekannt, umso mehr aus der Waldsteppe und der Steppengegend. Außer den von A. I. Mejlukova mitgeteilten Parallelen¹¹ sind aus dem Becken der Donez-, Sula- und Workslafüsse,¹² aus der Gegend der

⁹ *Párducz, M.*, EMÉ 7(1969) 43.; *Ders.*, Acta Arch. Hung. 25(1973) 60.

¹⁰ *Meljukova, A. I.*, Vooruženie skifov. (Moskva 1964) 47.

¹¹ Ebd. Taf. XV, 2, 4—5, 7, 9—10.

¹² *Liberov, F. D.*, Pamjatniki skifskogo vremeni bassejna severnogo Donca. In: Lesostepnye kultury skifskogo vremeni. (Moskva 1962) 35., Abb. 6: 1—3.; *Smirnov, K. F.*, Vooruženie savromatov. MIA 101. (Moskva 1961) Abb. 1: 1—3.; *Korpanenko, G. T.*, Plemena skifskogo času na Vorkslji. (Kiiv 1967) 147., Abb. 53: 44—45.; *Ilinskaja, V. A.*, Skify dneprovskogo lesostepnogo Levoberežja (Kurgany Posulja). (Kiev 1968) Taf. I, 1, 6., 39, 28 usw.

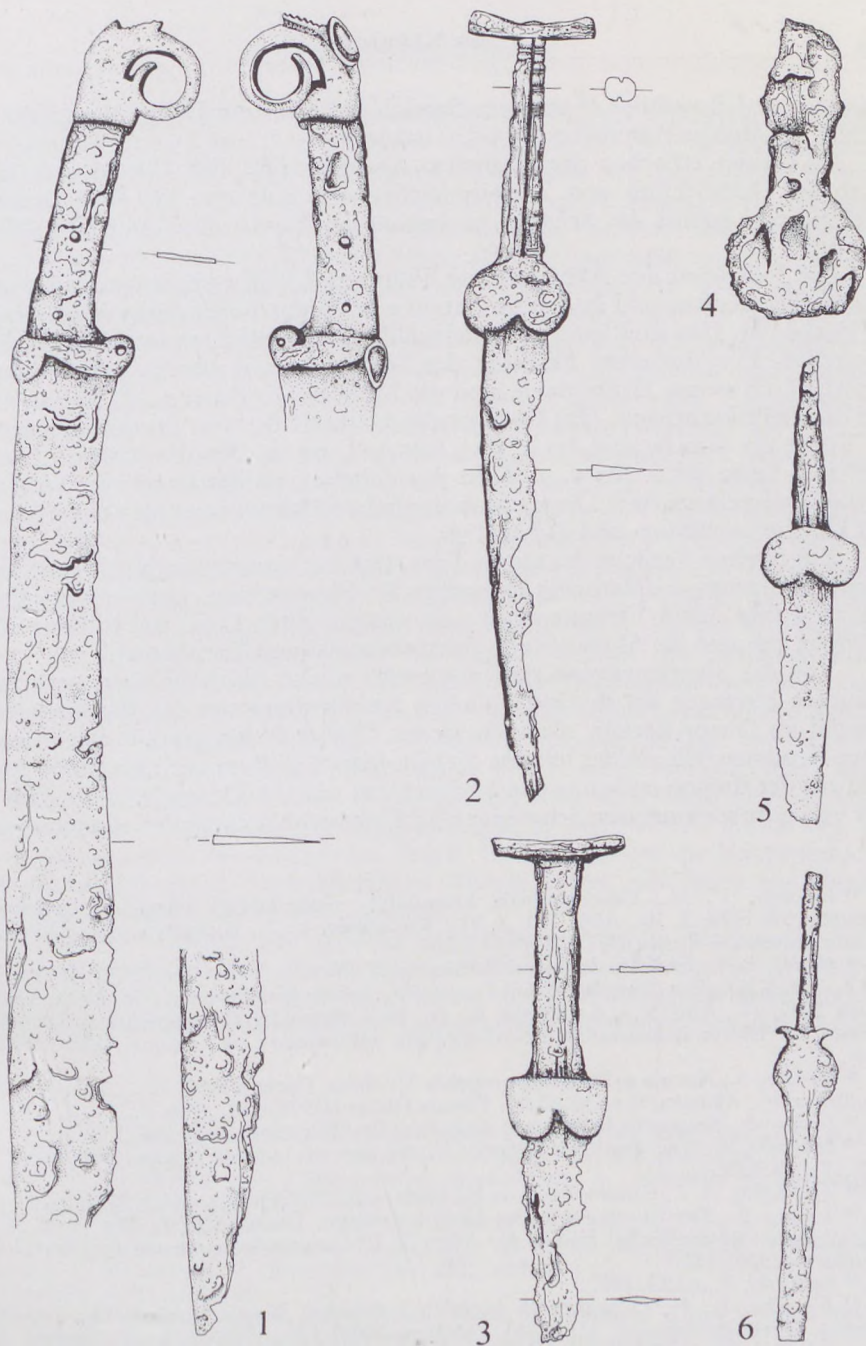

Abb. 3. 1: Penc; 2: Tiszadob; 3: Tiszabercel; 4: Tarpa; 5: Tarnadob—Báb; 6: Tarnadob, Innegebiet

3. ábra 1: Penc; 2: Tiszadob; 3: Tiszabercel; 4: Tarpa; 5: Tarnadob—Báb; 6: Tarnadob, Belterület

Tjasmin- und Rossflüsse,¹³ aus dem Bereich des mittleren Dnepr,¹⁴ und aus dem Gebiet der Moldau¹⁵ ähnliche Akinakes bekannt.

Im Gebiet zwischen den südlichen Karpaten und der Donau war im 41. Grab des Gräberfeldes von Ferigile Waffen von solchem Typ.¹⁶ In denselben Formenkreis gehört das Schwert im bekannten Fund von Vetttersfeld (Witaszkowo).¹⁷

Die Parallelen der Akinakes von Piliny und Timár finden wir also in der skythischen Kultur und in den unmittelbar zu ihrem Wirkungskreis gehörenden Gebieten vor. Ihre Zeit kann man gleichfalls auf Grund ihrer östlichen Parallelen feststellen. Die ähnlichen Akinakes der Steppengegend werden auf die Periode zwischen die zweite Hälfte des 7. und die Mitte des 6. Jhs v. u. Z. datiert,¹⁸ d. h. auf die Frühskythenzeit. Das Grab 41 des Gräberfeldes von Ferigile stammt laut A. Vulpe aus dem Beginn des 6. Jhs., laut A. Lang aus dem Ende des 7. Jhs v. u. Z.¹⁹ Das Ende des 6. Jhs v. u. Z. ist das Zeitalter, als der Fund von Vetttersfeld in die Erde gelangt ist.²⁰ Diese chronologischen Daten bestimmen den Gebrauch der Dolche von Piliny- und Timár-Typ.

Zur zweiten Variante des ersten Typs reihen wir jene zweischneidigen Dolche, deren Parierstange unten von doppelter Kreisbogenform, oben etwas erhaben, während ihre dritte Variante oben von waagerechter Linie ist. In diese Formgruppen gehören die Akinakes von Szirmabesenyő und Tiszabercel.

Von der Steppengegend sind uns genau solche Akinakes nicht bekannt, sie kommen hingegen im skythenzeitlichen Denkmalmaterial der Waldsteppe vor, sowohl im Dnepr-Becken, als auch in der Dnestr-Prutgegend.²¹ Die Mehrheit ihrer Fundorte fällt auf das letztere Gebiet, jedoch sind sie auch aus Siebenbürgen und aus der Region zwischen den Südkarpaten und der Donau bekannt. Der Griff der von dort stammenden Schwerter und Dolche geht entweder in einen waage-

¹³ *Ilinskaja, V. A.*, Otonositelnaja kronologija ranneskifskih kurganov bassejna reki Tjasmin. SA 1973: 3. 10., Abb. 4: 1, 5, 11.; *Kovpanenko, G. T.*, Kurgany ranneskifskogo vremeni v bassejne r. Rosj. (Kiev 1981) 107., Abb. 60: 7—8.

¹⁴ *Galina, L. K.*, Skifskie drevnosti Podneprovja. (Moskva 1977) Taf. XVII, 1., Taf. XIX, 1, 12., Taf. XXX, 21.; *Černenko, E. V.*, Drevnejšie skifskie paradnye meči. In: Skifija i Kavkaz. (Kiev 1980) 11., Abb. 5: 1, 4.; *Myrziin, V. Ju.*, Dva ranneskifskih kompleksa iz Zaporožskoj oblasti. In: Novye issledovanija arheologičeskich pamjatnikov na Ukraine. (Kiev 1977) 55., Abb. 1.

¹⁵ *Morintz, S.*, Novaja galštatskaja grupa v Moldove. Dacia 1(1957) 127., Abb. 4.; *Mihăilescu-Bîrlița, V.*, Akinakii from Moldavia. Thraco-Dacia 1(1976) 113., Abb. 2: 1, 2, 4, 6, 8—9, 11.

¹⁶ *Vulpe, A.*, Necropola hallsattiană de la Ferigile. (București 1967) Taf. XV, 2.

¹⁷ *Bukowski, Z.*, The Scythian influence in the area of Lusitanian culture. (Warszawa 1977) 371., Taf. XXIX.

¹⁸ *Terenozhkin, A. I.*, Kimmerijskie meči i kinžaly. In: Skifskij mir. (Kiev 1975) 32.

¹⁹ *Vulpe, A.*, Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe. Dacia 21(1977) 88.; *Lang, A.*, Zur Chronologie frühskythischer Funde. In: Actes du IIe Congrès International de Thracologie. I. (București 1980) 232.

²⁰ *Bukowski, Z.*, a.a.O. 160.

²¹ *Voronina, R. F.*, O nekotoryh kinžalah i akinakah Kurskoj oblasti. In: Lesostepnye kultury skifskogo vremeni. MIA 113. (Moskva 1962) 131., Abb. 1: 1—2.; *Šramko, B. A.*, K voprosu o značenii kulturno-hozjajstvennyh osobennostej stepnoj i lesostepnoj Skifii. In: Problemy skifskoj arheologii. MIA 177. (Moskva 1971) 96., Abb. 1.; *Lapușnjian, V. L.*—*Nikulice, I. T.* *Romanovskaja, M. A.*, Pamjatniki rannego železnogo veka. In: Arheologičeskaja karta Moldavskoj SSR. (Kišinev 1974) 52., Abb. 14: 3.; *Mihăilescu-Bîrlița, V.*, a.a.O. 113., Abb. 3: 2, 4—5.

rechten Querstab aus oder ist antennenförmig. Bei beiden Varianten kommen glatte oder senkrecht gerippte Griffornen vor, so wie bei den hierhergereihten ungarländischen Waffen.²² Die Griffplattenstücke oben mit waagerechtem Abschluß des Griffes hat S. A. Skoryj von dem skythischen Akinakestyp entschieden abgesondert, jedoch hält er sie für die modifizierten Varianten des letzteren.²³ Die Erzeugung dieser Dolchform, ihre Gebrauchszeit entspricht im wesentlichen der Periode der ähnlichen Waffengattung der Steppenlandschaft. Die Exemplare in Hügelgrab 1 und 44 des Gräberfeldes von Ferigile lassen sich auf dieselbe Periode datieren, wie die Akinakes des Grabes 41 von Typ I/1. Das gleichfalls oltenische Hügelgrab von Capari stammt aus einer jüngeren Zeit als diese, jedoch kann dieses Grab auf Grund der neben den Akinakes gefundenen Trensens nicht jünger als das 6. Jh. v. u. Z. sein.²⁴ Im Karpatenbecken scheinen die siebenbürgischen solchen Akinakes am ältesten zu sein. Das Fragment von Nagyenyed (Aiud) mit Bronzegriff gehört laut A. I. Terenoshkin in die noch im 7. Jh. v. u. Z. erzeugte Gruppe der ältesten Dolche skythischen Typs.²⁵ Mit gut datierbaren Gegenständen zusammen sind aus Grab 9 des in Maroskeresztes (Cristești) erschlossenen Gräberfeldes zwei Eisendolche zum Vorschein gekommen. Die zweiflügeligen, bronzenen Pfeilspitzen vertreten den archaischen Typ, während die Parallelen der zwei Knebel uns aus den auf die erste Hälfte des 7. Jhs der Waldsteppe datierten Bestattungen bekannt sind.²⁶ In Ungarn enthält der Hortfund von Fügöd solche Stücke, in dem auch noch die bronzenen Trensentypen von sog. thrako-kimmerischem Typ des 8. Jhs v. u. Z. anzutreffen sind.²⁷ Auf Grund dieser können wir mit ziemlicher Sicherheit behaupten, daß die Gräber von Maroskeresztes Denkmäler der zweiten Hälfte des 7. Jhs v. u. Z. repräsentieren. Wir sind also der Meinung, daß diese Waffengattung von dem unter skythischem Einfluß stehenden Gebiet der Waldsteppe schon in den zweiten Hälfte des 7. Jhs in das Karpatenbecken gelangt ist. Das 6. Jh. v. u. Z. war die Hauptperiode für den Gebrauch dieser zweischneidigen Akinakesform, ein Stück aus einem jüngeren Fundkomplex ist uns nicht bekannt.

Zur vierten Variante der Dolche skythischen Typs im Karpatenbecken gehören jene Waffen, deren Parierstange unten halbkreisförmig ist. I. Fodor bestimmte diese als von der Waldsteppenzone der Dnepr-Gegend stammend.²⁸ Ihre Zeit entspricht den oben erwähnten Formen mit Parierstange. Aus dem Gebiet

²² Vasiliev, V., *Sciții agatîrși pe teritoriul României*. (Cluj-Napoca 1980) Taf. X, 1, 5, 8. Taf. XI, 2—6., Taf. XIII, 6.; Vulpe, A., *Nacropola ...* Taf. XV, 1, 3, 4., Taf. XVI, 1.

²³ Skoryj, S. A., *Skifskie meči s lučkovidnym perekrestjem*. In: *Materiale po hronologii arheologičeskih pamjatnikov Ukrainy*. (Kiev 1982) 83.

²⁴ Vulpe, A., *Zur Chronologie ...* 88—89.; Popescu, E.—Vulpe, R., *Sur la culture des Géo-Daces de la zone souscarpathique: la nécropole de Cepari*. In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. I. (București 1980) 262., Abb. 2.

²⁵ Terenoshkin, A. I., a.a.O. 28.

²⁶ Zrinyi, E., *Skythische Gräber bei Cristești. Studii și Materiale*, Tîrgu-Mureș 1(1965) 49—50.; Vasiliev, V., *Siebenbürgen in der jüngeren Hallstattzeit (VI—IV. Jh. v. u. Z.)*. In: *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*. (Bratislava 1974) 103., *Ilinskaja, V. A., Skify ...* Taf. IV, 12., Taf. XXI, 2.

²⁷ Kemeneczei, T., *Östungarn in der Zeit der Frühhallstattkultur*. In: *Die Hallstattkultur*, Symposium Steyr 1980. (Linz 1981) 85., Abb. 3: 9—12, 15.

²⁸ Fodor, I., *Arch. Ért.* 96(1969) 69.

des heutigen Ungarns ist bisher kein solcher Dolch zum Vorschein gekommen, jedoch beweist das in Ardonovo (einst: Árdánháza) in der Karpatho-Ukraine gefundene Exemplar, daß diese Waffenform auch in der sich dem Theißgebiet anschließenden Regionen bekannt war.²⁹

Der in der Gemarkung von Veszprém im Jahre 1983 gefundene Eisendolch vertritt mit der viereckigen Form seiner Parierstange und seines Griffknopfes die fünfte Variante in der Reihe der Waffen östlichen Ursprunges. An der rechten Seite des Griffknopfes befindet sich die Darstellung eines hakenschnäbeligen Vogelkopfes, darunter sind Wellenlinien, an der linken Seite oben der Schnabel, darunter Doppelkreise zu sehen. Ein Doppelkreis, darunter ein Vogelschnabel befindet sich an der linken Seite der Parierstange, während wir an der rechten Seite schräge Liniengruppen, Vogelschnabel und ein aus Doppelkreis bestehendes Muster sehen. Die Doppelkreisformen können die Augen der in Schnabel ausgehenden Vogelköpfen darstellen.

Die aus Raubvogelköpfen zusammengesetzte, einer stark stilisierten Ornamentik sehr nahestehende Parallele ist auf dem Akinakes von Kanev (Dneprgegend) zu sehen. Dieses Motiv hat A. I. Meljukova auf den Einfluß der Waffenerzeugung Sibiriens und der Kamagegend zurückgeführt. Sie datierte den Dolch von Kanev auf Grund des Stils der Darstellung auf das 5. Jh. v. u. Z.³⁰ Auf Grund der starken Ähnlichkeit der Motive sollte man auch das Stück von Veszprém als aus diesem Zeitalter stammend bestimmen.

Ein Dolch mit eingekerbter Tierdarstellung verziertem Griffknopf ist uns auch aus dem Pruth-Becken (Petricani) bekannt. Sein Motiv wurde in den Kunstkreis des thrakischen Tierstiles verwiesen und als aus dem 5. Jh. v. u. Z. stammend bestimmt.³¹

Zweischneidige Dolche mit viereckigem Griffabschluß und Parierstange sind in der Kaukasusgegend in der Steppen- und Waldsteppenzone gleichfalls zum Vorschein gekommen. Die Zeit ihres Gebrauches umfaßte die Periode vom Ende des 6. Jhs bis zum 4. Jh. v. u. Z.³²

Die Klinge des Dolches von Veszprém ist von eigenartiger Form, unterscheidet sich stark von den Akinakes mit sich nach unten verschmälernder oder parallel laufender Schneide. Eine ähnliche Klingenform finden wir in der Dnestrgegend.³³

Zwischen den Akinakes des Nationalmuseums kommt auch ein Exemplar aus Bronze vor. Dies befand sich ursprünglich im vorigen Jahrhundert in der Zichy-Sammlung, den Ursprung der Fundortbestimmung aus dem späteren Komitat Borsod kann man heute nicht mehr feststellen. Auf Grund der Zusam-

²⁹ Diesen Dolch hat J. Hampel als einen Fund aus Kom. Bereg mitgeteilt [Catalogue ... 23., Abb. 7.; Arch.Ért. 13(1893) 386., Abb. 2.]. Dasselbe Stück führte J. M. Jankovich als aus Ardonovo stammend vor [Podkárpatzská Rusz a prehistóriában. (Munkács 1931) Taf. IX, 27.]. I. Fodor hat als Fundstelle Kom. Bereg (a.a.O. 68.), während R. F. Voronina Ungarn angegeben (a.a.O. 131.).

³⁰ Meljukova, A. I., Vooruženie ... 53., Taf. XVIII, 5.

³¹ Bugdugan, C., Descoperirea de la Petricani și relațiile cu cultura traco-getică. SCIVA 26(1975) 71., Abb. 2—3.; Meljukova, A. I., Skifija i frakijskij mir. (Moskva 1979) 199.

³² Kovpanenko, G. T., Kurgany ... 107., Abb. 60; 10.; Meljukova, A. I., Vooruženie ... 53., Taf. XVIII, 12.; Dies., Skifija ... 100., Abb. 33: 6—8.

³³ Meljukova, A. I., Skifija ... 102., Abb. 33: 24.

mensetzung der Zichy-Sammlung ist es möglich, daß dieser Dolch gar nicht im Karpatenbecken zum Vorschein gekommen ist. Seiner Form nach ist er eine Waffe von charakteristischem östlichem Typ. Sein Griffknopf, seine schmetterlingsförmige Parierstange und die Klingenform stimmen mit den Karasunsker, südsibirischen und frühskythischen Akinakes überein und so kann er aus der ersten Hälfte des 7. Jhs. v. u. Z. stammen.³⁴

Die zweite große Formgruppe der in Ungarn gefundenen skythenzeitlichen Stich-Hieb Waffen bilden die einschneidigen Schwerter, Kampfmesser. Von diesen können mehrere Varianten unterschieden werden.

Die erste Variante bilden die Waffen, an deren Griff ein Raubvogelkopf dargestellt ist. Es sind von diesen zwei Exemplare bekannt. Das Ende des Griffes des in Penc gefundenen Schwertes bildet ein Vogelkopf mit kreisförmig gebogenem Schnabel, während der Knochengriff des Messers von Szentes-Vekerzug in ähnliche Form ausgeht. Diese Darstellungen können wir mit dem Antennenknopf vergleichen, die Raubvogelköpfe der östlichen Schwerter zeigen.³⁵ Dieses Motiv gelangte aus dem Kreis der Skythenkunst der Steppenlandschaft in die Waldsteppenzone, in die thrakischen Gebiete des Balkans³⁶ und in das Theißgebiet. Die einschneidigen Kampfmesser von Penc und Szentes-Vekerzug sind schöne Beispiele für die Verschmelzung der örtlichen Waffenform und der Tierdarstellung östlichen Stils.

In die zweite Formvariante der zweischneidigen Schwerter, langen Kampfmesser gehören die charakteristischen Waffen des östlichen Karpatenbeckens.³⁷ Das Ende ihres Griffes ist in der Form einer Streitaxt oder eines Stabes, die beiden Ränder des Griffes von ovalem Querschnitt sind waagerecht gerippt, die Parierstange ist oval, am unteren Teil mit Einschnitt. Aus Nagykáta-Egreskáta und Piliny sind uns solche Waffen bekannt. In Siebenbürgen ist eine solche Waffe aus Miriszló (Mirislau) zum Vorschein gekommen.³⁸ Hierher läßt sich auch das Exemplar von Gyöngyös zählen, dessen Griffende fehlt. Die genauen Parallelen dieser Waffen sind uns östlich oder südlich von den Karpaten nicht bekannt. Diesen Waffentyp hat zweifelsohne die skythenzeitliche Bevölkerung der Theißgegend durch die Vereinigung der örtlichen und skythischen Waffenformen ausgebildet. Die waagerechte Rippung des Griffteiles, wofür es mehrere Beispiele in der Waldsteppenzone gibt,³⁹ sowie auch die Anwendung der Parierstange ist von östlicher Herkunft. Die einschneidige Klingenform ist hingegen ein Element der örtlichen Metallkunst.

Einschneidige Eisenmesser mit gevölbtem Rücken und Griffdorn wurden in der Theißgegend, in Siebenbürgen schon im 8. Jh. v. u. Z. hergestellt. Diese waren aber mesitens klein.⁴⁰ Der Gebrauch der langen, einschneidigen Kampfmesser

³⁴ Terenožkin, A. I., *Kimmerijcy*. (Kiev 1976) 131.; *Ders.*, *Kimmerijskie* ... 28.

³⁵ Meljukova, A. I., *Vooruženie* ... Taf. XX, 13—14.

³⁶ Buzdugan, C., a.a.O. 69., Abb. 1.; Meljukova, A. I., *Skifija* ... 199.; Popescu, E.—*Vulpe*, R., a.a.O. 262., Abb. 2: 1.

³⁷ Vasiliev, V., *Sciții* ... Taf. XII.

³⁸ Reinecke, P., a.a.O. 67., Abb. 6: 1.; Roska, M., *Erdély régészeti repertóriuma*. (Kolozsvar 1942) 183., Abb. 221.; Vasiliev, V., *Sciții* ... Taf. XI, 7.

³⁹ Meljukova, A. I., *Vooruženie* ... Taf. XX, 5, 14.; Šramko, B. A., a.a.O. 95., Abb. 1: 2.

⁴⁰ Gazdapusztai, Gy., *MFME* 1964—65. I. 59., Abb. 1.; László, A., *Acta Arch. Hung.* 29(1977) 63.

ser hat sich zu dieser Zeit hauptsächlich im Gebiet an der Unteren Donau verbreitet.⁴¹ In der Theißgegend stammen die ältesten solchen Waffen aus skythenzeitlichen Gräberfeldern. Ihre Erzeugung dürfte nach dem Muster von örtlichen, kleinen Formen vor sich gegangen sein. Nachdem diese skythischen Akinakesform in dieses Gebiet gelangt ist, haben die hiesigen Schmiede nach ihrem Muster traditionelle, einschneidige Kampfmesser gefertigt. Von den bisher bekannten Exemplaren stehen uns nur für die Datierung des Stückes von Gyöngyös Daten von leider nicht völlig beweisender Kraft zur Verfügung. Im Jahre, 1907 sind neben dem Messer keine anderen Funde zum Vorschein gekommen, jedoch waren die Grabfunde in der Nähe des Fundortes — Rassel mit Tierfigur, Trensen — voraussetzlich gleichaltrig damit. Diese sind Denkmäler aus der zweiten Hälfte des 6. und dem Beginn des 5. Jhs.⁴²

In die Reihe der einschneidigen, langen Messer gehört die in Grab 38 des Gräberfeldes von Tiszavasvári-Dózsatelep gefundene Waffe. Ihr charakteristischer Zug ist der dreilästige, in Knopf ausgehende Griffabschluß. Der Fund hat im Karpatenbecken keine Parallele, er ist wahrscheinlich das Produkt einer örtlichen Werkstätte. Seine Zeit läßt sich auf Grund der Grabfunde, der zwei Eisentrensen und der zwei dreiflügeligen Bronzefleischspitzen auf das 5. Jh. v. u. Z. bestimmen.⁴³

Um den Kreis der skythenzeitlichen Hiebformen Ostungarns zu vervollständigen, reihen wir in ihre vierte Gruppe die bereits erwähnten langen Kampfmesser. Ihr Griffdorn ist etwas erhaben oder von geradem Rücken. Sie sind uns aus den skythenzeitlichen Gräberfeldern in großer Zahl bekannt, deshalb sollen hier nur einige ihrer Fundorte erwähnt werden: Alsótelekes, Muhi, Piliny, Szentes-Vekerzug.⁴⁴ Ihre beträchtliche Zahl weist darauf hin, daß dieses Kampfmesser eine der wichtigsten Waffengattungen der skythenzeitlichen Bevölkerung der Donau-Theißgegend gewesen sein dürfte. Die ältesten, als Waffe betrachteten langen Kampfmesser liegen im Fundament des auf den Ausgang des 7. Jhs v. u. Z. datierbaren Gräberfeldes von Alsótelekes vor. Die Zeit der meisten Waffen von solcher Form aus dem 6—5. Jh. v. u. Z., also ihre Gebrauchszeit reicht ganz bis zur keltischen Eroberung.

⁴¹ Hänsel, B., Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. (Bonn 1976) Taf. LXVIII, 1.; Meljukova, A. I., Skifija ... 98—99.

⁴² Bakay, K., Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections. (Budapest 1971) 92.

⁴³ Die Trensen gehören zur zweiten Variante des von M. Párducz benannten sog. Typs von Szentes-Vekerzug. Diese sind auf Grund ihrer in den Fundkomplexen der ostalpinischen Hallstattkultur vorkommenden Parallelen für das 5. Jh. v. u. Z. charakteristische Gegenstandstypen: Párducz, M., Acta Arch. Hung. 25(1973) 36.; Gustin, M.—Terzan, B., Beiträge zu den vorgeschichtlichen Beziehungen zwischen dem Südostalpengebiet, dem nordwestlichen Balkan und dem südlichen Pannonien im 5. Jh. In: Ancient Europe and the Mediterranean. Studies presented in honour of Hugh Hencken. (Warminster 1977) 77—78. Es soll aber bemerkt, daß sich der Gebrauch der Trensen von Typ Szentes-Vekerzug nicht nur auf dieses Jahrhundert erstreckt, da der Beginn der Erzeugung der vierten Formvariante auf die erste Hälfte des 6. Jhs v. u. Z. gut datiert werden: Smirnova, G. I., Naselenie srednego Podnestrovia v VI—V vv. do n.e. i ego zapadnye sosedy. In: Actes du IIe Congrès International de Thracologie. I. (Bucureşti 1980) 240.; Vulpe, A., Zur Chronologie ... 89.; Bakay, K., a.a.O. Taf. VII.

⁴⁴ Patay, P., FA 13(1961) Taf. V, 1—14.; Ders., FA 7(1955) Taf. XV, 4—25., Taf. XVI 1—4.; Leszib, A., FA 1—2(1939) 72., Taf. III, 24.; Párducz, M., Acta Arch. Hung. 4(1954) 75., Abb. 19: 4.

Die Meinungen über den Ursprung der skythenzeitlichen Schwerter und Dolche des Karpatenbeckens widersprechen ziemlich einander. Die Theorien über die östliche und die örtliche Herkunft bilden die beiden extremen Antipoden. Für die erste können wir aus der nahen Vergangenheit die Stellungnahme von M. Párducz und V. Vasiliev erwähnen,⁴⁵ während für die letztere die Meinungen von M. Dušek und A. Vulpe⁴⁶ charakteristische Beispiele liefern.

Die Erzeugung der zweischneidigen Dolche in Siebenbürgen und in der Donau-Theißgegend kann man nicht bezweifeln, da ja die in diesen Raum zum Vorschein gekommenen Exemplare, sich in mehreren Details von den Akinakes unterscheiden, die uns aus den Gebieten östlich von den Karpaten bekannt sind. Dies bedeutet aber nicht, daß sie keine Vorbilder von östlicher Herkunft gehabt hätten. Dies ließe sich nur dann in Abrede stellen, falls man im Karpatenbecken die Entstehung der Akinakes auch vor der Skythenzeit verfolgen könnte. Dort waren aber bis zum 9. Jh. v. u. Z. die charakteristischen mitteleuropäischen langen Griffzungenschwerter und Schalenknaufschwerter die wichtigsten Waffen. Die Herstellung und der Gebrauch von Bronzeschwertern hörte dann im wesentlichen auf. Ein Teil der aus dem 8—7. Jh. v. u. Z. auf uns gebliebenen Waffen ist von östlicher Herkunft (Dolche von Kabardino-Pjatigorsk-Typ),⁴⁷ westlich von der Donau sind hingegen die Eisenschwerter von Hallstatt-Typ.⁴⁸ Die am Ende des 7. Jhs. v. u. Z. hier bekannt gewordene Akinakesform war also ein von außen, aus dem Osten hierhergelangter Gegenstandstyp, den man dann auch hier hergestellt hat. Die Dolche von Timár und Piliny stimmen mit den östlichen Exemplaren derart überein, daß ihre Herkunft auch unmittelbar aus der Steppenzone vermutet werden kann.

Solche Gegenstände von fremder Herkunft, die sich nicht an das Alltagsleben einer gegebenen Bevölkerung anschließen, wurden von den örtlichen Werkstätten nicht erzeugt. Die Schwerter, Dolche östlichen Typs stellten keine eigenartigen, einzelnen Gegenstandsformen im Gerätbestand der skythenzeitlichen Bevölkerung von Siebenbürgen und des Theißgebietes dar, sondern waren wichtige Teile der Bewaffnung. Dies wird von ihrer Zahl klar bewiesen. Alle drei Elemente in der Trias der skythischen Bewaffnung, den Akinakes, die Streitaxt und die Pfeilspitze finden wir im Denkmalmaterial von Siebenbürgen und des Donau-Theißgebietes vor, dies können wir aber schon für das Zeichen eines engeren Verhältnisses als die fallweise vorhandene Handelsbeziehung zwischen der Bevölkerung des östlichen Karpatenbeckens und des Gebietes des skythischen Kulturkreises halten. Über diese engen ethnischen und Wirtschaftsbeziehungen zeugen auch zahlreiche andere Gegenstände des skythenzeitlichen Denkmalmaterials.

⁴⁵ Párducz, M., Acta Arch. Hung. 25(1973) 34.; Vasiliev, V., Sciții ... 166.; Ders., Die Akinakes-Dolche aus Siebenbürgen. AAC 21(1981) 41—46.

⁴⁶ Dušek, M., Die Thraker im Karpatenbecken. SIA 22(1974) 390.; Vulpe, A., V. Vasiliev: Sciții ... (Rez.) Dacia 25(1981) 400.

⁴⁷ Terenožkin, A. I., Kimmerijskie ... 17.

⁴⁸ Gallus, S.—Horváth, T., Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. DissPann II, 9. (Budapest 1939) Taf. XLII, 5., Taf. XLIII, 5.

Die Akinakesformen der Donau-Theißgegend verraten die kräftigste Verwandtschaft mit den Funden der Waldsteppenzone entlang der Pruth-Dnestrflüsse, es ist also anzunehmen, daß ein Teil ihres Vorbildes von dort gestammt hat. Ihre Übereinstimmungen mit den Funden der entfernteren, östlichen Hälfte der Waldsteppenzone können nur indirekte Verbindungen andeuten. Die im Laufe des 7. Jhs v. u. Z. in die östlich von den Karpaten gelegenen Gebiete gelangten Gegenstände skythischen Typs dürften Volksgruppen der Dneprgegend mit sich gebracht haben.⁴⁹ Zahlreiche Gegenstandstypen ihres Handwerkes, so auch die Akinakes, gelangten in einer schon in der westlichen Zone der Waldsteppenlandschaft modifizierten Form in das Karpatenbecken.

Die Umwandlung der skythischen Akinakesformen im östlichen Karpatenbecken haben schon mehrere Forscher nachgewiesen.⁵⁰ Diese Formwandlung zeigt sich vor allem in der Ausbildung des einschneidigen Typs. Das Exemplar von Veszprém ist ein schönes Beispiel der örtlichen Variante der zweischneidigen Akinakesform. Die Klingenform ist die Arbeit eines örtlichen Meisters, indessen die Tierornamentik des Griffes das Weiterleben des Motivschatzes der Kunst der fernen Steppenzone zeigt. Die Darstellung ist kein fernes, ihren Sinn verlorenes, kopiertes Zierelement, sondern ein klar erkennbares, offenkundig über einen bestimmten geistigen Inhalt verfügendes Symbol, dessen Bedeutung von dem Hersteller bekannt war. Die Akinakes von Pilyiny und Timár bewahrten hingegen jene Grundformen für uns, die aus dem Osten in die Theißgegend gelangt bei der Ausgestaltung eines wichtigen Waffentyps der hiesigen skythenzeitlichen Bevölkerung als Muster dienten. Mehr als zwei Jahrhunderte lang entsprach diese Bewaffnung der Kriegsführung der Bevölkerung des skythischen Kulturkreises und der Gebrauch der Waffenformen der Völker des mitteleuropäischen Kulturkreises verbreitete sich erst mit der Eroberung der Kelten auch östlich von der Donau.

⁴⁹ Smirnova, G. I., a.a.O. 25.; Krušelnicka, L. I., Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit. AAC 19(1979) 89.

⁵⁰ Bottyán, A., a.a.O. 43—45.; Párducz, M., ActaArch. Hung. 25(1973) 34.

SZKÍTA KORI TÖRÖK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ŐSKORI GYŰJTEMÉNYÉBEN

1983-ban a Nemzeti Múzeum Őskori Gyűjteménye vásárlás útján újabb szkíta kori, Veszprém határában előkerült törrel gyarapodott. Ennek közreadása lehetőséget ad arra, hogy a többi magyarországi szkíta tör, akinakész eredetének, korának kérdéseivel is foglalkozunk.

A mai Magyarország területéről származó első szkíta kori akinakészeket a múlt század végén, e század elején közölték.¹⁻³ A két világháború között újabb darabokat tettek közzé,⁴⁻⁶ majd több példány az 1950—1960-as években vált ismertté.⁷⁻⁸

A Nemzeti Múzeum a következő, magyarországi lelőhelyű akinakészeket őrzi Borsod megye (1. ábra 5), Egreskáta—Nagykáta (1. ábra 4), Gyöngyös (1. ábra 6), Nógrád megye (1. ábra 3), Piliny (1. ábra 2), Szirmabesenyő (2. ábra 1), Timár (1. ábra 1), Veszprém (2. ábra 2).

Az egri és nyíregyházi múzeumokban a következő lelőhelyű darabok találhatóak: Tarnabod-Báb dűlő (3. ábra 5), Tarnabod-belterület (3. ábra 6), Tarpa (3. ábra 4), Tiszabercel (3. ábra 3), Tiszadob (3. ábra 2).

Az alföldi szkíta kori fegyverzet jellegzetes emlékei a következő török is, de ezek azonban nem az akinakész formakörbe tartoznak: Penc (3. ábra 1), Szentes-Vekerzug (2. ábra 3), Tiszavasvári (2. ábra 4). A markolatútskés egyélű harci késeknek- nincsenek keleti eredetű formai elemei.

Az akinakészek közül a szív alakú markolatvédős, keresztpálcás markolatvégződésű török (Piliny, Timár) legtöbb párhuzamát az erdős-sztyeppe és a sztyeppe vidékéről ismerjük.¹⁰⁻¹⁵ Olténiában a ferigilei temető 41. sírjában volt ilyen fegyver,¹⁶ s ilyen a nevezetes vettersfeldi leletben (Witaszkowo) lévő kard.¹⁷ Koruk az i. e. 7. század második fele — 6. század vége.¹²⁻²⁰

A szirmabesenyői és tiszaberceli török jellegzetessége az, hogy a markolatvédőjük alul kettős körív alakú, felül kissé domború, illetve vízszintes vonalú. Ilyen akinakész az erdős sztyeppéről, Erdélyből és a Dél-Kárpátok—Duna közötti régióból előkerült szkíta kori emléanyagban is megtalálható.²¹⁻²³ Koruk az i. e. 7. század második fele — 6. század.²⁴⁻²⁵ A maroskeresztesi darab közöttük a legidősebb, amelyet olyan zabla kíséretében találtak, mint amilyen a fűgödi prészkíta depotleletben is előfordul.²⁶⁻²⁷

A Dnyeper vidéki erdős-sztyeppe vidékéről származnak azok a török, amelyek markolatvédője alul félkörív alakú.²⁸ Ilyen az árdánházi darab.²⁹

A Veszprém határában talált madárfejmotívumokkal díszített akinakész közeli párhuzamai a Dnyeper és a Prut medencéjéből ismertek.³⁰⁻³¹ Ezek az i. e. 5. század emlékei. Hasonló négyszögletes markolatzárodással, markolatvédővel készített török a Kaukázus vidékén, a sztyeppei és erdős-sztyeppei övezetben egyaránt előkerültek. Használatuk kora az i. e. 6. század végétől az i. e. 4. századig

terjedő időszakot öleli fel.³² A veszprémi tör pengéjéhez hasonló pengealakot a Dnyeszter vidéki fegyverek között találunk.³³

A karaszuki, dél-szibériai és a korai szkíta akinakészekkel megegyező formájú az állítólag Borsod megyében talált bronztör, s így az i. e. 7. század első felének emléke.³⁴

A magyarországi szkíta kori vágófegyverek második nagy formacsoportját az egyélű harci kések alkotják. Ezek között is több változatot lehet megkülönböztetni. Az első változatot a ragadozó madárfejet ábrázoló markolatú fegyverek képviselik (Penc, Szentes-Vekerzug). Ez az ábrázolásmód sztyeppei eredetű,³⁵ de elkerült ez a motívum az erdős-sztyeppevidékre és a balkáni trák területekre is.³⁶

Az egyélű kardok, harci kések második formaváltozatába a jellegzetes Kelet-Kárpát-medencei fegyverek tartoznak. Ezek markolatának vége fokos vagy pálca alakú, a markolat bordázott, a markolatvédő ovális formájú (Nagykátá-Egreskátá, Piliny, Gyöngyös, Miriszló-Miriszlau).³⁸ Keleti elem egyedül rajtuk a markolatrés vízszintes bordázása.³⁹

Egyélű, domború hátú vaskéseket a Duna—Tisza közén, Erdélyben, az Al-Duna vidékén már az i. e. 8. században készítettek.^{40–41} A Tisza vidéken a legkorábbi hosszú harci kések a szkíta kori temetőkből származnak. A gyöngyösi ilyen kés az akinakészforma hatását tükrözi. A lelőhelyén talált állatalakos csörgők alapján ezt a darabot az i. e. 6. század második felére, 5. század elejére lehet keltezni.⁴² A Tiszavasvári-Dózsa telepnél kiásott temető 38. sírjában talált harci kés korát a vas zablák, háromélű bronz nyílhegyek az i. e. 5. századra adják meg.⁴³ Nagy számban ismertek egyszerű, markolatú késes hosszú kések a szkíta kori temetőkből (pl. Alsótelekes, Muhi, Piliny, Szentes-Vekerzug).⁴⁴ Ezek közül az alsótelekesi temető sírjaiban talált darabok a legrégebbiek, az i. e. 7. század végéről származnak. A legtöbb ilyen fegyver használatának ideje az i. e. 6–5. század volt.

A Kárpát-medencei szkíta kori akinakészeket keleti származásúnak⁴⁵ és helyi készítményeknek⁴⁶ egyaránt meghatározták. A kétélű török Duna—Tisza vidéki, erdélyi gyártását nem lehet tagadni, ez azonban nem jelenti azt, hogy nem lehettek keleti eredetű mintaképek. Az i. e. 8–7. századból ránkmaradt Kelet-Kárpát-medencei fegyverek nagy része keleti eredetű (Kabardino-Pjatigorsk típusú török),⁴⁷ a Dunától nyugatra pedig ezek a hallstatti kardtípushoz tartoznak.⁴⁸ Az i. e. 7. század végén a Kárpát-medencében ismertté vált akinakész forma tehát kfvülről idekerült tárgytypus volt, amelyet azután itt is gyártottak. A timári és pilinyi török annyira megfelelnek a keleti daraboknak, hogy a sztyeppe vidékről való közvetlen származásuk is feltehető.

A Duna—Tisza vidéki akinakész formák a legerőteljesebb rokonságot a Prut—Dnyeszter mentének erdős-sztyeppe övezetének emlékeivel árulják el. Feltehető tehát, hogy egyrésztük mintaképe onnan származott. Az erdős-sztyeppe keleti felének leleteivel mutatkozó egyezéseik csak közvetett kapcsolatot jelezhetnek. A Kárpátoktól keletre fekvő területekre az i. e. 7. század folyamán eljutott szkíta típusú tárgyakat Dnyeper vidéki népcsoportok hozhatták magukkal.⁴⁹ Kézművességük számos tárgytypusa, így az akinakész is, már az erdős-sztyeppe nyugati övezetében módosult formában jutott el a Kárpát-medencébe.

A szkíta akinakész forma Kelet-Kárpát-medencei átalakítását több kutató kimutatta már.⁵⁰ Ez a változtatás mindenekelőtt az egyélű forma kialakításában mutatkozik meg. A veszprémi darab a kétélű akinakész forma helyi változatának

szép példája. A pengealak helyi mester munkája, míg a markolat állatornamentikája a távoli sztyeppe vidék művészete motívumkincsének átörökítését mutatja. Az ábrázolás nem távoli, értelmét veszített, átmásolt díszítőelem, hanem világosan felismerhető, nyilván meghatározott szellemi tartalommal bíró jelkép, amelynek jelentése alkotója előtt ismert volt. A pilinyi és timári akinakészek pedig azokat az alapformákat őrizték meg számunkra, amelyek keletről a Tisza vidékre elkerülve, mintául szolgáltak az itteni szkíta kori lakosság fegyverzete fontos típusának kialakításában. Több mint két évszázadon át ez a fegyverzet megfelelt a szkíta kultúrkör lakossága harcmódorának, s csak a kelta hódítással terjedt el a Dunától keletre is a közép-európai kultúrkör népei fegyverformáinak használata.

KÉSŐ CSÁSZÁRKORI KÚT KISVARSÁNYRÓL

K O R E K József

Az 1963. évi tavaszi árvíz után kezdtek hozzá a Kisvarsány—Vásárosnamény közötti belső védelmi gát erősítési munkálataihoz, ahol Csiszár Árpáddal, a vásárosnaményi múzeum igazgatójával 1963 szeptemberében hitelesítő feltárást végeztünk.

A töltés erősítéséhez szükséges földet a gát mellett húzott, mintegy 10 m széles területről hordták, s közben igen sok lelet került elő. A lelőhely az I. felület 364—419 folyamméter közötti területen fekszik, ahol a munkások az altalajt még nem érték el.

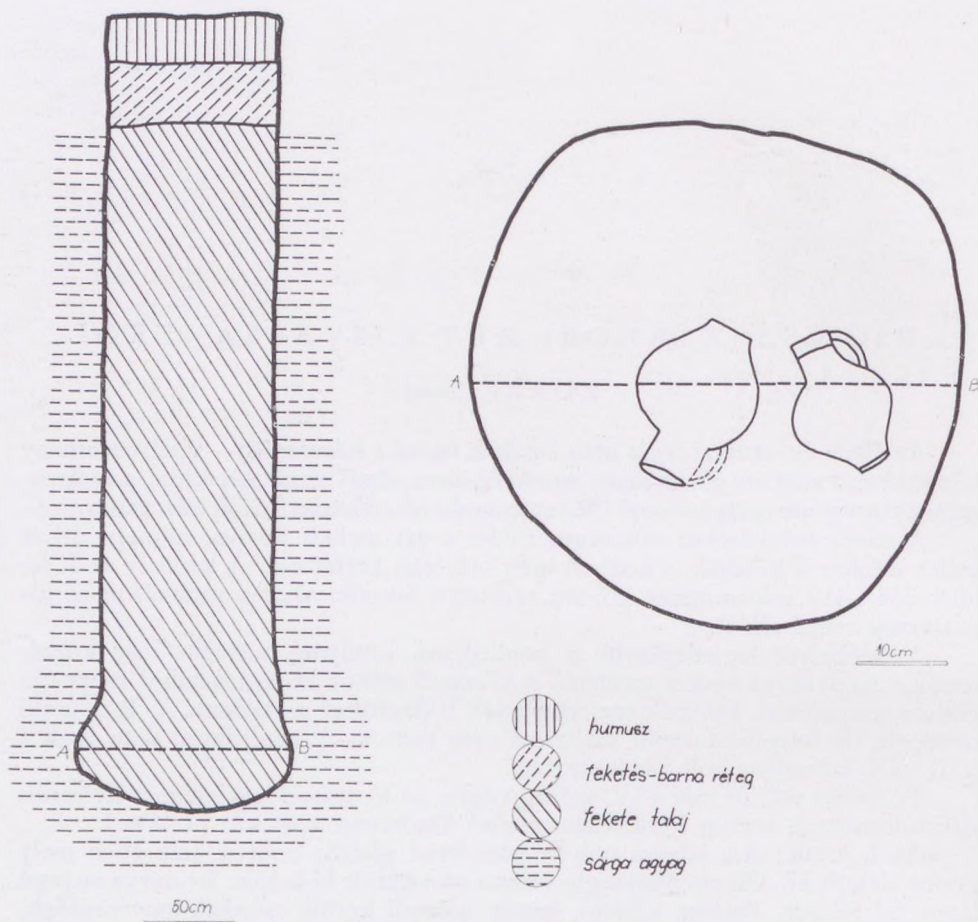
A lelőhelyre legjellemzőbb a neolitikum, amelynek anyagát már közzétettük.¹ Képviselve volt a területen a középső rézkor Hunyadi-halmi csoportja gödrös településsel, kalcinált temetkezéssel. Előkerültek a Hallstatt A, B-re utaló cserepek, de településformáit realizálni nem tudtuk. A neolitikum után csak a VIII—IX. században volt *lakott* e terület.

Település volt itt már a IV. század végén, az V. század legelején, és itt került elő tudomásunk szerint hazánkban az első későrómai kori kút (1. ábra).

Az I. felület A/a jelzésű helyén jelentkező gödröt bontva, feltűnően mély gödör alakult ki. 330 cm mélységig semmi sem került ki belőle. Itt durva anyagú lapos tál feküdt. Pereme kihajló, haséle kiemeli kettős csonkakúpos profilját, amely alacsony, erősen tagolt fenékben végződik (2. ábra 1; Beregi Múzeum, ltsz.: 64. 13. 7.). Mellette csontkorcsolya feküdt (4. ábra 3; ltsz.: 64. 6. 10.). Alja éle levágott, ló metacarpusából készült. Szorosan mellette, szürke, korongolt bögre feküdt, alig kiemelkedő szalagfüllel. Pereme duzzadt, hasvonala kiöblösödő. A bögre aljának kis kitört része kivételével ép, ugyanúgy mint a tál (2. ábra 2; ltsz.: 64. 6. 9.). Az edények épen kerülhettek a kútba.

A nagy mélység miatt kútásó módszerrel haladtunk lefelé, és szépen ki-rajzolódott az objektum. A gödör rendeltetése: *kút*. Nemcsak méretei teszik ezt valószínűvé, formája és kiképzése is erre utal. A kút teljes mélysége a mai felszíntől 436 cm. Felső átmérője kelet—nyugat irányban 135 cm, észak—dél irányban 137 cm. Belső mérete 2 m-nél és 3 m-nél egyaránt 97×112 cm. 380 cm-en az üreg kissé kiszélesedett, ahol a legszélesebb mérete 105×115 cm volt. Ezután a kút gömbölyödik, s 70×80 cm mélységű teknőben végződik. Töltelékföldje

¹ Korek J., Acta Arch.Hung. 29(1977) 3—52.; Ua., JAMÉ 18—20 (1975—77) [1983] 10—12.

1. ábra — Abb. 1. Kisvarsány

erősen iszapos volt (1. ábra). A kiszélesítés az egykori vízállás miatt következhetett be, ill. feltételezhető, hogy éppen úgy, mint a mai kutaknál, a vízhozam növelése céljából kiszélesítették, „majjazták”.² A rétegződés azt mutatta, hogy a kút állandó vízmagassága csak 50–60 cm lehetett. A felső mélységekben iszapolási nyomokat nem tudtunk megfigyelni, amely vízállásra utalna. A kút fenekén két korsó feküdt. Azonos formák, csupán méretben különbözőek. Jellemzőjük a szürke, jól iszapolt agyag, a korongolt kivitelezési mód. A korsószáj tagolt, függőleges szalag perem kiképzéssel, amelynek aljából indul ki a vállra támaszkodó erős, kissé ívelt szalagfül. A nagyobbik korsó magassága 26 cm, űrtartalma 3 liter.

² Az Alföldön kubikusok, kútások által használt kifejezés, amikor a gödör alját öbölszerűen kiszélesítik.

2. ábra — Abb. 2. Kisvarsány

A szájrésznél törötten feküdt (3. ábra 1; ltsz.: 64. 6. 8.). A kisebbik korsó teljesen ép, magassága 21 cm, űrtartalma 2 liter (3. ábra 2; ltsz.: 64. 6. 7.). A két korsó anyagánál, formájánál fogva vízfordásra szolgált. A nagyobbiknál használat közben a korsó füle törött le, a kisebbiknél feltehetően a felhúzó zsinég szakadt el. A kút gödör formája együtemű elkészítésre utal, s kormeghatározója a kút fenekén lévő korsó. Azok kidolgozási módja, anyaga a IV. század végére, az V. század elejére utal. Párhuzamaikat a késő szarmata és hun kori kerámiában kell keresnünk, bár pontos párhuzamaik nincsenek. Egyedivé teszi őket a perem szalagszerű kiképzése. Tagoltabb szalagperem látható a Csongrád-Kenderföldek temető 44. sírjában.³ A Csörszáróktól kívül eső területen, Kisvarsányhoz viszonylag közel, a Tiszadob—Ókenéz és a Tiszavasvári-Petőfi utcai lelőhelyek fekszenek, ahol hasonló korsókat találtak. Párducz Mihály a sírleletek alapján, ezen belül is rítus szerint próbálta elkülöníteni a csoportokat. A korsók etnikai kérdésének megítélése sokkal összetettebb kérdés, mint ez Párducz korai cikkében jelentkezik. Ma már biztosnak látszik, hogy a Csörszárkon kívüli területek vákuumot képeztek a vandálok, ill. a szarmaták között. Határterület volt mindaddig, míg ezen a területen 450-ben meg nem jelentek a gepidák. Ha e terület késő császárkori anyagát vizsgáljuk, akkor kevés publikált anyagra támaszkodhatunk. A kidolgozásban jelentkezik egy sajátságosság, hogy a korsó alsó részén a korongozás nyomai jobban látszanak, mint a szarmata edényeknél. Sok hasonlóság van a beregsurányi fazekasközpont anyagával, bár a műhelyre jellemző bepecsételés nem jelentkezik, anyagban és színben is elkülönül.⁴ A legtökéletesebb analógiát a Beregi Múzeum őrzi két kisebb példányban, amelyek szórványként kerültek be a múzeumba Csaroda határából.⁵

³ Párducz M., Acta Arch. Hung. 11(1959) XVI. t. 3.

⁴ néhai Csallány Dezső feltárása, monográfiája s.a.

⁵ Ltsz.: 72.1.1.2.

3. ábra — Abb. 3. Kisvarsány

A kúttal kapcsolatban két kérdésre kell választ adnunk. Miért olyan mély, mikor ma csak magas vízállás esetén önti el a területet a víz? Az ok világos, mert a Tisza szabályozása előtt a sok mederben folyó Tisza vízállása a mainál 2—2,5 m-rel alacsonyabb volt, s így közel öt méterre kellett leásni, hogy vizet kapjanak. A másik kérdés az, hogyan került 330 cm mélyen a másik két edény a kútba? A szürke, füles bögre meghatározása könnyebb, mert formája és technikája alapján a IV. század végére, az V. század elejére datálhatjuk.⁶ A durva kivitelű tál a leggyakoribb edénytípus a IV. század végi, V. század eleji temetőkben és telepeken (Csongrád-Kenderföldek, Iza, Nezvisko, Tírğşor, stb.).⁷ Az edények a kút alsó részének betöltésekor kerültek oda, de nem mint bedobott példányok; ennek ellentmond szinte ép állapotuk. Temetésre utaló jelenséget nem észleltünk, és így inkább munkahipotézisként vetjük fel az edények áldozati jellegét. Jól-lehet a csontkorcsolya jelenléte az utólagos betöltődés mellett is szólhat.

⁶ Élesebb hasélú bögrét közöl Szeged-Mórahalomról: Párducz M., i. m. 2. ábra 21.

⁷ Uo. XVI. t. 16—18.; Kotigorško, V. G., Itogi izučenija mogil'nika Iza v Zakarpat'e. SA 1980: 1. 234., 7. ábra 18.; Smirnova, G. I., Poselenie u s. Nezvisko v pervye veka novoj ery. In: Drevnosti epohi složenija vostočnogo slavjanstva. MIA 116. (Moskva 1964) 203., 5. ábra 5.; Diaconu, Gb., Tírğşor. Necropola din secolele III—IV e.n. — Tírğşor. Ein Gräberfeld aus dem 3. u. 4. Jh. u. Z. Bibl. de arh. (Bucureşti 1965) CLIII. t. 1—8.

4. ábra — Abb. 4. Kisvarsány

A késő császárkori kút nem magánosan álló objektum volt a területen. Az I. felület *C* jelzésű, szabálytalan alakú 2 m mélységet meghaladó gödör töltelék-földében néhány finom kidolgozású, a korsók anyagával megegyező edénytöredékek kívül juh- és marhacsontok, ill. durva anyagú töredékek is voltak (4. ábra 5; ltsz.: 64. 14. 2.).

A II. felület *B* jelzésű helyén kerek alakú gödröt ástunk ki. A gödör közepén, álló helyzetben, korongolt, szürke színű edény feküdt letört füllel, hiányos aljjal. Az edényen kívül néhány apró töredék volt még a gödörben (4. ábra 1, 2; ltsz.: 64. 7. 3., 64. 7. 1.).

A II. felület *N* objektumát, egy szabálytalan formájú gödröt, anyaga és peremképzése alapján biztosan a késő császárkorba sorolhatunk. Néhány cserépen kívül feltűnő sok juh- és kecskecsontot találtunk benne (4. ábra 4; ltsz.: 64. 7. 2.).

E néhány, a kúttal egyidőben biztosan álló objektum azt mutatja, hogy e terület szálláshelye volt a IV. század végén, V. század legelején egy olyan közösségnek, amelynek fő foglalkozása az állattartás (főképpen szarvasmarha és juh) volt. A terület adottságai arra voltak alkalmasak akkor is, ma is. A kisvarsányi településrendszert vagy szórt jellegű településnek, ill. ideiglenes nyári szállásnak lehet tartani, de ezt a feltárások alapján eldönteni nem lehet. Egy biztos: kút kellett bármilyen településnek, és feltétlenül szükséges volt, hogy iható vízhez juthasson az ott élő ember és állat.

SPÄTKAISERZEITLICHER BRUNNEN VON KISVARSÁNY

1963 haben wir mit Árpád Csiszár, dem damaligen Museumdirektor von Vásárosnamény Kontrollausgrabungen in Kisvarsány durchgeführt. Die für das Gebiet charakteristischste Kultur, das Neolithikum wurde bereits publiziert.¹ Im Gebiet haben wir einen Brunnen (A/A) bzw. drei Gruben vom Ende des 4. — Anfang des 5. Jhs freigelegt. Die volle tiefe des Brunnens vom heutigen Niveau war 430 cm. Der obere Durchmesser beträgt 135×137 cm, das Innenmaß bei 2 und 3 m 97×112 cm. Der Schacht endet in einer 70×80 cm großen Mulde (*Abb. 1*). Am Boden des Brunnens lagen zwei Krüge (*Abb. 3: 1—2*). Bei 330 cm waren ein graues, scheibengedrehtes Töpfchen und aus grobem Material eine profilierte Schüssel (*Abb. 2: 1—2*), mit einem aus Pferdeknochen gefertigten Schlittschuch (*Abb. 4: 3*).

Das Material der Gruben stimmt mit dem der aus dem Brunnen hervorgekommenen Gefäße überein (*Abb. 4: 1., 2., 4., 5*).

Das Land außerhalb des Csörszárok gehörte nicht zum Stammesgebiet der Sarmaten, dieser Raum war solange Grenzgebiet, bis 450 die Gepiden nicht in dieser Gegend erschienen sind. Deshalb können die Krüge ethnisch nicht bestimmt werden, jedoch ihrem Material, ihrer Herstellungstechnik auf der Drehscheibe und ihrer Form nach lassen sie sich nur auf das ausgehende 4. Jh. bzw. den Beginn des 5. Jhs datieren.

ÜBER EINE SILBERVERGOLDETE GEPIDISCHE SCHNALLE AUS DEM 5. JAHRHUNDERT VON UNGARN

Attila KISS

I. FUNDUMSTÄNDE UND FUNDBESCHREIBUNG

Das Ungarische Nationalmuseum hat 1982 eine gegossene, in qualitativem Kerbschnitt verzierte, silbervergoldete Schnalle durch Ankauf erworben (*Abb. 1: 1—2*),¹ die dem Verkäufer nach aus einer Privatsammlung stammt. Die Fundumstände und der Fundort sind unbekannt, nur soviel scheint bestimmt zu sein, daß die Schnalle in Ungarn zum Vorschein gekommen ist.

Die zwei Enden des ovalen, hufeisenförmigen Schnallenbügels von stark profiliertem Schnitt wird von einem in der Mitte herausstehenden Stäbchenglied von Kreisschnitt zusammengehalten. Im 2 mm großen Streifen des sich erhöhenden inneren Randes läuft eine Zickzacklinie, die an der rechten und linken Seite von einer abgewetzten oder herausgefallenen, dreieckförmigen Nielloverzierung begleitet wird. Unter dem Rand, in der bogenförmigen, vergoldeten Zone läuft ein Kerbschnittmuster ringsum: 10, mit je einem Y-förmigen Stäbchenglied getrennte Peltaformen. — Die gestreckte, fünfeckige Beschlagplatte der Schnalle hat ein bei der Biegung gebrochenes Ohr an den Schnallenbügel befestigt. Auf dem Rand der fünfeckigen Beschlagplatte sitzen an der rechten und linken Seite der im 2 mm großen Streifen vorhandenen Zickzacklinie dreieckige Nielloeinlagen, aus welchen das Niello an einigen Stellen herausgefallen ist. In dem vom Rand der Schnallenbeschlagplatte tiefer liegenden Innenfeld ist ein vergoldetes, zentral symmetrisches Spiralmuster aus Kerbschnitt zu sehen. Die zum Schnallenbügel entgegengesetzte Seite der Schnallenbeschlagplatte zeigt einen Vogelkopf mit Raubvogelschnabel, der an der hinteren Seite hohl ist. Der Schopf auf dem Kopf des Vogels ist aus 5 tropfenförmigen Feldern zur Ausgestaltung gekommen. Die Schnalle ist am Rande 0,5—0,6 cm hoch. Der Schnallendorn fehlt. Am Rande des Schnallenbügels, wo der Dorn aufgelegt war, sind starke Abwetzungsstellen wahrzunehmen; auch die Öhre, welche die Schnallenplatte und den Schnallenkopf miteinander verbinden, sind von der starken Abwetzung abgebrochen. Die Vergoldung auf dem Tierkopf ist gleichfalls abgewetzt, Schnallenbügel — L: 4,2 cm, Br: 4,7 cm; Körper — L: 8,9 cm (mit dem Ohr zusammen!), Br: 3,9 cm.

¹ Ungarisches Nationalmuseum, Archäologische Abteilung, Völkerwanderungszeitliche Sammlung, Inv. Nr. 82. 1. 1.

II. DIE TYPOLOGISCHE ANALYSE DER SCHNALLE

Der Fund verfügt auch innerhalb seiner Kunstgattung, schon bei dem ersten Anblick über gute künstlerische Qualitäten. Seine Auswertung kann — in Ermangelung des näheren Fundortes und der Begleitfunde — nur durch den Kreis der verwandten Funde — zwischen — ziemlich beschränkten Rahmen — durchgeführt werden.

Zur Zeit sind mir drei — nähere oder fernere — Analogien der Schnalle bekannt:

1. Aus Grab 149 von Mačvanska Mitrovica — Zidina (*Abb. 2: 1*);²
2. aus Grab 121 des gepidischen Gräberfeldes von Nošlac (Marosnagylak),³ und
3. das dritte Exemplar liegt in der Diergardt-Sammlung vor (*Abb. 2: 2*),⁴ mit der Fundortangabe „Maikop“. Auf Grund der Publikationen aus den Jahren 1933 und 1953/54 ist es nicht klar, ob der Schnallendorn zum Gegenstand gehört (vgl. die Publikation aus dem Jahre 1933) oder nicht (vgl. die Publikation aus dem Jahre 1953/54).

² Ercegović—Pavlović, S., Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica. In: Sirmium XII. (Beograd 1980) 15., Taf. 18,4. (Zeichnung von schlechter Proportion!); Taf. 31,4. = Dies., An Eastern Germanic grave from Mačvanska Mitrovica. In: Sirmium IV. (Beograd 1982) 20., Pl. II. 3 und Pl. III. 1. (Zeichnung von schlechter Proportion!). Von dem SW-NO orientierten Grab 149 von Mačvanska Mitrovica — Zidina blieb nur etwa die Hälfte erhalten, das Skelett der Frau mit dem makrokephalen Schädel war nur vom Schädel bis zum Lendenwirbel *in situ* vorhanden, der andere Teil des Grabes wurde bei dem Ausheben eines späteren Grabes zerstört. Die Beigaben der Körperbestattung in gestreckter Rückenlage: vergoldete Silberschnalle; bronzene Blechfibelnachahmung, mit dichter Punkt-Kreisverzierung; Eisenfibel mit umgeschlagenem Fuß; 5 Bersteinperlen und eine Chalcedonperle, ferner Eisenmesser: Ercegović—Pavlović, S., Sirmium XII. 15., Taf. 18 und 31 = Dies., Sirmium IV. Pl. II—III.

³ In Grab 121 von Nošlac [Marosnagylak], das sich dem System des Gräberfeldes anpaßte, lag ein W-O orientiertes Frauenskelett. Um die Halswirbel des Skelettes in gestreckter Rückenlage war eine aus 34 winzigen Glasperlen und aus einer rechteckförmigen Karneolperle mit abgeschlagener Ecke bestehende Perlenreihe. In der Beckenregion mit dem Dorn der linken Seite des Skeletts zu, lag die sehr abgewetzte, in Kerbschnitt verzierte, vergoldete Silberschnalle mit Bronzedorn. Die Beschlagplatte sieht sehr der Schnalle des UngNatMus ähnlich, ihr Schnallenbügel ist hingegen mit einfacherer Wellenlinie verziert. Auf dem zum Schnallenbügel entgegengesetzten Knopf ist ein stilisierter Tierkopf zu sehen. Um die unteren Enden der rechten Unterarmknochen des Skelettes lag ein silberner Armring mit verdickten Enden. Beim oberen Ende des linken Oberschenkels war ein Silberring mit gerippten Silberblechschlaufen, in der Region des linken Kniegelenkes befanden sich 3 größere Glasperlen. An der linken Beckenschaukel lagen 2, zwischen den Oberschenkelknochen 4, an der äußeren Seite des linken Oberschenkelknochens ein, zwischen den beiden Kniegelenken 2 Silberringe mit gerippten Silberblechschlaufen. Die Funde und Daten des Grabes sind mir durch die Freundlichkeit von M. Rusu bekannt, wofür ich ihm auch an dieser Stelle meinen Dank ausspreche.

⁴ Jemmy, W. A. v.—Volbach, W. F., Germanische Kunst des frühen Mittelalters. (Berlin 1933) 38., Taf. 4.; Fremersdorf, F., Goldschmuck der Völkerwanderungszeit. Ausstellung der Sammlung Diergardt des Römisch-Germanischen Museums Köln. (Köln 1953) 35. Nr. 6., Taf. XI.; L'art mérovingien. (Bruxelles 1954) 35, Nr. 6., Pl. XI.

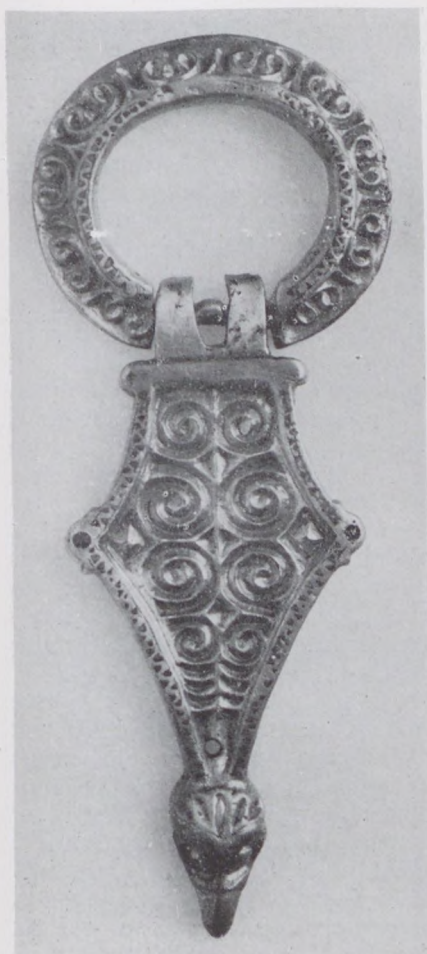

Abb. 1. Ungarisches Nationalmuseum, Schnalle (1982)
 1. dbra Magyar Nemzeti Múzeum, csat (1982)

Die aufgezählten vier Schnallen teilen sich auf Grund der inneren Komposition des Schnallenkörpers in zwei Gruppen: die Schnallen von Mačvanska Mitrovica — Nošlac (Marosnagylak) und des Ungarischen Nationalmuseums (im weiteren: UngNatMus) bilden eine Gruppe, während der Fund von „Maikop“ in sich steht. Die Schnallen von Mačvanska Mitrovica — Nošlac (Marosnagylak) und des UngNatMus sind — man könnte sagen — von volkstümlicherer Verfassung, der Fund von „Maikop“ ist im Vergleich zu ihnen fast klassisch abgefaßt. Die Schnalle des Grabes von Mačvanska Mitrovica ist — insoweit man dies auf

Grund einer Photographie feststellen kann — in ihrer Verfassung etwas früher als sowohl die Schnalle von Noşlac (Marosnagylak) oder vom UngNatMus. Im Gegensatz zur letzteren erscheint auf dem Knopf des Schnallenkörpers der Tierkopf noch nicht. An der folgenden Stufe der typologischen Reihe steht die Schnalle von Noşlac (Marosnagylak), bei der auf dem Knopf am Schnallenende zwar der Tierkopf schon erscheint, jedoch noch nicht in ihrer völlig entwickelten Form, vielmehr nur als eine Markierung. Der Tierkopf am Ende des Schnallenkörpers erreicht an der Schnalle des UngNatMus seine beste und schönste Qualität. Dieselbe typologische Reihe zeigen auch die Spiralen am Schnallenkörper: an der Schnalle von Mačvanska Mitrovica erscheint nur noch am Rande an den kreuzförmigen Schnittpunkten zwischen den Spiralen jenes an seine Ecken gestellte Viereck, das in der Komposition von Noşlac (Marosnagylak) schon zu einem konstruktionsbestimmenden Element geworden ist und auch an der Schnalle des UngNatMus als ein wesentliches Element zu sein scheint. So können wir sagen, daß im Vergleich zur Schnalle von Mačvanska Mitrovica die Schnalle von Noşlac (Marosnagylak) und des UngNatMus ferner stehen, diese letzten beiden (Schnalle von Noşlac und des UngNatMus) werden hingegen durch viele Fäden miteinander verbunden, als wären sie die früheren und späteren Erzeugnisse von ein und derselben Werkstätte (oder Hand).

An der Schnalle von „Maikop“ dominiert nicht jene kreuzförmige Komposition, als an den drei anderen, sondern die X-förmigen Schäfte der Spiralen. Die Schnalle von „Maikop“ kann — zumindest auf Grund des Tierkopfes am Schnallenende — vielleicht mit der Schnalle von Noşlac (Marosnagylak) gleichaltrig sein.

Ein Prototyp der Schnallenform von Mačvanska Mitrovica — Noşlac (Marosnagylak) — des UngNatMus — von „Maikop“ kann in der typologischen Entwicklung entweder jene kleine Schnallenform sein, von der das eine schöne Exemplar uns aus der Khanenko-Sammlung aus dem Fundort Čerkas bekannt ist,⁵ oder die gleichfalls kleine Schnalle mit dem Fundort Mezőkászony/Barabás⁶ (Abb. 3: 1), an deren Schnallenkörper ein Netzmuster aus Kerbschnitt erscheint. (Der Fund wird durch die große Blechfibel und den nomadischen Spiegel datiert). Der Schnalle von Mezőkászony/Barabás folgt in ihrer Entwicklung die — in ihrem Maße auch größere — Schnalle des Grabfundes von Tiszalök,⁷ auf welcher auch schon das Spiralmuster erschienen ist (Abb. 3: 2). Auf den geringen Zeitunterschied zwischen den beiden Schnallen weist die ebenfalls im Fund von Tiszalök vorhandene große Blechfibel und der nomadische Spiegel hin. Die Reihe dieser einfacheren Phase noch ohne Tierkopf schließt die Schnalle von Koşice (Kassa)-Magnetitgrube (1912).⁸ An dieser Schnalle (Abb. 3: 3) können im Inneren der Schnallenplatte fast sämtliche Charakteristika der Schnallen von Mačvanska Mitrovica — Noşlac (Marosnagylak) und des UngNatMus bzw. von Maikop zusammen konstatiert werden.

⁵ Khanenko, B., Collection B. Khanenko. Antiquités de la région Dniepre. (Kiev 1901) 24. Nr. 380., Taf. IX.

⁶ Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) II. 51—53., III. 44, 2.

⁷ Kovrig, I., Arch. Ért. 78(1951) 113., Taf. XLIII, 3.

⁸ Beninger, E., Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. (Reichenberg—Leipzig 1937) 160—162., Taf. XXVIII. Nr. 273.

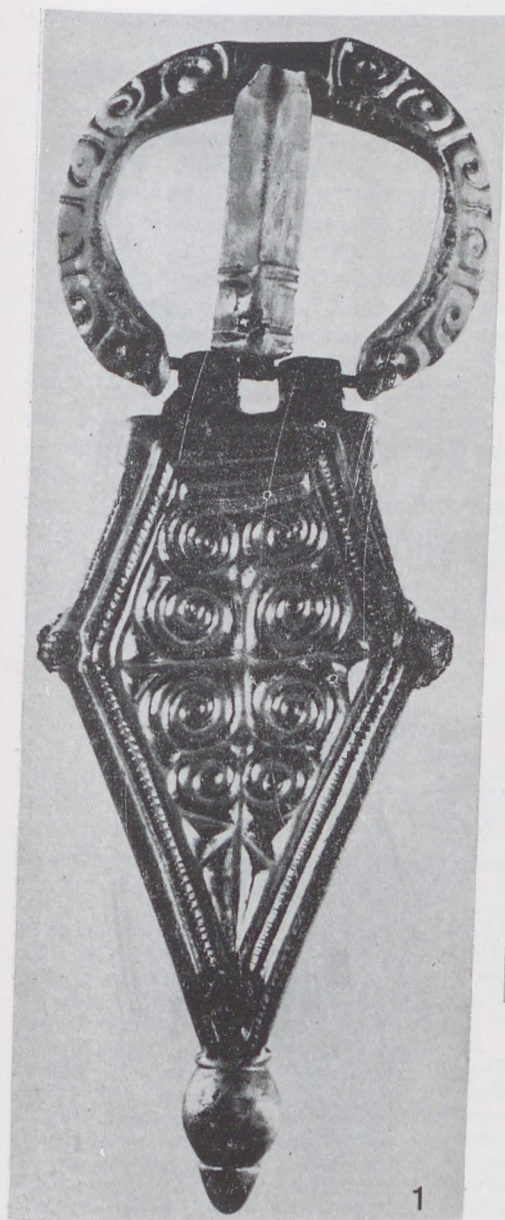

Abb. 2. 1: Mačvanska Mitrovica — Zidina, Grab 149; 2: Maikop
2. ábra 1: Mačvanska Mitrovica — Zidina, 149. sír; 2: Maikop

III. DATIERUNG UND ETHNISCHE BESTIMMUNG

Die Datierung der Schnallen von Mačvanska Mitrovica — Nošlac (Marosnagylak) — UngNatMus und von „Maikop“ kann nur in mehreren Stufen, auf Grund indirekter Daten — mit mehr oder weniger Unsicherheit — angegeben werden:

1) Den im Vergleich zu dem erörterten Schnallentyp auf Grund der Formmerkmale um eine Stufe entwickeltere Schnalle im Grabfund von Bácsordas/Karavukovo bzw. die Herstellung der Schnalle dieses Grabfundes (*Abb. 8*) datiert die Forschung auf Grund des prägefrischen Solidus des Grabfundes (aus dem Prägungsjahr 443) auf die Mitte des 5. Jhs.⁹ Das Auftauchen der der Schnalle von Bácsordas/Karavukovo ähnlichen Exemplare in Italien bringen J. Werner¹⁰ und V. Bierbrauer¹¹ mit der Einwanderung der Ostgoten im Jahre 489/93 in Zusammenhang. A. Kiss¹² vermutet dies auch mit dem Auftauchen der Skiren mit Odoacker in Italien in den Jahren 471/472 erklärbar. Auf den im Vergleich zu den Schnallen von Mačvanska Mitrovica — Nošlac (Marosnagylak) — UngNatMus und dem Schnallentyp von „Maikop“ komplizierteren Schnallen mit Masken und zum selben Typ gehörenden maskenlosen Schnallen¹³ erscheint am Ende des Schnallenkörpers schon überall der Tierkopf, der sogar schon in einen „Rahmen“ gefaßt ist (*Abb. 4, 6–9*). Werden diese im dritten Viertel des 5. Jhs hergestellten Fundgegenstände schon von dem Verfall der Tierköpfe charakterisiert, so wie auch die auf das mittlere Drittel des 5. Jhs datierten großen

⁹ Annibaldi, G.—Werner, J., Ostgotische Grabfunde aus Acquasanta. *Germania* 41(1963) 368. bzw. Kiss, A., *Acta Arch. Hung.* 35(1983) 95—131.

¹⁰ Annibaldi, G.—Werner, J., a.a.O. 371.

¹¹ Bierbrauer, V., Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. *Bibl. Studi Medievali* 7. (Spoleto 1975) 136.

¹² Kiss, A., a.a.O.

¹³ DOMBÓVÁR (*Abb. 4*) — Darnay, K., *Arch.Ért.* 21 (1901) 178.; Hampel, J., a.a.O. II. 687—689.; ZSIBÓT—DOMOLOSPUSZTA (*Abb. 6*) — Dombay, J., *JPMÉ* 1956. 111—115., Taf. XXI, 1.; KISKUNFÉLEGYHÁZA (*Abb. 7*) — Annibaldi, G.—Werner, J., a.a.O. 366., Taf. 42,2.; BÁCSDORDAS/KARAVUKOVO (*Abb. 8*) — Supka, G., *Buddhistische Spuren in der Völkerwanderungskunst. Monatshefte f. Kunstwiss.* 10(1917) 299., Abb. 14. Weitere Literatur zusammengestellt: Dimitrijević, D.—Kovačević, J.—Vinski, Z., *Seoba naroda.* (Zemun 1962) 42—43.; GÁVA (*Abb. 9*) — Hampel, J., *Arch. Ért.* 31(1911) 135—147.; Márton, L., Die wichtigsten Resultate vor- und frühgeschichtlicher Forschung in Ungarn (1911.) *PZ* 4(1912) 186—189. — Die meisten Gegenstände des Fundes von Dombóvár-Ziegelei (1900) (*Abb. 4–5*) sind in das Darnay-Museum zu Sümeg gelangt (Darnay, K., a.a.O.), wo sie während des zweiten Weltkrieges zugrunde gegangen sind. Das einzige Negativ des Fundes hat Endre Tóth in der Nachlassenschaft von I. Járdányi-Paulovics gefunden und dem Verfasser übergeben. Das Negativ befindet sich zur Zeit in der Dokumentationsabteilung des UngNatMus unter Inv.-Nr.: N 7095. Das goldene Ohrgehängepaar des Fundes gelangte in das Bakony-Museum zu Veszprém (Zuwachsregister Inv. Nr.: 346, Geschenk von Zeno Lexa, 1903, Inv.-Nr.: 66. 133. 1—2), wo es lange Zeit als Fund von Mezőszilas in Evidenz gehalten wurde und so geriet es unter diesem Namen irrtümlicherweise in die Sammlung von V. Bierbrauer (a.a.O. 248) und in das Material von A. Kiss (*Acta Arch.Hung.* 31(1979) 337). Das Ohrgehängepaar hat 1979 Margit Dax auf Grund des Archivmaterials des Museums von Veszprém identifiziert.

Abb. 3. 1: Mezőkászony/Barabás; 2: Tiszalök; 3: Kassa (Košice)—Magnetitgrube (1912)
 3. ábra 1: Mezőkászony/Barabás; 2: Tiszalök; 3: Kassa (Košice)—Magnetit bánya (1912)

Blechfibeln im allgemeinen erscheinen,¹⁴ so ist bzw. kann die Rede von einer solchen Modeerscheinung im Karpatenbecken sein, die die ihre Arbeiten und auch die Ansprüche der Besteller in Betracht ziehenden Goldschmiede mit nicht großem Unterschied übernommen haben dürften und diese datieren die Schnallen von Mačvanska Mitrovica — Nošlac (Marosnagylak) — „Maikop“ — UngNatMus indirekt irgendwohin in dieses Zeitalter. (Demgegenüber versetzte J. Werner den Fund von Tauripolis — dessen Schnallen dem Typ nach den erörterten Schnallen nahestehen — die Datierung von Tautavicius akzeptiert, auf das späte 5. Jh. oder in die Frühphase des 6. Jhs.¹⁵ Selbst die Möglichkeit der doppelten Chronologie in Betracht genommen, halte ich die Herstellung der Gegenstände in der zweiten Hälfte des 5. Jhs für wahrscheinlich, mit der Bemerkung, daß der Zeitpunkt nach 500 vom Gesichtspunkt des Zeitpunktes der Bestattung in Rechnung kommen könnte!)

2) Die Länge der Bronzeblechfibel im Grab von Mačvanska Mitrovica¹⁶ betrug 7,5 cm. Die Länge der mit ihr auch der Form nach gleichen Fibel des Grabes 202 von Szentes-Berekhát betrug 7,4 cm.¹⁷ Diese Fibelmaße — es handelt sich um Blechfibelnachahmungen! — waren hingegen den Beobachtungen von B. Bierbrauer nach¹⁸ für die erste Hälfte des 5. Jhs charakteristisch. So lassen sich die Fibeln von Mačvanska Mitrovica und Szentes-Berekhát auf Grund ihrer Maße (also nicht der Form oder der Typologie nach!) eher auf die erste Hälfte des 5. oder auf das mittlere Drittel des 5. Jhs, als auf die zweite Hälfte des Jahrhunderts setzen.¹⁹ Auch die Perlenreihe aus Bernstein und Chalcedon des Grabes

¹⁴ Z. B. MEZŐKÁSZONY/BARABÁS: *Hampel, J.*: Alterthümer ... II. 51—53.; PER-JÁAMOS/PERIAM: Ebd. II. 5—6.; GYULAVÁRI: *Fettich, N.*, MM 1945. 64—71.; NAGY-VÁRAD/ORADEA: *Hampel, J.*, Althertümer...II. 692—694.; REGÖLY: *Mészáros, Gy.*, Arch. Ért. 97(1970) Abb. 4.

¹⁵ *Werner, J.*, Archäologische Beiträge zur Chronologie der Völkerwanderungszeit. (Bonn 1977). 90.

¹⁶ *Ercegović-Pavlonić, S.*, Sirmium XII. 15., Taf. 31, 1. = *Dies.*, Sirmium IV. 20., Pl. II, 4. III. 2.

¹⁷ *Csallány, D.*, Archäologische Denkmäler der Gepiden. AH 38. (Budapest 1961) 88—89., Taf. 83, 1.

¹⁸ *Bierbrauer, V.*, Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffes des 5. Jhs in Südosteuropa. In: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. ÖAW Denkschr. 145. (Wien 1980) 135—136., Abb. 14.

¹⁹ Das Grab 202 von SZENTES-BEREKHÁT bzw. die Datierung seiner Schnalle (*Csallány, D.*, a.a.O. Taf. 83, 8) kann man vielleicht auch durch die Datierung der Schnalle des Grabes 1 von ÉRMIHÁLYFALVA/VALEA LUI MIHAI (Ebd. Taf. 238,8) angeben. Das Grab 1 von Érmihályfalva wird durch die barbarische Nachahmung des Goldsolidus (COS XVII) von Theodosius II. (408—450) datiert — natürlich nur im Sinne *post quem*. Also zur Bestattung dürfte es nach der Fertigstellung der barbarischen (?) Kopie der zur Zeit des 17. Konsulats von Theodosius II. (439—443): *Biró-Sey, K.*, NK 74—75(1975—76) 11. geprägten Münze die Reihe gekommen sein. Bezüglich der Abwertung der Münze stehen uns keine Daten zur Verfügung. Das Grab liegt hingegen außerhalb der großen sarmatischen Schanze (Csörszárók), so kann also im Besitz der Daten und der Kenntnis über die Umsiedlung der Gepiden im Jahre 454 angenommen werden, daß es zur Bestattung zwischen 443 und 454 gekommen ist. Dagegen setzt *W. Menghin* (Studien zur Chronologie vor- und frühgeschichtlicher Archäologie. Münchener Beiträge z. Vor- und Frühgesch. Ergbd. 1. (München 1974/449.) die Datierung des Schwertortbandes von Érmihályfalva auf die zweite Hälfte des 5. Jhs. — Die Datierung des Grabes von Érmihályfalva führte demnach bezüglich des Grabes von Berekhát und des Grabes 149 von Mačvanska Mitrovica auf mehr oder weniger gleiches Ergebnis, wie die Datierung der Fibel des Grabes von Berekhát.

Abb. 4. — 4. ábra 1—4: Dombóvár (1900)

von Mačvanska Mitrovica ist für die Gräber mit großen Blechfibeln charakteristisch, Unterstützt also die vorige Annahme.

3) Das Grab 121 von Nošlac (Marosnagylak) muß — wegen der Unveröffentlichkeit und der völligen Unerschlossenheit des Gräberfeldes — in sich, aus den inneren Zusammenhängen des Gräberfeldes herausgerissen datiert werden, als wäre es ein Einzelgrab.

Das Grab mit der Silberschnalle können wir — um einen *Circulus vitiosus* zu vermeiden — prinzipiell nicht im Laufe der vorliegenden Untersuchung datieren. Der Armring mit leicht verdicktem Ende ist in den Frauengräbern des 4–5. Jhs eine allgemein verbreitete Form, weshalb er zu einer genaueren Datierung nicht geeignet scheint. Die Perlenreihe eignet sich — vor der Publikation der Funde — ebenfalls nicht zu einer genaueren Datierung. So scheinen auch auf den ersten Blick innerhalb des Grabfundes die 9 „Silberringe mit gerippter Silberblechschleife“ als der meistversprechende Gegenstandstyp zu sein. Die „einfacheren“ (mit weniger Rippen verzierten) Analogien der Gegenstandsform sind mir aus Grab 29 des Gräberfeldes Mezőbánd/Band bekannt,²⁰ ihre mehrere Rippen aufweisenden Analogien aus dem Grab 77 des Gräberfeldes Hódmezővásárhely-Kishomok bekannt.²¹ Die territorial fernere Analogie des Gegenstandstyps kennen wir aus dem Grab von Bela Crkva (Slowenien, Jugoslawien).²²

Die Datierung des Gräberfeldes von Mezőbánd konnte — infolge der fast gänzlichen Ausplünderung der wertvolleren Funde enthaltenden Gräber — nur ziemlich unsicher vorgenommen werden. So hat sie I. Bóna zuletzt zwischen einen unbestimmbaren Zeitpunkt vor 567 und die Jahre 600–630 datiert.²³ Auf Grund der Lage der Gräber mit Pferdeknochen am Rande des Gräberfeldes²⁴ scheint es aber ihre Datierung nach 567, d. h. auf die awarische Periode wahrscheinlich zu sein.²⁵ Das betreffende Grab 29 liegt sehr nahe zur Gruppe der Gräber mit Pferdeknochen an der westlichen Seite des Gräberfeldes, so kann ihre Datierung auf die Mitte des 6. Jhs oder auf seine erste Hälfte vorausgesetzt werden. Die schildförmigen Schnallendorne des Grabes 29 von Mezőbánd/Band²⁶ kommen im langobardischen Fundmaterial Pannoniens oft vor,²⁷ so läßt sich dieser Typ — zumindest in Pannonien — zwischen 526–568, in Südpannonien zwischen 548–568 datieren. Durch diese Daten kann das Grab 29 von Mezőbánd irgendwohin in das zweite Viertel des 6. Jhs (?) datiert werden.

Das Grab von 77 von Hódmezővásárhely-Kishomok läßt sich auf Grund der zwölfböigen Scheibenfibel und der Adlerschnalle datieren. Die zwölfböige fränkisch) alemannische Importfibel datiert M. Nagy auf die erste Hälfte des

²⁰ Kovács, I., *Dolg.* 3 (1913) 308–311., fig. 30, 12–14.

²¹ Nagy, M., *Régészeti adatok a Közép-Tisza-vidék V–VI. századi történetéhez* (Archäologische Daten zur Geschichte der mittleren Theißgegend im 5–6. Jh.). Diss. (Budapest 1970).

²² Werner, J., *Die Langobarden in Pannonien*. (München 1962) 159., Taf. 36, 7.

²³ Bóna, I., *Acta Arch. Hung.* 31(1979) 43., 45.

²⁴ Horedt, K., *Die Deutung des Gräberfeldes von Környe*. *JbRGZM* 18(1971) 206., Abb. 2.

²⁵ Bóna, I., a.a.O.

²⁶ Kovács, I., a.a.O. fig. 30. 1–2.

²⁷ z. B. VÁRPALOTA, Grab 5: Werner, J., *Die Langobarden* ... Taf. 2, 9.; MIHOVO—GORJANCI—BERGE: Ebd. 159., Taf. 39, 19–20; PANDIRJEVKA: Ebd. 159., Taf. 67, 5.; KRAJIN/KRAINBURG, Grab 26/1901: Ebd. 196., Taf. 67, 12.

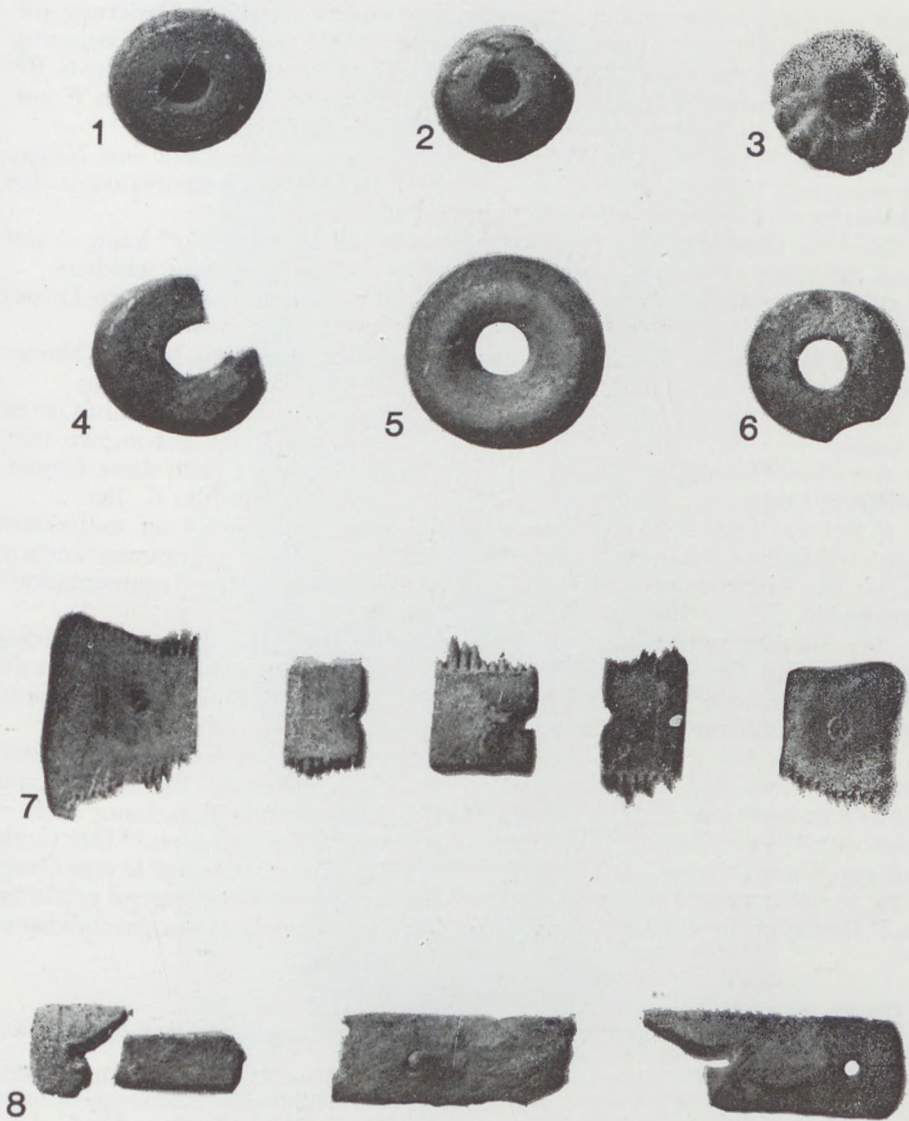

Abb. 5. — 5. ábra 1—8: Dombóvár (1900)

6. Jhs²⁸ auf Grund entfernterer Analogien. Die andere mögliche Datierung des Grabes kann an der recht abgetragenen Adlersschnalle²⁹ gründen. Die Datierung dieses Typs—Typ von Rusu 1959 IIIb—wurde meines Wissens innerhalb des 6. Jhs nicht genauer bestimmt.³⁰ Auf Grund des Gesagten hat M. Nagy das Grab 77 von Hódmezővásárhely-Kishomok auf die erste Hälfte des 6. Jhs datiert.³¹

Demnach, fassen wir das obige zusammen, so kann das Grab von Nošlac (Marosnagylak) nicht genauer datiert werden, als auf die Aufenthaltszeit der Langobarden in Pannonien, also post quem auf 526.³²

Über die Datierung des Typs der „Schnalle des UngNatMus“ kann — auf Grund des oben Gesagten zusammenfassend — folgendes gesagt werden:

a) Die Entstehung des Gegenstandstyps läßt sich auf das mittlere Drittel oder auf das dritte Viertel des 5. Jhs datieren;

b) die abgenutzten Exemplare — vom UngNatMus und aus Nošlac (Marosnagylak) — weisen darauf hin, daß die Gegenstände lange getragen wurden;

c) auf die Vergrabung der oft gebrauchten Schnallen dürfte es — auf Grund des Grabes von 121 Nošlac (Marosnagylak) — dann die Reihe gekommen sein, also den Parallelen des im Grabe gefundenen Gelenkringes nach diese Gegenstandsform bereits in „Mode“ war, also in der ersten Hälfte des 6. Jhs.

4) Bei der Datierung der erörterten Schnallen können — auf indirektem Wege vielleicht — auch die historischen Daten in Betracht genommen werden, falls wir das Risiko wagen, auch die Methode der „gemischten Argumentation“ anzuwenden.

Als Ausgangspunkt kann die Untersuchung der Frage dienen, in welcher von irgendeiner Bevölkerung des 5. oder des 5—6. Jhs bewohnten Gebieten die Gräber von Mačvanska Mitrovica — Nošlac (Marosnagylak) bzw. die als Formvorläufer behandelten Schnallen vorgekommen sind:

a) Die Gräber mit den Vorläufern der erörterten Schnallenform (Mezőkászony/Barabás und Tiszalök), die gleichzeitig auch große Blechfibeln bzw. Nomadenspiegel enthalten, wurden — der archäologischen Forschung nach — in den vor 454 von Gepiden bewohnten Gebieten zutage gefördert.³³ Der Grabfund von Kassa (Košice) — Magnetitgrube (1912) gehört territorial in jene Gruppe die zwischen den Sweben und den Gepiden der Oberen Theißgegend gelebt haben.³⁴ Bezüglich dieser Gruppe bzw. dieses Gebietes stehen uns keine geschriebenen

²⁸ Nagy, M., a.a.O. Anm. 345.

²⁹ Bóna, I., Der Anbruch des Mittelalters. Die Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken. Hereditas. (Budapest 1976) Abb. 14.

³⁰ Rusu, M., Pontische Gürtelschnallen mit Adlerkopf (VI—VII. Jh. u. Z.). Dacia 3(1959) 512.; Vinski, Z., Adlerschnallenfunde in Jugoslawien. In: Liber Iosepho Kostrewski octogenario a venatoribus dicatus. (Wroclaw 1968) 314—325.; Bóna, I., Der Anbruch ... 50—51.

³¹ Nagy, M., Hódmezővásárhely története az I—VI. században. In: Hódmezővásárhely története (Die Geschichte von Hódmezővásárhely im 1—6. Jh. In: Die Geschichte von Hódmezővásárhely). (Hódmezővásárhely 1984) 226., Abb. 15—16.

³² Dieselbe Datierung bekräftigen auch die bis zum Abschluß dieses Manuskripts im Juni 1983 bekannt gewordenen Daten: Nikitsch, Grab 1 (Beninger, E.—Mitscha-Marbeim, H., Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 43, Wien 1970, 22. Taf. 2; 7, 2); Kranj/Krainburg Grab 11/3. (Stare, V., Kranj, nekropole iz casa preseljahje ljudstev. Katalogi in monografije 18. Ljubljana 1980, 52, Taf. 10, 4).

³³ Kovrig, I., a.a.O. 118.; Bóna, I., Acta Arch. Hung. 23(1971) 274—275.

³⁴ Kiss, A., Alba Regia 19(1981) 178.

Abb. 6. — 6. ábra Zsibót— Domolospuszta

Abb. 7. — 7. ábra Kiskunfélegyháza

Quellen zur Verfügung, weshalb die ethnische Bestimmung dieser Gruppe auf Grund des archäologischen Fundmaterials und seiner Verbindungen vorläufig noch nicht gelöst werden kann.

b) Laut Jordanes³⁵ kam Siebenbürgen nach dem Tode von Attila, vermutlich 454 in den Besitz der Gepiden. Die ethnische Bestimmung der Bestatteten des Gräberfeldes von Noşlac (Marosnagylak) könnte man auf Grund der mitgeteilten

³⁵ Getica 264.

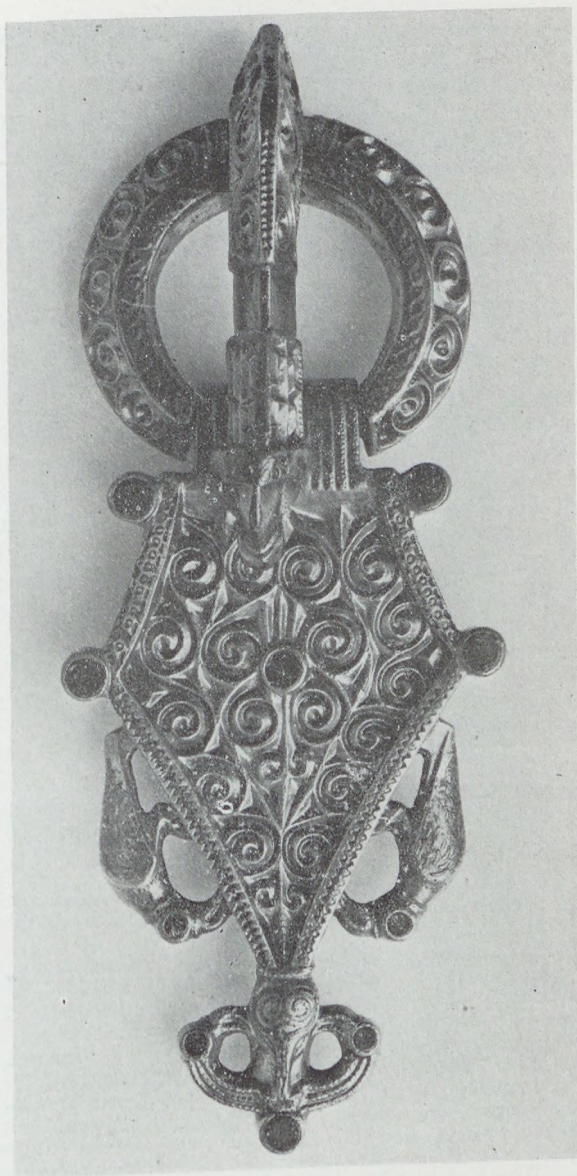

Abb. 8. — 8. ábra Bácsördas (Karavukovo)

Funde³⁶ eindeutig an die Gepiden knüpfen, selbst dann, falls der Ausgräber des Gräberfeldes M. Rusu in seinem Vorbericht eine entgegengesetzte Meinung zu dieser Feststellung geäußert hat.³⁷

c) Mačvanska Mitrovica — gegenüber von Sirmium — liegt am rechten Ufer der Save. Der Fundort dürfte auch im 6. Jh. so sehr das Suburbium von Sirmium — und sein rechtseitiger Brückenkopf gewesen sein, daß wir uns kaum irren können, wenn wir annehmen, daß er sich auch geschichtlich an Syrmien geknüpft hat. In Syrmien wohnten neben der Mehrheit der antiken Bevölkerung zwischen 456 und 473 die Ostgoten, das Gebiet wurde zwischen 473 und 504 Teil des gepidischen Königiums, zwischen 504 und 536 gelangte es hingegen unter die Oberhoheit des italischen Königiums der Ostgoten. Im Gebiet haben aber trotz alldiesem die Gepiden weiter gelebt: dies beweist die Angabe über ihre Aussiedlung nach Gallien im Jahre 523. Das Gebiet wurde zwischen 536 und 567 wiederum gepidisch.³⁸

Die ostgotische oder gepidische Bestimmung der in das Grab von Mačvanska Mitrovica begrabenen Frau, d. h. den Zeitpunkt der Bestattung vor oder nach 473 könnte man auf Grund der Schnalle des Grabfundes und seiner bereits erwähnten Perlen verhältnismäßig schwer bestimmen. In dieser Frage geben vielmehr die Fibeln des Grabfundes einen Aufschluß. Das auf spätantike Verzierungen zurückführbare Punkt-Kreisdekor der Fibel des Grabes mit viereckigem Kopf³⁹ ist an den Fibeln der Gräberfelder der Theißgegend und der siebenbürgischen Gepiden oft anzutreffen,⁴⁰ kommt hingegen weder im vorausgesetzten ostgotischen Fundmaterial in Pannonien,⁴¹ noch in Italien⁴² vor.

³⁶ Rusu, M., The prefeudal cemetery of Noşlac (VIth—VIIth centuries). *Dacia* 6(1962) 269—292, ferner die an der Ausstellung des Museums von Cluj—Napoca (Kolozsvár) vorgeführten Funde.

³⁷ Ebd. 291.

³⁸ Pohl, W., Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. In: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. ÖAW Denkschr. 145. (Wien 1980) 288—301.

³⁹ Der von H. Kühn geschaffene Fibeltyp von Szentes—Berekhát: Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. (Graz 1974) 1275—1278., wurde mit der Fibel des Grabes von Mačvanska Mitrovica zu einem „Typ“, da diese Fibel die einzige Analogie der Fibel von Szentes—Berekhát ist. Die von H. Kühn hierhergereichte Mainzer Fibel hat nämlich (ebd. Taf. 333—100,1) nichts gemeinsames mit dem Fibelpaar von Szentes. Gerade die Fibelzusammenstellungen von H. Kühn (Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit. I. (Bonn 1940), II. (Graz 1974), III. (Graz 1980) haben am besten gezeigt, daß diese Fibeln blutwenig mit den westeuropäischen Fibeln zu tun haben. Eine dem Fußende dieser Fibeln ähnliche Auffassung taucht nur an der Silberfibel von Magyartés auf (Csallány, D., a.a.O. 41., Taf. 109, 11). Die Fibeln von Szentes—Berekhát und Mačvanska Mitrovica lassen sich zu den örtlichen, gepidischen Erzeugnissen reihen.

⁴⁰ Z. B. CSANÁD—BÖKÉNY, Grab F: Csallány, D., a.a.O. Taf. 159,13.; HÓDMEZŐVÁSÁRHELY—GORZSA: Ebd. Taf. 233,6.; MOREȘTI/MALOMFALVA, Grab 42: Horedt, K., Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen. (București 1979) Abb. 81, 1, 3.; SZENTES—BEREKHÁT, Grab 36: Csallány, D., a.a.O. Taf. 73, 10.; Grab 61: ebd. Taf. 68, 7.; SZÖREG, Grab 16: ebd. Taf. 165, 2.; Grab 29: ebd. Taf. 175, 5 = 260, 6.

⁴¹ Kiss, A., *Acta Arch.Hung.* 31(1979) 329—339.

⁴² Bierbrauer, V., Die ostgotischen ... a.a.O.

Abb. 9. — 9. ábra Gáva

Die Einreihung der Eisenfibel des Grabes von Mačvanska Mitrovica zu den Ostgoten oder den Gepiden ist der der Bronzefibeln mit Punkt-Kreisverzierung ähnlich: sie ist weder für das pannonische, noch für das italische Fundmaterial der Ostgoten charakteristisch, hingegen gilt sie im gepidischen Fundmaterial sowohl an der Theiß, als auch in Siebenbürgen für einen typischen Fund.⁴³ Aus dem Gesagten folgend, müssen wir das Grab von Mačvanska Mitrovica, also den Zeitpunkt der Bestattung nach 473 auf die gepidische Zeit von Syrmien datieren und den Bestatteten für einen Gepiden halten. S. Ercegović hat das Grab von Mačvanska Mitrovica auf die erste Hälfte des 6. Jhs datiert,⁴⁴ trotz dessen, daß dasselbe Grab früher — noch 1969 — von ihr auf das 5. Jh gesetzt wurde.⁴⁵ Betrachtet man die Frage objektiv, so kann es ganz bestimmt behauptet werden, daß sich das Grab *post quem* 473 datieren läßt. Auf Grund des makrokephalen Schädels der im Grabe liegenden Frau kann nur als wahrscheinlich betrachtet werden, daß der Bestattung vor der Aussiedlung der Gepiden im Jahre 523 — gerade in der Nachbarschaft der Hauptstadt — eine größere Wahrscheinlichkeit zufällt, als der gepidischen Periode des Gebietes nach 536.

Auf Grund der historischen Daten und der annähernden Datierung der Funde scheint es, daß wir sowohl die in Grab 149 von Mačvanska Mitrovica, als auch die in Grab 121 von Nošlac (Marosnagylak) liegenden Frauen für gepidisch halten können. Da die Formvorläufer der Schnallen und ihre nahen Vorgänger (z. B. Košice (Kassa) — Magnetitgrube) in den vor 454 von Gepiden bzw. in den benachbarten, von einem uns unbekannten (?) germanischen Volk bewohnten Gebieten vorgefunden werden können, scheint es, daß die Ansiedlung der an der NO-Seite der sarmatischen Schanze gelebten Gepiden in Siebenbürgen nach der Hunnenzeit, sodann ihre Niederlassung nach 473 in Syrmien die historische Möglichkeit dazu gegeben hat, daß sie die irgendwann zur Mitte des 5. Jhs oder eventuell schon vor 454 gefertigten Schnallen nach 454 nach Siebenbürgen, nach 473 hingegen nach Syrmien mit sich nehmen und später durch den Tod ihrer Besitzer/Träger schon in den neuen Wohnstätten in die Erde kommen, oder das Produkt der zwischen 454—473 in Siebenbürgen oder an der Theiß in Gepidien tätigen Goldschmiede nach 473 durch die Einwanderung oder auf einfachem Handelswege zum Besitzer in Syrmien gelangt ist. Beachtenswert ist, daß im Karpatenbecken die im Vergleich zu dem erörterten Schnallentyp komplizierteren, großen Schnallen mit oder ohne Maske sich zwischen den Germanen des

⁴³ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 31(1979) 27—28.

⁴⁴ Ercegović-Pavlović, S., Sirmium XII. 39—40., 63.; Dies., Sirmium IV. 23.; Dieselbe Datierung akzeptiert auch Z. Vinski (Ercegović-Pavlović, S., Sirmium XII. (Rez.) Starohr. prov. 12(1982) 225.), der die Datierung des Grabes, d. h. den Zeitpunkt der Bestattung auf Grund einer Eisenfibel mit umgeschlagenem Fuß von sehr geringem datierendem Wert — mit historischen Daten ergänzt — nach 535/536 setzt. Mit der doppelten Chronologie können zwar beträchtliche chronologische Unterschiede überbrückt werden [vgl. die Erzeugung der Silberschnalle in der zweiten Hälfte des 5. Jhs (Vinski, Z., ebd.) bzw. die mit historischen Daten erklärte (hypothetisch nach 535/536 datierte) Bestattung der Gepidenfrau mit Eisenfibel, jedoch wird im gegebenen Fall die Überbrückung des aus der „Datierung“ der Eisenfibel folgenden, etwa 40—50 oder noch mehr Jahre ausmachenden Unterschiedes von der Eisenfibel nicht begründet!]

⁴⁵ Pavlović, S., Zidine, Mačvanska Mitrovica — kompleks nekropola. Arh. Pregled 11(1969) 198.

Abb. 10. — 10. ábra . Mezöberény — Tót-temető

5. Jhs gleichmäßiger verteilen (Dombóvár, Domolospusztá: ostgotisch, Bácsordas, Kiskunfélegyháza: skirisch, Gáva, Makó: gepidisch),⁴⁶ indessen die Schnalle des UngNatMus und ihr Kreis sowie ihre Vorläufer sich enger dem gepidischen Stammesgebiet anknüpfen.⁴⁷ In dieser Frage scheint auch das Negativum wesentlich zu sein, wonach aus den swebischen Gräbern der SW-Slowakei und den prälangobardischen Gräberfeldern Transdanubiens bisher keine einzige ähnliche Schnalle zum Vorschein gekommen ist. Es scheint möglich zu sein, daß die Schnalle des UngNatMus — schon auf Grund des Gesetzes der Wahrscheinlichkeit, irgendwo im Gebiet des gepidischen Königtums an der Theiß zum Vorschein gekommen dürfte.⁴⁸

⁴⁶ Kiss A., Acta Arch.Hung. 35(1983) a.a.O.

⁴⁷ Dies scheint auch die im Gebiet des gepidischen Königtums an der Theiß zum Vorschein gekommene Schnallenbügel von Mezöberény zu unterstützen (Csallány, D., a.a.O. 108., Taf. 201. 3.), dessen Dorn und Körper nicht auf uns geblieben ist. Der Fundort des Schnallenbügels (Abb. 10) (Kürti, B., Mezöberény története (Die Geschichte von Mezöberény) (Mezöberény 1973) 54., 68., Nr. 75.) ist "Mezöberény—Tót temető". Das Profil des Schnallenbügels ähnelt zwar dem des betreffenden Schnallentyps, doch weicht seine Verzierung etwas von den Silberschnallen ab, da der Schnallenring nur zum Teil von einer Spirale, zum Teil von einer diagonalen Verzierung bedeckt ist. Auf Grund der nach den gepidischen Traditionen erzeugten Schnallen des Fundes von Tauropolis (Werner, J., Arch.Beiträge...Abb. 4, 1—3) dürfte auch die Schnalle von Mezöberény nicht allein gestanden haben.

⁴⁸ Der vorausgesetzte ungarländische Fundort des Fundes und sein Gelangen in eine ungarländische Privatsammlung scheint dies zu verifizieren.

Insofern auch die zukünftigen Funde diese Annahme bekräftigen, so können wir neben den Adlersschnallen auch diesen Schnallentyp als ein charakteristisches Produkt der selbständig werdenden gepidischen Goldschmiedekunst betrachten.⁴⁹

EGY MAGYARORSZÁGI V. SZÁZADI GEPIDA EZÜSTCSATRÓL

A Magyar Nemzeti Múzeum egyik új szerzeményét elemzi a szerző; a kísérő-leletek és ismeretlen lelőköörülmények között felszínre került lelet párhuzamai alapján követi nyomon a tárgy típus kialakulását.

A csat rokonleletei alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a lelet az önálló fejlődésnek indult gepida fémművesség körében jött létre, s az V. század középső harmadában készült. A rokonleletek alapján feltehető, hogy elkészülte után az Erdélybe, a Tisza menti és szerémségi királyságba bevándorolt első gepida nemzedék „nemes” asszonyai vihették magukkal új lakóhelyeikre. Az igen kopott lelet azután esetleg tulajdonosával együtt élte meg a század végét vagy esetleg a VI. század legelső évtizedét.

⁴⁹ Im Zusammenhang mit dem Fundort der Schnalle von Maikop sind zwei Möglichkeiten: entweder stimmt die Fundortbestimmung oder nicht. 1.) Falls die Fundortbestimmung richtig wäre, so dürfte die Schnalle von Maikop durch jene östlichen Verbindungen der Gepiden zu den Krimgoten oder durch ihre Vermittlung zu den Tetraxitengoten gelangt sein, über welche Beziehungen A. K. Ambroz berichtet hat: Dunajskie elementy v ranne-srednevekovoj kulture Kryma (VI—VII vv.), KSIÁ 113(1968) 21.; 2.) Wäre die Fundortbestimmung nicht richtig, so vermehrt auch der Fundort „Maikop“ der Schnalle die Zahl jener apokryphen Fundorte Südrußlands, von welchen es in der Diergardt-Sammlung so viele gibt [Werner, J., Katalog der Sammlung Diergardt. I: Fibeln. (Berlin 1961) 65—68.]. Da es im Zusammenhang des Fundes von „Maikop“ keine Möglichkeit zur Entscheidung der Frage besteht, bleibt die offene Frage nach dem Aufwerfen der Möglichkeiten auch weiterhin unbeantwortet.

Auch an dieser Stelle spreche ich meinen Dank für die Photographien an Frau Margit Dax (bez. Dombóvár), Frau S. Ercegović-Pavlović (bez. Mačvanska Mitrovica) und dem Römisch-Germanischen Museum zu Köln (bez. Maikop) aus. Für die Hilfe von M. Rusu und E. Tóth soll hier ebenfalls gedankt werden.

BEITRÄGE ZU DEN GEPIDISCH— THÜRINGISCHEN BEZIEHUNGEN IM 5–6. JAHRHUNDERT

Károly MESTERHÁZY

Die ethnischen Beziehungen der archäologischen Denkmäler in der ersten Hälfte des 5. Jhs sind sowohl in Transdanubien, als auch im Alföld noch nicht geklärt. Die Ursache hierfür liegt grundlegend darin, daß die Chronologie der vielen „Einzelgräber“ und der Gräberfelder außerordentlich problematisch ist, während für die Archäologie betreffs der Zeitbestimmung der Funde auf Jahrzehnte genaue Bestimmungen nötig wären. Auf diese Weise als die Bestimmung der Nachlassenschaft der einzelnen Völker im 5. Jh. schon in sich selbst fraglich ist, können die Ergebnisse der Forschung für die Völkerbeziehungen noch weniger exakt sein.

Auf Grund der bisherigen Forschungstätigkeit sind wir in bestimmten Gegenden des Alföld aber heute schon verhältnismäßig besser orientiert, als etwa vor 20 Jahren. In der Erkennung der Nachlassenschaft der Gepiden des 4–5. Jhs sind wir bedeutend vorwärtsgeschritten. In dieser Hinsicht haben die Gräberfelder von Ártánd die meisten Informationen geliefert, denen István Bóna eine Schlüsselstellung beimißt. Die vier Gräberfelder (Biharkeresztes—Ártánd—Nagyfarkasdomb, Biharkeresztes—Kisfarkasdomb, Biharkeresztes—Toldi útfél, Ártánd—Lencsésdomb) repräsentieren zwei Jahrhunderte des gepidischen Königtums von der Ansiedlung der Gepiden in der Körösgegend bis zur awarischen Eroberung.¹

¹ *Jordanes*, *Getica*. MGH Auctores Ant. VI, 1.; *Török*, Gy., *Dolg.* 12(1936) 101–177.; *Csallány*, D., *Jegyzetek Gepidia régészeti lelőhelyeihez* (Kr. u. 454–568). — Anmerkungen zu den archäologischen Fundorten der Gepiden (454–568 n. Chr.). A szegedi Városi Múzeum kiadványai II, 4. (Szeged 1943); *Sevin*, H., *Die Gebiden*. (München 1955); *Csallány*, D., *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*. AH 38. (Budapest 1961); *Szabó*, J. Gy., *Heves megye régészeti leletei. II. In: MMT VII. Heves megye műemlékei. I.* (Budapest 1969) 41–63.; *Bóna*, I., *Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken*. *Hereditas*. (Budapest 1976); *Kiss*, A., *Alba Regia* 19(1981) 167–185.; *Mesterházy*, K., *DMÉ* 1965. 22., 61–67.; *Ders.*, *DMÉ* 1966/68. 63–64.; *Ders.*, *Arch.Ért.* 92(1966) 298.; *Mesterházy*, K.—*Módy*, Gy., *Arch.Ért.* 94(1967) 228.; *Mesterházy*, K.—*Nepper*, I., *Arch. Ért.* 95(1968) 136.; *Mesterházy*, K.—*Nepper*, I., *Arch.Ért.* 101(1974) 318–319.; *Bóna*, I., *Acta Arch.Hung.* 23(1971) 274.

Die rund 150 Gräber der vier gepidischen Gräberfelder von Ártánd bieten eine entsprechende Information zur Bestimmung der problematischsten prähun-nischen Nachlassenschaft des 4–5. Jhs., zum Zeitpunkt der Ansiedlung der Gepiden in der Körösgegend, zur inneren Gliederung der Chronologie der gepi-dischen Geschichte, zu ihren Verbindungen mit den verschiedenen Völkern usw.

Von ihren thüringischen Beziehungen gibt es in den Gräberfeldern von Ártánd bloß ein einziges, aber bedeutendes Denkmal, das zu der frühen Zeitphase gehört. Die Beziehungen des 6. Jhs beweist ein aus Hajdúböszörmény stammender Gegenstand.

1. Aus dem Grab 182 des Gräberfeldes von Biharkeresztes—Ártánd—Nagy-farkasdomb ist ein eigenartiges thüringisches Fibelpaar (*Abb. 1: 1–2*) zum Vor-schein gekommen. Auf dem Brustkorb des Frauenskelettes war unter den Schlüsselbeinen je eine gegossene Fibel aus vergoldetem Silber. Der hohle Bügel ist von drei Querrippen geziert. In den beiden äußeren Rippenbündeln befindet sich auch je eine Perldrahtnachahmung. Die sich erweiternde Fußplatte geht herzförmig aus. Der Rand ist von einem aus in zwei Reihen einander gegenüber stehenden Dreiecken bestehenden, mit Niello ausgefüllten Rahmen umfaßt, der sich am Ende der Füße in einander gegenüber stehender Spirale schließt. Im Zierfeld innerhalb des Rahmens befinden sich sechs V-förmige Kerbschnitte und ein liegender Rhombus. Die Spiralkonstruktion der Fibel war aus Eisen. Am En-de des Achsenstiftes waren Hohlknöpfe aus zwei Blechkugeln und ein solcher Knopf dürfte auch die Stirnseite des Bügels geschmückt haben. Die zweigliedrige Fibel hatte eine untere Sehne. Länge der Fibel: 8 cm, abgenutzt.²

2. In der Gemarkung von Hajdúböszörmény—Telekföld ist ein Rippengefaß zum Vorschein gekommen. Birnenförmiges, kleines, schwarzes Gefäß, am Bauch mit sechs ovalen Wülsten, zwischen den Wülsten dreifache, senkrechte Rippen. Die Höhe beträgt dem Inventarbuch nach 12,5 cm, der Durchmesser 9 cm.³

Die vollständigste Liste der Parallelen unserer Fibel hat Joachim Werner zusammengestellt und wurde von ihm Wiesbadener Typ genannt.⁴ Die besten Parallelen sind uns aus Grab 2 von Wulfen und aus dem Schatz von Swilcza bekannt. Jedoch während die erste Berthold Schmidt für die Variante der C Fi-bel von Niemberg hält, nennt Kazimierz Godlowski die Fibel von Swilcza

² Im Grab waren außer dem Fibelpaar neben dem Becken des Skeletts eine keilgekerbte Schnale, beim Fuß ein kleines, handgemachtes Gefäß sowie ein Messer und ein doppelkonischer Spinnwirtel (*Abb. 1: 4*).

³ Im Jahre 1929 beim Ziegelstreichen aus einer Tiefe von 1 m zum Vorschein gekommen. Daneben wurde auch ein größeres Gefäß gefunden, das nicht herausgehoben werden konnte, außerdem befanden sich Perlen, Menschen- und Tierknochen. Wahrscheinlich handelt es sich um einen Grabfund. Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum, Inv. Nr. 52. 505. 1., alte Inv. Nr. 26/1929. Hajdúsági Múzeum Archäologische Dokumentationsabteilung 27. Erste Erwähnung: Mesterházy, K., Hajdúböszörmény földjének története a népvándorlás és honfoglalás korában. In: Hajdúböszörmény története. (Hajdúböszörmény 1973) 15. Das kleine Gefäß wird seit 1971 vermißt, Zeichnung oder Foto sind darüber nicht erhalten geblieben.

⁴ Werner, J., Zu einer elbgermanischen Fibel des 5. Jahrhunderts aus Gaukönigshofen, Ldkr. Würzburg. BVbl 46(1981) 225–254.

Abb. 1. 1—4: Biharkeresztes—Ártánd—Nagyfarkasdomb, Grab 182
 1. ábra 1—4: Biharkeresztes—Ártánd—Nagyfarkasdomb, 182. sír

Schwellin—Uherce—Typ.⁵ Auch bei Herbert Kühn, bei dem großen Klassifizierer der Bügelfibeln kommt die Fibel von Wiesbadener Typ vor, jedoch ist diese nicht mit dem Typ unserer Fibel gleich,⁶ für dessen Leitfund er die Fibel von Vinařice macht und ihr die Typennummer 53 gibt.⁷ Die Uneinheit der Benennung zeigt auch, daß diese Fibeln früher selbst von J. Werner gleichfalls zu den Fibeln von Niemberg gereiht wurden.⁸

⁵ Schmidt, B., Die Späte Völkerwanderungszeit im Mitteldeutschland. Veröff. d. Landesmus. f. Vorgesch. in Halle 25. (Berlin 1961) 46., 118.; Ders., Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog (Nord- und Ostteil). Veröff. . . 29. (Berlin 1976) 84., Taf. 179. c—d.; Godłowski, K., Die Frage der slawischen Einwanderung ins östlichen Mitteleuropa. Zeitschr. d. Ostforsch. 28(1979) 432.

⁶ Kühn, H., Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. II, 2. (Graz 1974) 1076.

⁷ Ebd. 565.

⁸ Werner, J., Bügelfibeln des 6. Jahrhunderts aus Domburg, Zeeland. Ber. ROB 6(1955) 75—77.

Zweifelsohne ist die beste Parallele der Fibel des Grabes 182 von Ártánd das Fibelpaar aus Grab 2 von Wulfen, denn zwischen ihnen gibt es eine fast in Einzelheiten eingehende Übereinstimmung. Auch das unterliegt keinem Zweifel, daß die unmittelbarsten verwandten Stücke unter den C Fibeln von Niemberg zu finden sind, von welchen sie nur insofern abweichen, daß vom Ende der Spiral-konstruktion der Fibeln von Niemberg die Knöpfe fehlen: Rohrbeck,⁹ Niemberg Grab 14,¹⁰ Krefeld-Gellep Grab 2307,¹¹ Bostorp.¹² Dem Exemplar von Swilcza mit rhombischem Fuß schließen sich die Fibel des Hortfundes von Schwellin (heute Swielino),¹³ das Exemplar von Vinařice,¹⁴ einige Wiesbadener Fibeln¹⁵ und die Fibel von Uherce an.¹⁶

Die Datierung der C Fibeln von Niemberg auf die Mitte des 5. Jhs wird heute schon akzeptiert,¹⁷ obwohl es betreffs der Chronologie der weiterentwickelten Varianten auch abweichende Meinungen gibt. H. Kühn hat die Fibel des Grabes 7 von Wiesbaden, die mit der Münze des Constantin I. (306—337) zum Vorschein gekommen ist, auf den Beginn des 5. Jhs datiert.¹⁸ Was die Datierung der Fibeln von Wulfen anbelangt, setzte B. Schmidt diese um die Jahre 450 oder etwas später,¹⁹ Kühn hingegen die von ihm Vinařice-Typ genannten Fibeln zwischen 400—450.²⁰ J. Werner datierte die Fibeln von Wiesbaden eher auf den Anfang des 5. Jhs.²¹ Godlowski setzte die Verbergung des Schatzes von Swilcza auf die Mitte des 5. Jhs, auf die Zeit kurz nach dem Zusammenbruch des Hunnenreiches.²² Auf die erste Hälfte des 5. Jhs wird auch der Schatz von Schwellin (Swielino) auf Grund seiner C Fibeln von Niemberg datiert.²³ All dies in Betracht

⁹ Müller, A., Völkerwanderungszeitliche Körpergräber und spätgermanische Siedlungsräume in der Mark Brandenburg. Berliner Jb. f. Vor- u. Frühgesch. 2(1962) 134., Abb. 23 b—c.; Werner, J., Zu einer ... 231—232.

¹⁰ Schulz, W., Die Fibeln des Gräbnisplatzes von Niemberg, Saalkreis (IV. Jh. n. Chr.). Mannus 16(1924) 104—105., Abb. 4.; Schmidt, B., Das frühvölkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Niemberg, Saalkreis. Jahresschr. f. Mitteldt. Vorgesch. 48(1964) 321.; Werner, J., Zu einer ... 231.

¹¹ Pirling, R., Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep 1964—1965. 1—2. GDV B, 10. (Berlin 1979). Teil 1. 91—92., Teil 2. 11., Taf. VII. 6a—b.; Werner, J., Zu einer ... 230.

¹² Ebd. 233.

¹³ Zeiss, H., Ein Fibelfund des 5. Jahrhunderts von Schwellin, Kr. Köslin (Pommern). Germania 21(1937) 34., Taf. XI. 1—2.; Werner, J., Zu einer ... 233.

¹⁴ Svoboda, B., Čechy v době stěhování národů. (Praha 1965) 88., Taf. XXIV. 9.; Godlowski, K., The chronology of the Late Roman and Early Migration periods in Central Europe. (Kra-ków 1970) Pl. XIX. 14.; Kühn, H., a.a.O. 565.; Werner, J., Zu einer ... 230.

¹⁵ Kühn, H., a.a.O. 567—568.; Werner, J., Zu einer ... Taf. 238. 53. 4—8.

¹⁶ Svoboda, B., a.a.O. 83., Taf. XXXI. 7.; Godlowski, K., The chronology ... Pl. XIX. 13.

¹⁷ Schmidt, B., Das frühvölkerwanderungszeitliche ... 315—332.; Ders., Die späte ... 12., 46.; Ders., Hermunduren—Warnen—Thüringer. Zur Geschichte des 3. bis 5. Jahrhunderts im Saalegebiet anhand des birituellen Gräberfeldes von Merseburg—Süd. Jahresschr. f. Mitteldt. Vorgesch. 65(1982) 210.; Schmidt, B., Stand und Aufgabe der Frühgeschichtsforschung in Mittel- und Saale-Gebiet. Jahresschr. f. Mitteldt. Vorgesch. 65(1982) 159.

¹⁸ Kühn, H., a.a.O. 567—568.

¹⁹ Schmidt, B., Die späte ... 60., 118.; Ders., B. Svoboda: Čechy v době stěhování národů. (Praha 1965) Rez. Germania 50(1972) 339.

²⁰ Kühn, H., a.a.O. 467—468.

²¹ Werner, J., Zu einer ... 234.

²² Godlowski, K., Die Frage ... 432.

²³ Werner, J., Zu einer ... 235.

genommen, kann auch die Fibel von Ártánd auf die Zeit um 450 gesetzt werden. Man muß aber auch berücksichtigen, daß nicht nur die Vergoldung, sondern auch die ganze Oberfläche der Fibel von Ártánd abgenutzt ist, was auf einen verhältnismäßig langen Gebrauch hinweist. So dürfte sie nach der Hunnenzeit in die Erde gelangt sein, vermutlich in den Jahren zwischen 460—470. Diesem widerspricht auch die ganz flache Keilkerbung nicht. Um auch auf dem dünnen Silberblech das Muster gut zur Geltung zu bringen, sind die Kerbungen breiter als üblich. So können sich die Licht- und Schatteneffekte ebenso gut durchsetzen, wie im Falle der tieferen Kerbschnitte der dickeren Silberschnallen und Fibeln.

Die Datierung der mit der Fibel von Ártánd gemeinsam zum Vorschein gekommenen, kleinen, vergoldeten Silberschnalle (*Abb. 1: 3*) schließt sich gut der Fibel an. Ihr Bügel ist oval, massiv, auch der Dorn ist massiv und von dreieckigem Querschnitt. Die Basis des Dornes ist würfelförmig, an seinem unteren Teil wird der Dorn durch einen Silberhaken an den Schnallenbügel befestigt. Das auf den Schnallenbügel aufgebogene Riemenbefestigungsblech ist unten rechteckförmig, oben nach einem kleinen rechteckförmigen Übergang oval, seinen Rand verziert eine Filigrandrahtnachahmung, sein Inneres ein Kerbschnitt. Die Mitte des Bleches wurde mittels eines Nietstiftes durchgeschlagen befestigt.

Seine unverzierten Vorgänger sind in der ersten Hälfte des 5. Jhs allgemein. Den mittleren Teil des Riemenbefestigungsbleches füllt ein Kerbschnitt aus, indessen seine Umrahmung von einer Filigrandrahtnachahmung gebildet wird. Die mit Filigran erfolgte Umrahmung kommt an den schönsten Schmuckstücken in der ersten Hälfte des 5. Jhs häufig vor (z. B. an den Zikadenfibeln von Győr-köny,²⁴ an den Fibeln von Regöly²⁵ usw.) und in eigenartiger Erscheinungsform an einer Reihe von hunnenzeitlichen Denkmälern. Seine Nachahmung treffen wir an der Schnalle von Táská an,²⁶ die ebenfalls in diese Zeit gehört. Nimmt man in Betracht die mit der Kerbschnitt verzierten Schnalle von Bácsordas zusammen zum Vorschein gekommene Münze des Theodosius II. (443), die mit der Fibel des Grabes 6 von Basel—Gottesbarmweg gemeinsam gefundene, durchlochte Jovianus—Münze (411—13), die kleine Kerbschnittfibel des Grabes 3 von Bakodpuszta, die kleinen und frühen Kerbschnittfibeln mit dreieckigem Kopf und rhombischem Fuß, die das Auftauchen des Kerbschnittes anzeigen bzw. datieren, müssen wir die kleine Schnalle des Grabes 182 von Ártánd auch von der Fibel unabhängig auf die Mitte des 5. Jhs datieren.²⁷ Da die Schnalle völlig intakt und

²⁴ Fettich, N., A Szeged—nagyaszéksői hun fejedelmi sírlelet. — La trouvaille de tombe princière hunnique à Szeged—Nagyaszéksős. AH 32. (Budapest 1953) Pl. XL. 4—5.

²⁵ Mészáros, Gy., Arch. Ért. 97(1970) 67.

²⁶ Bóna, I., Die Hunnen in Norikum und Pannonien. Ihre Geschichte im Rahmen der Völkerwanderung. In: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. (Linz 1982) 192.

²⁷ Kiss, A., Acta Arch. Hung. 35(1983) 100—128.; Werner, J., Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakei und der Karpatenukraine. SlA 7(1959) 427—429.; Moosbrugger—Leu, R., Die Schweiz zur Merowingerzeit. Handbuch der Schweiz zur Römer- und Merowingerzeit. (Bern 1971) 59., Abb. 25.; Csallány, D., Arch. Denkmäler ... Taf. 274., Taf. 203. 4—5.; Dimitrijević, D.—Kovačević, J.—Vinski, Z., Seoba naroda. (Zemun 1962) 42—43.; Bierbrauer, V., Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa. In: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. ÖAW Phil.—hist. Kl. Denkschr. 145. (Wien 1980) 131—142.

ihre Vergoldung glänzend ist, dürfte sie im Gegensatz zur Fibel eine kürzere Zeit benutzt worden sein. Sie ist früher, weniger abgenutzt als die anderen Exemplare in die Erde gekommen.

Vom Gesichtspunkt der Chronologie ist auch das nicht gleichgültig, in welchem archäologischen Milieu die für uns wichtigsten Fibelparallelen vorkommen. Die Fibel des Grabes 2 von Wulfen stammt aus einem solchen Gräberfeld, dessen frühe Gräber, unter diesen auch Nr. 2, noch N—S orientiert sind und vom Anfang des 5. Jhs stammen.²⁸ Die Fibel von Swilcza war als Teil eines Schatzfundes mit der C Fibel von Niemberg zusammen im Haus einer Siedlung der Przeworsk-Kultur verborgen.²⁹ Der Verfall der Siedlung deutet zugleich auch das Ende der Przeworsk-Kultur an.³⁰ Am westlichsten ist das Exemplar von Krefeld-Gellep geraten. Dort sind die christlichen Bestattungen des spätrömischen Gräberfeldes zum ausgehenden 4. Jh. schon beigabenlos. An mehreren Punkten des christlichen Gräberfeldes erscheint gleichzeitig auch eine neue Bevölkerung, die ihre Toten noch mit Gefäßen und Waffen bestattet. Das Grab 2307 schließt sich dem Ende des ersten Bestattungshorizontes der neuen Bevölkerung an. Es ist schon W—O orientiert, jedoch knüpft es sich noch eng an die Bestattungen der spätrömischen Bevölkerung.³¹ Die Fibel von Ártánd ist gleichfalls aus einem W—O orientierten Grab zum Vorschein gekommen und auch in seiner unmittelbaren Umgebung waren W—O orientierte Gräber. Ein kleiner Teil der Gräber des Gräberfeldes war auch hier N—S oder S—N orientiert, die Mehrheit der Gräber kann auf die erste Hälfte des 5. Jhs datiert werden.

Wie wir sehen, dürften die sich der Fibel von Wulfen am besten anknüpfenden Parallelen im mittleren Drittel des 5. Jhs erzeugt worden sein und sind auch noch am Ende dieses Drittels in die Erde gelangt. Einige von ihnen sind offenkundig thüringisches Erzeugnis, so können wir auch das Exemplar von Ártánd als ein solches betrachten. Laut J. Werner kann das Erscheinen der Wiesbadener Fibeln in entfernten Gebieten damit erklärt werden, daß thüringische Frauen außerhalb ihrer Heimat geheiratet haben.³² In den Gebieten, wo die Tracht bedeutend von der Tragweise der Niemberger Fibeln abweicht, dort müssen wir tatsächlich mit dieser Möglichkeit rechnen. In Ártánd lagen aber unter den Schultern an beiden Seiten, mit ihrem Fuß nach oben die Fibeln ebenso wie auch im benachbarten Grab 185. In den gepidischen Gräbern des 5. und in den gotischen des 5—6. Jhs ist auch eine solche Tragweise der Fibeln zu beobachten. Nur bei den Gepiden des 6. Jhs treffen wir auch eine abweichende Tracht an.³³ Von der thüringischen Frauenbekleidung, so auch von der Tragweise der Fibeln gibt es nur spärliche gute Beobachtungen. In den Gräbern des 5—6. Jhs liegen sie im allgemeinen paarweise in der Beckengegend. Sie waren

²⁸ Schmidt, B., Die späte Völkerwanderungszeit (1961) 46., 60.; Ders., Die späte Völkerwanderungszeit (1976) 84.

²⁹ Godłowski, K., Die Frage ... 432.; Gruszczyńska, A., Skarb jakich malo. Z Otchłani Wieków 43(1977) 183—188.

³⁰ Godłowski, K., Die Przeworsk-Kultur der mittleren und späteren Kaiserzeit. ZfA 2(1968) 272.; Ders., The chronology ... 109—111.

³¹ Pirling, R., a.a.O. I. 162., 164., 180.

³² Werner, J., Zu einer ... 254.

³³ Bierbrauer, V., Zu den Vorkommen ostgotischer Bügelfibeln in der Raetia. II. BVbl 36(1971) 133., 148—149.; Bóna, I., Der Anbruch ... 42—44.

wahrscheinlich auf ein breites Textilband befestigt. Diese Tragweise kann mit der Übernahme der byzantinischen Frauenmode in Verbindung gebracht werden.³⁴ Die Fibel von Ártánd wurde dem örtlichen, gepidischen, zugleich aber auch dem allgemeinen Brauch nach getragen, die Trägerin dürfte eine gepidische Frau gewesen sein, deren Schmuck also durch Handelsbeziehungen in Gepidien erworben wurde.

Das Rippengefaß war die Beigabe eines Frauengrabes und dürfte gleichfalls auf dem Handelswege in das Gebiet jenseits der Theiß gelangt sein.³⁵ Für die beste Parallele des Gefäßes fanden wir früher das von Ingersleben, dessen Datierung sich laut B. Schmidt mit dem ersten Viertel des 6. Jhs schließt.³⁶ Das Rippengefaß kommt bei den transdanubischen Langobarden öfters vor als bei den Gepiden,³⁷ wo je ein westlicher Importgegenstand als eine Rarität gilt. Der Grund hierfür liegt darin, daß die Thüringer und die Langobarden Nachbarn waren und zwischen ihnen der Tausch der Güter auch durch die Familienverbindungen intensiver war.³⁸

Über die Beziehungen zwischen den Gepiden und den Thüringern berichten keine schriftlichen Quellen. Auch gepidische Gegenstände sind bisher in den thüringischen Gräberfeldern nicht aufgetaucht, trotz dessen, daß man auch noch heute mit den donauländischen Beziehungen rechnet.³⁹ Zu direkten Verbindungen dürfte es vielmehr in der Hunnenzeit gekommen sein, als beide Völker Untertanen der Hunnen gewesen waren.⁴⁰ Die donauländischen Verbindungen dieser Epoche beweisen auch die Bestattungen mit deformierten Schädeln, unter welchen auch der mongoloide Typ vorkommt,⁴¹ und vielleicht auch das Frauengrab von Oßmannstedt, dessen Adlersfibel auch mit den Adlersverzierungen

³⁴ Behm-Blancke, G., Gesellschaft und Kunst der Germanen. Die Thüringer und ihre Welt. (Dresden 1973) 140.; Bierbrauer, V., Zu den Vorkommen ... 133.; Bóna, I., Der Anbruch ... 42.

³⁵ Attila Kiss warf in seinem Gutachten als Lektor die Möglichkeit auf, daß statt der Vermittlung des 750–800 km weit liegenden Thüringen, vielmehr eine langobardische reell zu sein scheint.

³⁶ „Die beste Parallele des Gefäßes aus Ingersheim...“ — habe ich früher über das heute nicht mehr kontrollierbare Gefäß geschrieben. In: Hajdúböszörmény története. 15., Anm. 5.; Schmidt, B., Die späte Völkerwanderungszeit (1961) 99–100., Taf. XV. f.; Ders., Die späte Völkerwanderungszeit (1970) 57., Taf. L. 2b.

³⁷ Ein Rippengefaß kommt in Vörs: Sági, K., Arch.Ért. 87(1960) 58., Taf. XXI. 1., sowie in Várpalota vor: Bóna, I., Acta Arch.Hung. 7(1956) 187., 201., Taf. XLI. 1.; Schmidt, B., Die Langobarden während des römischen Kaiserzeit und langobardisch-thüringische Beziehungen im 5/6. Jh. In: La civiltà dei longobardi in Europa. (Roma 1974) 82–84. Ebenda weitere Gegenstände thüringischen Ursprunges sind: eine thüringische Fibel in Várpalota in Grab 13, thüringische Keramik aus Várpalota Grab 35, Szentendre. Werner, J., Die Langobarden in Pannonien. (München 1962) 45., Taf. XV. 1. und weitere Parallelen: Budapest—Szépvölgyi út, Dör, Rácalmás.

³⁸ Schmidt, B., Die späte Völkerwanderungszeit (1961) 176.; Behm-Blancke, G., a.a.O. 61.

³⁹ Ebd. 44., 46–47., 51.

⁴⁰ Schmidt, L., Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Westgermanen. (München 1940/1970) 323.; Schmidt, B., Die späte Völkerwanderungszeit (1961) 175.

⁴¹ Ebd. 161.

des Grabes 2 von Apahida in Verwandtschaft gebracht werden kann.⁴² Obwohl die gepidische Herkunft des Toten des Grabes von Oßmannstedt aufgeworfen wurde, kann dies erst nach der vollständigen Publikation des Fundkomplexes bewiesen werden. Der Beweis der hunnenzeitlichen Verbindungen ist auch die Fibel von Ártánd. Es scheint, daß in der zweiten Hälfte des 5. Jhs diese Verbindungen abgebrochen sind und sich erst zu jener Periode wieder erneuert haben, als das Verhältnis zwischen den Langobarden und den Gepiden noch nicht von Feindseligkeiten beschattet war. Diese Verbindungen haben nach 526 wahrscheinlich infolge des langobardisch-thüringischen und des ostgotisch-thüringischen Bündnisses nachgelassen bzw. dieses letztere dürfte auch schon in den früheren Jahrzehnten eine dämpfende Wirkung ausgeübt haben. Vergleichen wir die thüringischen Verbindungen der in Transdanubien vier Jahrzehnte verbrachten Langobarden und die der rund ein Jahrhundert lang hier gelebten Gepiden, so liegt es auf der Hand, daß die gepidisch-thüringischen Verbindungen sehr lückenhaft und gelegentlich waren. Den Grund hierfür können wir sowohl in der geographischen Lage als auch in den von den politischen Interessen bestimmten Umständen gleicherweise suchen.

⁴² *Behm-Blancke, G.*, a.a.O. 53—55., 317.: er hält das Grab von Oßmannstedt für ostgotisch und gründet seine diesbezügliche Meinung auch auf die ostgotische Bestimmung des Grabes 2 von Apahida.; *Horedt, K.—Protase, D.*, Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen). *Germania* 50(1972) 174—220.

ADATOK AZ V—VI. SZÁZADI GEPIDA-THÜRING KAPCSOLATOKHOZ

Az utóbbi 20 évben sokat lépett előre a gepidák 4—5. századi hagyatékának megismerése. E tekintetben az ártándi és biharkeresztesi négy temető összesen 150 sírja szolgáltatta a legtöbb adatot, melyek a nemzetközi kapcsolatokra is fényt vetettek.

A biharkeresztes—ártánd—nagyfarkasdombi temető 182. sírjából különleges thüring fibulapár került elő. Legjobb párhuzamát a wulfeni thüring temető 2. sírjából ismerjük, de Joachim Werner összeállításában ma már 30-nál több rokon darabot tartunk számon. A fibula alaptípusa a niembergi C fibula, s ennek továbbfejlődött változata mind a wulfeni, mind az ártándi darab. A legjobb párhuzamok közé tartozik két lengyelországi kincslelet fibulája, a swilczai és a schwellini (Swielino), a Krefeld—Gellep-i 2307. sírból való fibula, néhány wiesbadeni és a rohrbecki példány, a niembergi 14. sír fibulái. A niembergi C fibulák keletezése az 5. század közepére ma már elfogadott, bár a továbbfejlődött változatok időrendjét illetően eltérő vélemények is vannak. Az ártándi fibula is a 450 körüli időre keltezhető, de kopottságát figyelembe véve, földbe kerülése a hun kor utáni időszakban következhetett be, feltehetően a 460—470-es években. E keletezést támogatja a 182. sírban levő aranyozott ékvéséses csat időrendje is. E csat díszítetlen előzményei az 5. század első felében általánosak. A csat díszítőelemei, a filigránhuzallal való keretelés és az ékvésés, illetve a filigránhuzal utánzatának megjelenése az ártándi 182. sír csatját az 5. század közepére keltezik.

Az időrend szempontjából a párhuzamok régészeti környezete is jellemző. A wulfeni fibula É—D-i tájolású sírből került elő. A swilczai fibula kincslelet részeként egy Przeworsk kultúrába tartozó telep házából került elő. A telep pusztulása a Przeworsk kultúra végét is jelzi. A krefeld-gellepi példány a későrómai temető szélén megjelenő új, pogány szokásokkal eltemetett népességhez köthető. Az ártándi fibula már Ny—K-i tájolású sírből származik, de a temetőben É—D-i és D—É-i sírok is voltak.

Az ártándi fibulát az általános korai szokás szerint, a vállak alatt viselték. Nem különbözik tehát sem a korai, sem a késői gepida viseleti módtól. Így Gepidiába való kerülését kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázhatjuk.

A 6. századi kapcsolatokra egy kis körte alakú edény utal, melynek hasán hat ovális dudor látható. Hajdúböszörményben került elő, valószínűleg sírből. Sajnos, az edényke elveszett. Legjobb párhuzamának az ingerslebeni thüring edényt találtuk első közléskor. Hasonló edények a dunántúli langobard temetőkben is gyakoriak. E két lelet arra utal, hogy a gepida—thüring kapcsolatok nagyon hézagosak és esetlegesek voltak.

SPÄTWARENZEITLICHE GOLDGEGENSTÄNDE IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM

Éva GARAM

In der vierten Mitteilung der Aufsatzserie über die awarenzeitlichen Goldgegenstände des Ungarischen Nationalmuseums (im weiteren: UngNatMus) wünsche ich die zum größten Teil unpublizierten oder früher nur in Zeichnungen veröffentlichten spätawarenzeitlichen Goldgegenstände der Völkerwanderungszeitlichen Sammlung vorlegen.

Diese Gegenstände, größtenteils ohne Fundortsangaben können in drei Gruppen geteilt werden:

- I. Frauenschmuck
- II. Gürtelzierden von Männern
- III. Sonstige Gegenstände

I. FRAUENSCHMUCK:

a) Ohrgehänge:

- 1) *Bačka Palanka* (Német Palánka, Jugoslawien) (*Abb. 1: 1*).
Inv. Nr. 84/1900.2. N 682. Gewicht: 7,68 g. Ankauf von Oszkár Frimmel, im Jahre 1900.
Runder, goldener Ohrgehängereifen von rhombischem Querschnitt, den an vier Punkten Granulationen von verschiedener Größe bzw. Granulationen und einstige Einzelperlen verziert haben. Dem Inventarbuch nach auf dem Reifen gegenüber dem Anhänger „war ein Dorn“, d. h. eine Glasperle.
- 2) *Ungarn — unbekannter Fundort* (*Abb. 1: 2*).
(Auf Grund der neuesten Forschungen von I. Bóna ist der Fundort Nagytétény, Inv.Nr. Orn. Jank. 16). Inv. Nr. 62.155.75. N 476. Gewicht: 3,55 g. Stammt aus dem alten Material des UngNatMus.
Runder, goldener Ohrgehängereifen von rhombischem Querschnitt, an vier Punkten des Reifens granulierte Verzierung von gleicher Körnchengröße. Das Ohrgehänge war nie von Perlen verziert.

- 3) *Ungarn — unbekannter Fundort (Abb. 1: 3).*
Inv. Nr. 62.155.76. N 479. Gewicht: 3,00 g. Stammt aus dem alten Material des UngNatMus.
Ovaler, goldener Ohrgehängereifen von rhombischem Querschnitt, an vier Punkten des Reifens Verzierung aus verschiedengroßen Granulationen. Am unteren Teil des Ohrgehänges sind die Goldkügelchen ohne Perlenverzierung in Traubenform untergebracht.
- 4) *Ungarn — unbekannter Fundort (Abb. 1: 4).*
Inv. Nr. 62.155.70. N 473. Gewicht: 2,25 g. Stammt aus dem alten Material des UngNatMus.
Goldener Ohrgehängereifen von rundem Querschnitt. Den unteren Teil des Reifens verziert eine aus vier kleineren und aus einem größeren Kügelchen bestehende Granulation. Am offenen Ende des Reifens und an der entgegengesetzten Seite ein aufgewickelter Golddraht.
- 5) *Ungarn, vermutlich Hódmezővásárhely (Abb. 1: 5).*
Inv. Nr. 82.2.1. N 878. Gewicht: 4,70 g. Durch Ankauf von der Firma für Uhren- und Juwelenhandel. Das Ohrgehänge kam von der Szegeder Filiale zur Budapester Firma. Der Verkäufer war ein Bewohner von Hódmezővásárhely.
Etwas gedrückter, goldener Ohrgehängereifen von rhombischem Querschnitt, den an den beiden entgegengesetzten Seiten eine profilierte Muffe verziert. Der Anhänger besteht aus drei größeren und aus einem kleineren Goldkügelchen (großkörnige Granulation). Über dem Anhänger ist die innere Seite des Reifens von einer kleinen, angelöteten Goldperle verziert.
- 6) *Ungarn — unbekannter Fundort (Abb. 1: 6).*
Inv. Nr. 62.155.77. N 480. Gewicht: 2,80 g. Stammt aus dem alten Material des UngNatMus.
Aus Golddraht gefertigter Ohrgehängereifen von rundem Querschnitt, dessen Anhänger aus einer in Traubenform gruppierten, kleineren und größeren Granulationsmenge besteht.
- 7) *Ungarn — unbekannter Fundort (Abb. 1: 7).*
Inv. Nr. 62.155.78. N 471. Gewicht: 2,27 g. Stammt aus dem alten Material des UngNatMus.
Aus Golddraht gefertigter Ohrgehängereifen von rundem Querschnitt, der Anhänger ist eine traubenförmig ausgebildete Granulationsmenge. Auf dem offenen Ende des Reifens und an der entgegengesetzten Seite des Reifens je ein aufgewickelter Golddraht.
- 8) *Ungarn — unbekannter Fundort (Abb. 1: 8).*
Inv. Nr. 62.155.72. N 475. Gewicht: 1,71 g. Stammt aus dem alten Material des UngNatMus.
Aus Golddraht gefertigter Ohrgehängereifen von rundem Querschnitt, den 3 kleinere und ein größeres, massives Goldkügelchen verziern.

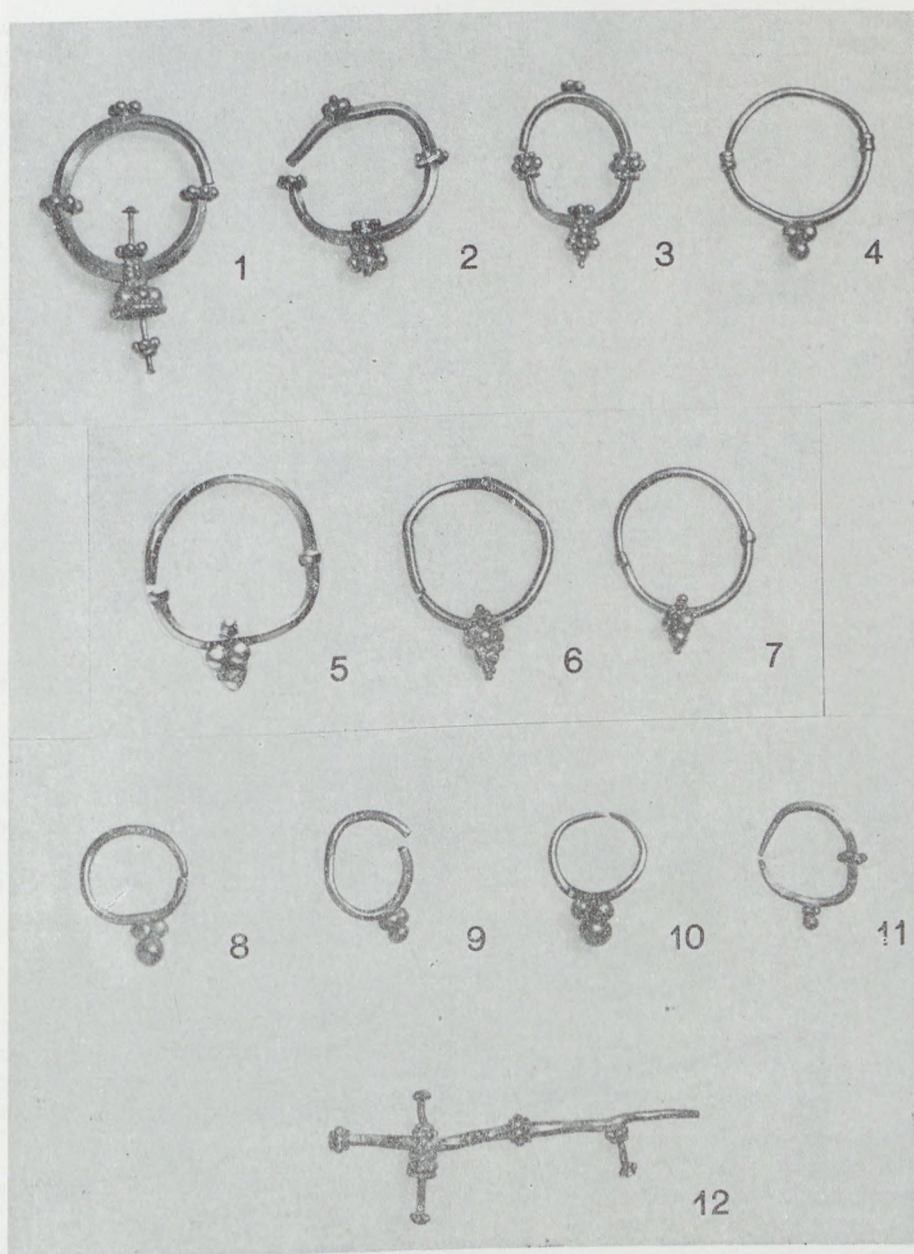

Abb. 1. 1: Bačka Palanka (Jugoslawien); 2—12: Ungarn, unbekannter Fundort (1:1)
 1. ábra 1: Bačka Palanka (Jugoszlávia); 2—12: Magyarország, ismeretlen lelőhely (1:1).

- 9) *Ungarn — unbekannter Fundort (Abb. 1: 9).*
 Inv. Nr. 67.4.2. N 867. Gewicht: 1,37 g. Ankauf von Lóránd Basch, im Jahre 1963.
 Aus Golddraht gefertigter Ohrgehängereifen von rundem Querschnitt, dessen Anhänger aus vier pyramidenförmig zusammengelöteten Goldkugeln gleicher Größe besteht.

- 10) *Ungarn — unbekannter Fundort (Abb. 1: 10).*
 Inv. Nr. 62.155.71. N 474. Gewicht: 1,98 g. Stammt aus den alten Material des UngNatMus.
 Goldener Ohrgehängereifen von rundem Querschnitt, mit sich verschmälern-dem Ende, der an der dem aus drei gleichen und einem größeren Goldkugeln bestehenden Anhängerteil entgegengesetzten Seite offen ist.

- 11) *Ungarn — unbekannter Fundort (Abb. 1: 11).*
 Inv. Nr. 86/1885.1. R. 186. Gewicht: 1,15 g. Ankauf von Jakab Krausz, im Jahre 1885.
 Goldener Ohrgehängereifen von rhombischem Querschnitt, mit sich verschmälern-dem Ende, leicht gedrückter Kreisform. Der Anhänger besteht aus vier winzigen Granulationen. An der den offenen Enden gegenüber befindlichen Seite ist eine auf dem Reifen umlaufende Granulationsreihe.

- 12) *Ungarn — unbekannter Fundort (Abb. 1: 12).*
 Inv. Nr. 30/1890.2. N 624. Gewicht: 3,37 g. Ankauf von Mór Wisinger, im Jahre 1890.
 Am einen Ende sich verschmälern-der, goldener Ohrgehängereifen von rhombischem Querschnitt, in geradegerichtetem Zustand. Das ursprünglich in die spätawarenzeitliche Gruppe der ovalen, mit Granulation und Glasan-hänger verzierten Ohrgehänge gehörende Exemplar, bei dem vom Anhänger und an der diesem entgegengesetzten Seite die Glasperlen fehlen, haben wahrscheinlich die Auffinder auseinandergebogen und den Draht um die Achse öfters gedreht.

- 13) *Mártély, Grab A (Abb. 2: 1—2).¹*
 Inv. Nr. 95/1891.16—17. N 558—559. Gewicht: 7,80 und 7,87 g.
 Goldene Ohrgehängereifen von rhombischem Querschnitt, im letzten Viertel vor dem offenen Ende von kreisförmigem Querschnitt, mit sich verschmälern-dem Ende, die bei der Öffnung und an der entgegengesetzten Seite eine aus Goldkugeln bestehende Muffe verziert. Der Anhänger der

¹ Das Gräberfeld von Mártély wurde mit den Goldgegenständen zusammen publiziert: Hampel, J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.* (Braunschweig 1905), an den zeichnerischen Darstellungen Bd. III. Taf. 84—91.; Bd. II. 105—112. Bei der Beschreibung der goldenen Ohrgehänge habe ich die originellen Grabnummern angeführt, mit der Bemerkung: es ist in keinem einzigen Fall wahrscheinlich, daß die Gegenstände in den vom Ausgräber mitgeteilten Komplexen zum Vorschein gekommen sind. In den Grabkomplexen sind die Funde von Frauen- und Männergräbern miteinander vermischt vorhanden. In einigen Fällen stehen die Bemerkungen im Invertarbuch und die Daten vom Hampel — betreffs der Grabnummern — in Widerspruch miteinander.

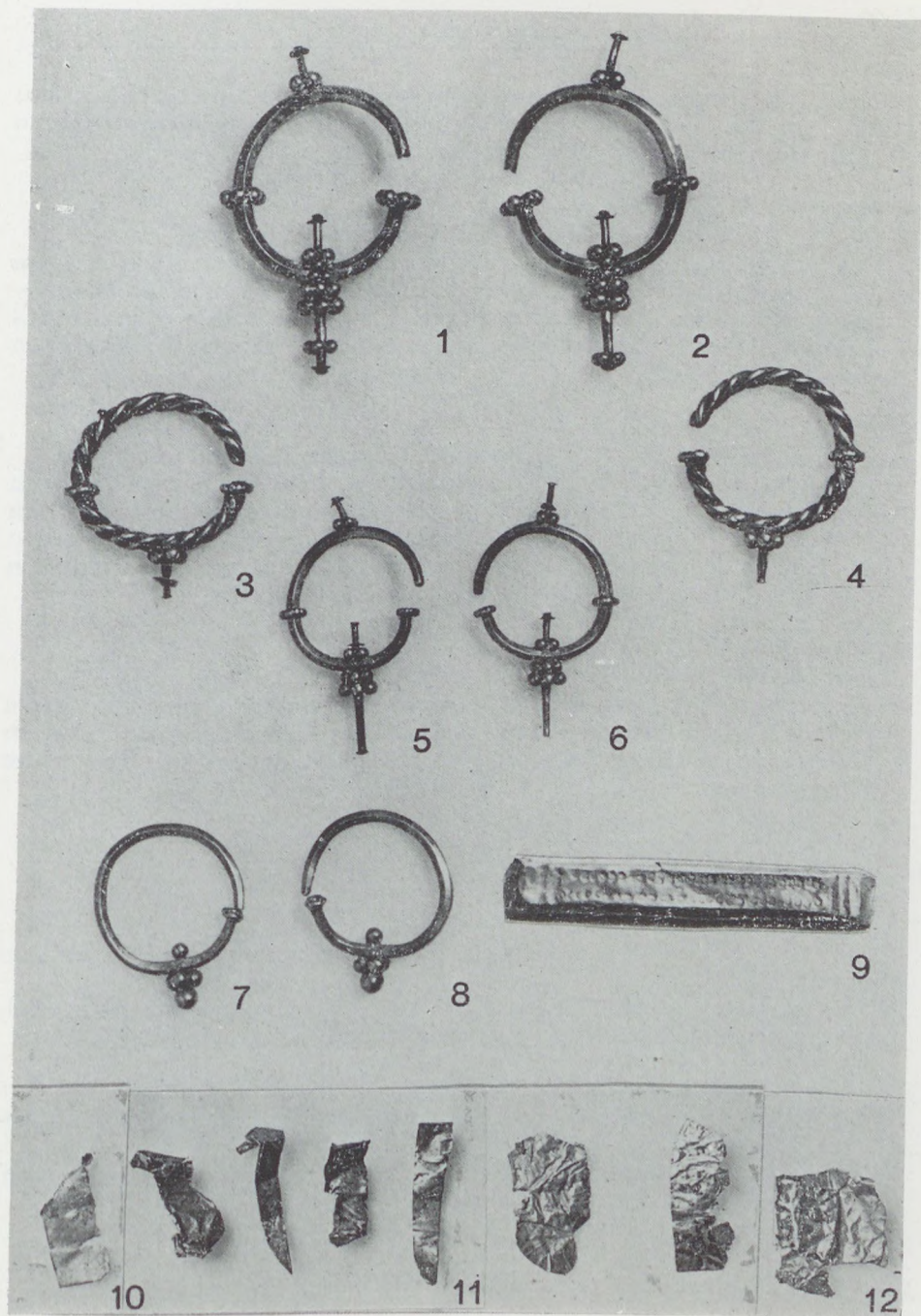

Abb. 2. Goldene Ohrgehänge, Zopfspange (?) und Blechfragmente aus dem Gräberfeld von Mártély (1:1)

2. ábra Arany fülbevalók, varkocsszorító (?) és lemeztöredékek a mártélyi temetőből (1:1)

Ohrgehänge besteht aus verschiedengroßen Granulationen und Glasperlen. Auch auf dem Golddorn an der dem Anhänger entgegengesetzten Seite dürfte eine Perle gewesen sein. Die Perlen fehlen.

14) *Mártély, Grab B (Abb. 2: 3—4).*

Inv. Nr. 95/1891.33—34. N 556—557. Gewicht: 4,76 und 4,69 g.

Die Ohrgehängereifen wurden aus zwei Golddrähten von kreisförmigem Querschnitt gedreht. Auf dem offenen Ende des Reifens und an der entgegengesetzten Seite ist eine Muffe aus Perlendraht. Der Anhänger besteht aus Granulationsreifen und aus einem zum einstigen Aufsetzen der Glasperlen dienenden Golddorn.

15) *Mártély, Grab 8 (Abb. 2: 5—6).*

Inv. Nr. 15/1892.114—115. N 548—549. Gewicht: 3,08 und 3,00 g.

Ohrgehängereifen von rhombischem Querschnitt, bei dem offenen Ende von kreisförmigem Querschnitt, deren Verzierung mit der der Ohrgehänge von Mártély Nr. 13 übereinstimmt. Die Perlen des Ohrgehänges fehlen schon zur Zeit. In der Beschreibung von Hampel und an seiner Zeichnung kann man noch „die sechsseitige opalisierende grüne Glasperle“ sehen.

16) *Mártély, Grab 11 (Abb. 2: 7—8).*

Inv. Nr. 15/1892.243—244. N 687—688. Gewicht: 3,01 und 3,07 g.

Kleine, goldene Ohrgehängereifen von rhombischem Querschnitt, deren Anhänger unten aus vier, an der Innenseite des Reifens aus einem massiven Goldkugeln besteht. Am unteren Ende des Reifens sitzt eine glatte Golddrahtmuffe.

b) *Halsringe:*

1) *Ungarn — unbekannter Fundort (Abb. 3: 1).*

Inv. Nr. 126/1887. N 446. Gewicht: 8,75 g. Ankauf von Jakab Krausz, im Jahre 1887.

Aus tordiertem Golddraht gefertigter Halsring, das eine Ende ist mangelhaft, das andere im letzten 2 cm Stück glatt und geht in eine Schleife über.

2) *Ungarn — unbekannter Fundort (Abb. 3: 2).*

Inv. Nr. N 257. Gewicht: 4,60 g. Stammt aus den alten Material des UngNatMus.

Tordierter Golddraht, in zwei Stücken, die Enden sind abgebrochen. Vermutlich Fragmente eines Halsringes.

II. GÜRTELZIERDEN VON MÄNNERN:

1) *Gürtelbeslag mit Ringanhänger: Ungarn — unbekannter Fundort (Abb. 4).*

Inv. Nr. 62.155.11. N 459. Gewicht: 9,33 g. Stammt aus dem alten Material des UngNatMus.

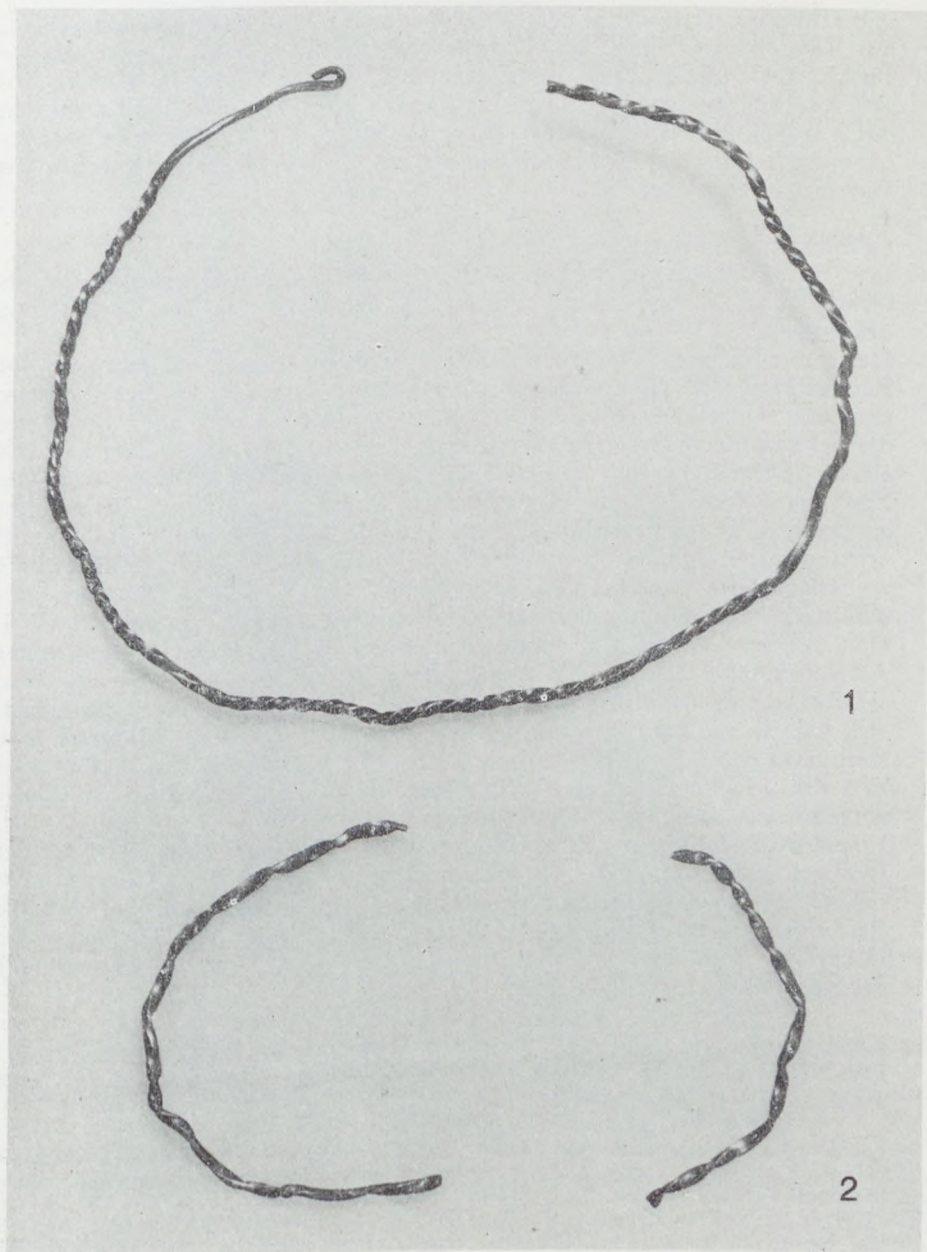

Abb. 3. Goldene Halsringe von unbekannter Fundort (1:1)
3. ábra Ismeretlen lelőhelyű arany nyakperekék (1:1)

Aus schmalem, trapezförmigem Goldblech ausgeschnittener Gürtelbeschlag, mit Ringanhänger. Das Blech wurde zum Einfangen des Ringanhängers verschmälert, mit Rippung befestigt, sodann an der Rückseite zurückgebogen. Die Vorder- und Rückplatte sind gleich groß. Die zwei Bleche wurden mit 3 Rundkopfnieten befestigt, deren Ende man an der Rückseite flachgehämmert hat. An der Vorderseite wurde um die Nitelöcher ein Rahmen aus Perlendraht angelötet.

2) *Schleife*: Tab (Komitat Somogy)² (Abb. 5).

Inv. Nr. 131/1881.14. N 561. Gewicht: 10,96 g. Der Gegenstand ist als Geschenk der Witwe Frau J. Strasser im Jahre 1881 in das UngNatMus gekommen.

Der rechteckförmige Tüllenteil der Schleife ist aus Goldblech gebogen, mit Randkanten. Die Tülle wurde auf den Gürtel mittels 4, an die Rückseite angelöteten Ösen befestigt, die zur Zeit fragmentarisch sind. Die Vorderseite der Schleife ist ein Goldblech von umgekehrter Riemenzungenform und mit abgebogenem Rand, das an den Tüllenteil der Schleife angelötet war. Die Fläche der Vorderseite ist in senkrechter Richtung von einem Perlendraht entzweit. Die ganze Vorderseite ist gleichfalls von einem Perlendraht umrahmt. Die Verzierung der Fläche: ein von beiden Seiten der Mittellinie zu verlaufendes, stark gerilltes Wellenliniendekor. Die glatte Oberfläche der Rillungen wurde mit einer viereckig ausgehenden Punze unterbrochen. Dem unteren Teil der Vorderplatte der Schleife wurde ein ringförmiger Anhänger angelötet. An der oberen kurzen Seite der Schleife ist ein kaum sichtbares, eingeritztes Blattmuster zu sehen, am unteren Teil von ähnlichem Stil, jedoch mit sicherer Hand eine eingeritzte Tulpenform, darunter eine Kerbung (Abb. 6: 1—2). Der obere Teil der Schleife ist bei dem zugespitzten Teil der schleifenförmigen Vorderplatte stark abgenutzt. Dies ist in der vergrößerten Seitenansicht gut zu sehen.

Ebendort sind auch in großem Bogen die Abnutzungsspuren der Seite der Deckplatte sichtbar. Diese Abnutzung rührt von dem von der Gerade in das senkrechte abgelenkten Ledergürtel her und beweist zugleich, daß die Befestigung der Schleife nur in dieser Richtung (also mit der Spitze der Deckplatte nach oben) möglich war. Auf diese Tragart weist übrigens auch der ringförmige Anhänger hin.

3) *Kleine Riemenzunge*: Mátészalka (Komitat Szabolcs-Szatmár)³ (Abb. 7).

Inv. Nr. 137/1909. N 526. Gewicht: 6,99 g. Ankauf von Mór Róth, im Jahre 1909.

² Die Schleife von Tab wird ohne Fundort, als „Band von der Scheide eines Dolches“ in zeichnerischer Darstellung mitgeteilt durch *Hampel, J.*, *A korai középkor emlékei Magyarhónban.* (Budapest 1894) I. 62., Taf. LIX, 5. und *Ders.*, *Alterthümer ...* III. Taf. 287, 5a—b., *Venturi, A.*, *Storia dell'arte Italiana II. Dell'arte barbarica alla romanica.* (Milano 1902) Abb. 58.

³ Die Kleinriemenzunge von Mátészalka wurde öfters publiziert. Das Schrifttum der Riemenzunge: *Csallány, D.*, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa.* (Budapest 1956) 160., Punkt 633. Die Riemenzunge wurde vor allem aus der Bestrebung in der vorliegende Mitteilung aufgenommen, um das spätawarische Material der Sammlung an einer Stelle zu veröffentlichen und ich wünschte die Fotos des Gegenstandes aus allen drei Ansichten vorzuführen.

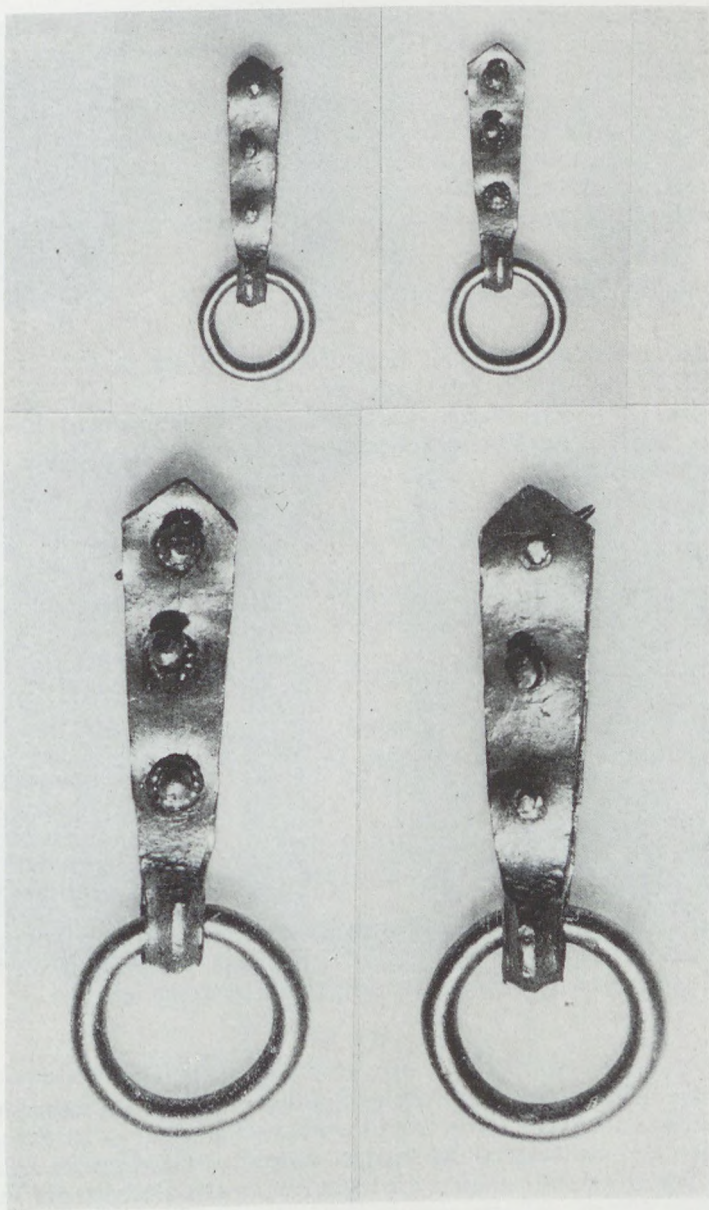

Abb. 4. Goldener Gürtelbeschlag mit Ringanhänger von unbekannter Fundort (1:1 und in Vergrößerung 2:1)

4. ábra Ismeretlen lelőhelyű karikacsüngős arany övveret (1:1 és 2:1 nagyításban)

Kleine Riemenzunge aus gegossenem Gold, in stark abgenutztem Zustand. Die Vorder- und Hinterplatte ist mit aus vereinfachten Ranken und Blättchen bestehenden je 2 Rankenbündeln verziert. Die Umrahmung der Felder besteht gleichfalls aus einer Stäbchenrankenreihe, die Zahl der umrahmenden Ranken an der Vorder- und Hinterplatte ist nicht gleich. An der Seitenplatte befindet sich in unregelmäßiger Anordnung ein Ährenmuster. Zum Einfangen des Riemens dienen 2 St. aus je 3 Blättern bestehende, sich dreieckförmig erhöhende Ösen, die von einem Goldniet zusammengehalten werden.

III. SONSTIGE GEGENSTÄNDE:

- 1) *Deckplatte einer Zopfspange* (?): Mártély, Grab B (*Abb. 2: 9*).
Inv. Nr. 95/1891.35. N 550. Gewicht: 0,90 g.
Schmales, rechteckförmiges Goldblech mit abgebogenem Rand, an den Enden mit je 2 senkrechten Kerbungen, an der Oberfläche mit runder Punzierung verziert.
- 2) *Goldblech*: Mártély, Grab B (*Abb. 2: 10*).
Inv. Nr. 19/1892.248. N 551.
Kleines, rechteckförmiges Goldblech, die Enden sind fragmentarisch, mangelhaft. Die Oberfläche unverziert.
- 3) *Goldbleche*: Mártély, Grab 8 (*Abb. 2: 11*). (Bei Hampel Grab 7, dem Inventarbuch nach Grab 8.)
Inv. Nr. 15/1892.124—127. N 689. Gesamtgewicht der 4 St.: 0,38 g.
Schmale Goldblechfragmente, die dem Inventarbuch nach „in der Gegend des Schwertgriffes gefunden wurden“.
- 4) *Goldbleche*: Mártély, Grab 12 (*Abb. 2: 12*).
Inv. Nr. 15/1892.248—250. N 551. Gewicht mit dem Goldblech unter Nr. 2 zusammen: 0,76 g.
Zerknitterte, fragmentarische, kleine Goldbleche. Das eine ist von abgerundetem Ende, das andere von geschweiffter Seite. Sie dürften vermutlich die Unterlagsbleche von kleinen Riemenzungen gewesen sein.

* * *

Der allgemeinen archäologischen Fachmeinung nach — deren materieller Hintergrund vor allem das mitgeteilte Fundmaterial bildet — ist das greifenrankenverzierte Denkmalmaterial der Spätawarenzeit an Goldfunden arm.

In der Frühawarenzeit finden wir nicht nur in den Gräbern der Fürsten und der führenden Schicht, jedoch auch in denen des gemeinen Volkes oft Goldgegenstände, Schmucke, Gürtelverzierungen. In den Gräbern des gemeinen Volkes der Mittelawarenzeit sind auch keine Seltenheit die Goldgegenstände, jedoch ihre Proportion ist im Vergleich zu den der Frühawarenzeit viel geringer.

Die Gräber der Fürsten und der führenden Persönlichkeiten aus der Spätawarenzeit sind bisher noch unbekannt. Über ihren einstigen Reichtum haben wir

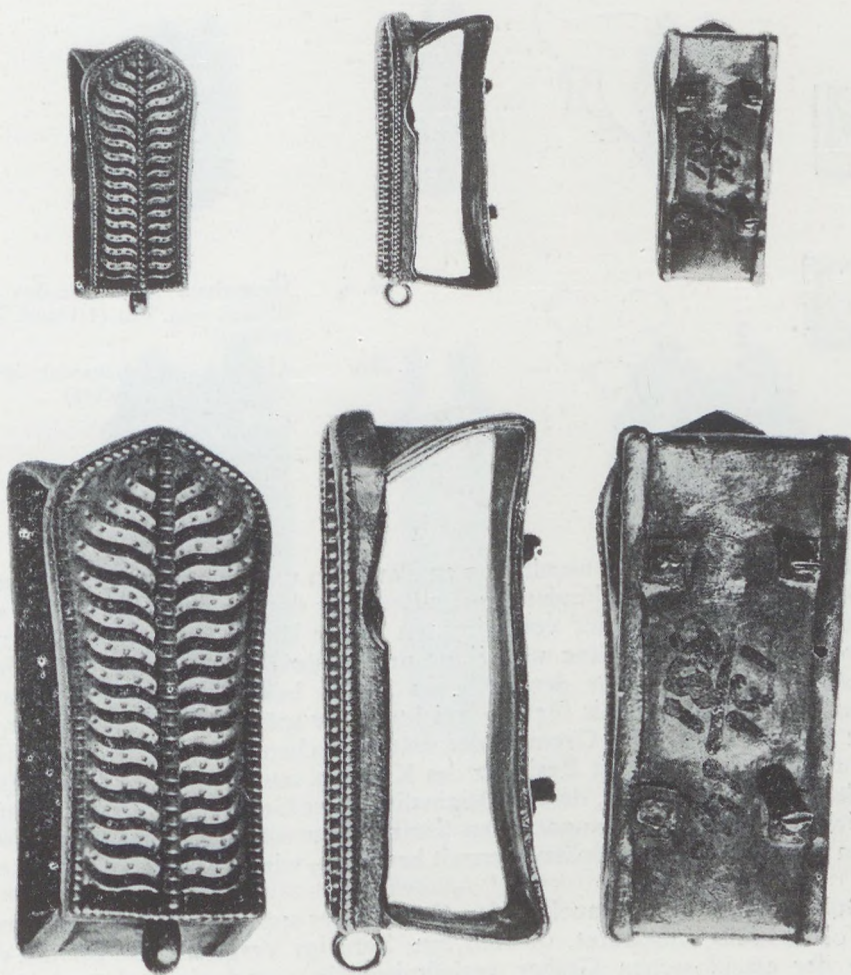

Abb. 5. Goldene Riemenschleife, Tab. Kom. Somogy (1:1 und in Vergrößerung 2:1)
 5. ábra Arany szíjbujtató, Tab. Somogy m. (1:1 és 2:1 nagyításban)

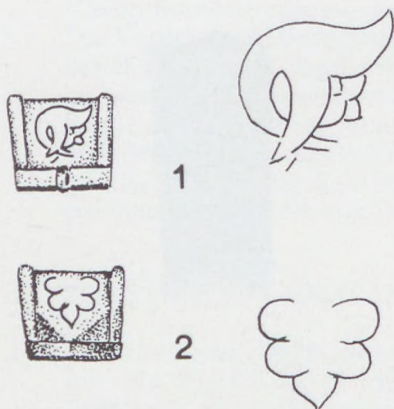

Abb. 6. Eingeritzte Rankenzierden der Schleife von Tab (1:1 und vergrößert)

6. ábra A tabi bújtató bekarcolt indászei (1:1 és nagyítva)

nur Vorstellungen, die mit unmittelbaren Beweisen unterstützt werden können. Der Bericht über die Ausplünderung der Residenz des Khagans sowie über die Qualität und die Menge der verschleppten Güter läßt auf den Reichtum der spätawarenzeitlichen Khagane und ihrer unmittelbaren Untertanen schließen, die wahrscheinlich mit aus den früheren Zeiten bekanntem Pomp bestattet wurden. Ein anderer Beweis für den Reichtum der spätawarenzeitlichen Führer ist der nicht innerhalb der Grenzen des spätawarischen Reiches zum Vorschein gekommene, jedoch aus der Residenz des Khagans stammende Fund von Vrap oder der „Sotheby-Schatz“, dessen Originalität oder Gefälschtheit noch umstritten wird. Über einige, in ungarischen Sammlungen aufbewahrte Gegenstände, die den Goldreichtum der Spätawarenzeit beweisen, wird im folgenden die Rede sein.

Goldgegenstände sind auch in den Gräbern des spätawarenzeitlichen gemeinen Volkes nicht unbekannt, obwohl ihre Zahl im Vergleich zur Menge der Funde der erschlossenen Gräber verhältnismäßig verschwindend gering ist. Die vorgeführten 34 Goldgegenstände bilden eigentlich insgesamt 25 Fundkomplexe und gehören wahrscheinlich aus 23 Gräbern. Die 23 Gräber stammen von 18 Fundorten, falls wir die Stücke von unbekanntem Fundort als selbständige Funde betrachten. Alldies ist nur das Material des Ungarischen Nationalmuseums, da wir im vorliegenden Bericht an eine sich auf das ganze Land beziehende Materialsammlung nicht herangehen konnten. Mit der Publikation der spätawarenzeitlichen Goldgegenstände der Völkerwanderungszeitlichen Sammlung wünschen wir aber die Aufmerksamkeit darauf lenken, dass bei der Untersuchung des gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Bildes der Spätawarenzeit die zwar wenigen, jedoch zuweilen um so bedeutenderen Fundorte mit Goldbeigaben und auch die Zahl der Gräber in Betracht genommen werden müssen.

Abb. 7. Gegossene, goldene kleine Riemenzunge von Mátészalka (1:1 und in Vergrößerung 2:1)

7. ábra A mátészalkai öntött arany kisszíjvég (1:1 és 2:1 nagyításban)

Die in der Völkerwanderungszeitlichen Sammlung aufbewahrten *Goldohrhänge* können in zwei größere Gruppen gereiht werden:

- 1) mit Granulation und Perlenverzierung und
- 2) nur mit Granulation verzierte Ohrgehänge.

In die 1. Gruppe gehört das Ohrgehänge von Palánka (Abb. 1: 1), Mártély (Abb. 2: 1—6) und ein Stück von unbekanntem Fundort mit geradegebogenem Ende (Abb. 1: 12). Die Konstruktion der Ohrgehänge (rhombischer Querschnitt, am Ende sich verschmälernder Reifen oder aus zwei Drähten tordierte Reifen und als ihre Verzierung die aus kleineren oder größeren Granulationskörnchen und

Perlen zusammengestellten Anhänger bzw. Muffverzierung) sind unter den bronzenen Ohrgehängen des 8. Jhs allgemein bekannt. Zwischen den aus Bronze oder vergoldeter Bronze und den aus Gold gefertigten Ohrgehängen ist der Unterschied, daß der Reifen der Goldohrgehänge öfters rund, während die der aus Bronze gefertigten vielmehr oval ist. Auch die Anhänger der Ohrgehänge weichen etwas voneinander ab. Die Anhänger der bronzenen Ohrgehänge sind prismenförmige, grüne, blaue oder schwarze Glasperlen. Bei den goldenen Ohrgehängen fehlt oft der Anhänger. Von den bekannteren Exemplaren war das Goldohrgehänge von Vörösmart (Zmajevac) mit Ametist,⁴ das von Donji Petrovci mit runder, weißer Perle,⁵ das eine von Mártély stammende Stück mit grüner Glasperle verziert. Vermutlich wurde der Anhänger der goldenen Ohrgehänge oft aus edlerem Stein, aus Halbedelstein gefertigt. Das Ohrgehänge von Donji Petrovci datieren die jugoslawischen Verfasser auf das 5—6. Jh. und halten es für den byzantinischen Prototyp der spätaWARENZEITLICHEN Ohrgehänge. Diese Datierung ist zu früh, das Fundhorizont der Ohrgehänge von solchem Typ besteht aus: rosettenförmiger Agraffe, Melonenkernperle, rhombischen Querschnitt zeigendem oder breitem, geripptem Armband — in den Frauengräbern; aus greifen-rankenverzierten Gürtelzierden in den Männergräbern. Auch die vorgeführten Ohrgehänge von Mártély sind aus ähnlichem Milieu zum Vorschein gekommen. Die Numerierung der Gräber ist zwar unsicher, jedoch auf Grund der in das Museum gelangten Funde ist das Gräberfeld typisch spätaWARENZEITLICH, dessen Datierung früher als das 8. Jh. nicht möglich ist.

Die 2. Gruppe der vorgeführten Ohrgehänge bilden die nur mit Granulation verzierten Exemplare. Ihre Zierden, Anhänger können von pyramidenförmig zusammengestellten vier Körnchen bis zur reichen Weintraubenform in jeder Variation vorkommen. Diese Ohrgehänge stammen alle mit Ausnahme des Exemplars von Mártély (*Abb. 2: 7—8*) leider von unbekannten Fundorten. Bloß von einem einzigen, dem Exemplar von Mártély ähnlichen Stück kann der Fundort wahrscheinlich mit Hódmezővásárhely, gleichfalls im südlichen Alföld (*Abb. 1: 5*) identifiziert werden.

Die einfacheren, nur mit Granulation verzierten Ohrgehänge sind uns aus Gräbern der spätesten Periode der AWARENZEIT in Gold- und Bronzevarianten bekannt. Solche Goldohrgehänge befand sich in dem einen, auf eine spätere Zeit datierbaren awarischen Gräberfeld [im Reitergrab 26 mit Federbusch von Žitavská Tõn (Zsitvatõ)]⁶ in Grab 141 des Gräberfeldes von Gátér, mit graviert-gepunztem Muster verzierten, gegossenen Gürteldekors Riemenzunge zusammen,⁷ ferner auch in Grab 913 von Tiszafüred mit dreifach gruppierten, graviert-gepunzten Gürtelverzierung, gegossenen, rankenverzierten Riemenzungen von doppelter Platte.⁸ Die nur mit Granulation verzierten Ohrgehänge kommen nördlich von der Donau, in der Marchgegend mit tordiert ausgehenden Ohrgehängen, mit

⁴ Garam, É., FA 33(1982) 209., *Abb. 14*.

⁵ Dimitrijević, D.—Kovačević, J.—Vinski, Z., *Seoba naroda*. (Zemun 1962) 74.

⁶ Budinský-Kříčka, V., Ein Gräberfeld aus der späten AWARENZEIT in Žitavská Tõn in der Slowakei. SIA 4(1956) 117., *Taf. XXIV, 15—16*.

⁷ Kada, E., *Arch. Ért.* 26(1906) 143.

⁸ Die Ausgrabung von É. Garam, unpubliziert.

mehrgliedrigen, stäbchenförmigen Zwillingsperlen in den auf das 9—10. Jh. datierten Gräbern gemeinsam vor.⁹

Die prunkvolleren Varianten der granulationsverzierten Ohrgehänge sind, deren Anhänger aus weintraubenförmig zusammengesetzten Granulationskörnern bestehen (*Abb. 1: 3, 6—7*). Diese sind im spätawarenzeitlichen archäologischen Material nicht allgemein. Ihre besten Parallelen finden wir in Stare Mesto, im wichtigen Gräberfeld des Großmährischen Reiches, wo sie in großer Zahl und in zahlreichen Varianten vorkommen. Ihre Begleitfunde sind das Messer der Eimer, der Nadelhalter und die aus spätawarischen Frauengräbern gut bekannte, mehrgliedrige, stäbchenförmige Zwillingsperle.¹⁰ Aus demselben Gräberfeld sind auch Goldohrgehänge mit Perlenanhänger, granulationsverziertem und beerenförmigem Anhänger von Mártély—Typ bekannt.¹¹ Dies beweist, daß die beiden Typen auch gleichzeitig in Gebrauch waren, ferner, daß die nur mit Granulation verzierten Ohrgehänge im awarischen Gebiet nicht zufälligerweise auftauchen und daß Goldgegenstände — in diesem Falle Ohrgehänge — selbst auch noch im awarenzeitlichen Denkmalmaterial am Beginn des 9. Jhs vorkommen.

Die andere Gruppe der spätawarenzeitlichen Goldschmucke der Völkerwanderungszeitlichen Sammlung bilden die goldenen *Halsringe*. Die Parallele der aus tordiertem Golddraht gefertigten Halsringe mit Schleifen ausgehenden Enden ist nur aus dem Fürstenfund von Tótipusza bekannt.¹² Diese Analogie reiht die Halsringe von unbekanntem Fundort in die Mittelawarenzeit. Warum wir sie dennoch in diesem Bericht mitteilen, hat zwei Gründe: 1) da sich in dieser Sammlung außer diesen Stücken kein unveröffentlichter mittelawarischer Goldgegenstand findet, möchten wir auch auf diesem Wege dieses Stück bekannt machen. 2) Im mittelawarenzeitlichen Denkmalmaterial ist der Halsring nicht allgemein. Viel öfters kommt er in spätawarenzeitlichen Gräbern vor.¹³ Der tordierte und glatte Halsring ist ein allgemeiner Fund des spätawarenzeitlichen Abschnittes des Gräberfeldes von Tiszafüred mit ovalen Ohrgehängen, Melonenkernperlen, durchbrochenen, gegossenen, bronzenen Taschenscheiben zusammen.¹⁴ Die spätawarenzeitlichen Halsringe wurden aus Bronze gefertigt, bisher ist uns kein Exemplar aus Gold bekannt. Es kann jedoch die Annahme nicht ausgeschlossen werden, daß zwischen den zahlreichen spätawarenzeitlichen Halsringen auch Exemplare aus Gold vorkommen können.

Die drei *Gürtelverzierungen von Männern* vertreten die folgenden drei verschiedenen Gürteldekortypen: Gürtelbeschlag, Schleife und kleine Riemenzunge. Die drei Gürtelzierden gehören zu drei verschiedenen, mit Goldbeschlägen verzierten Gürteln, die auch chronologisch auseinandergehalten werden

⁹ Dostál, B., Slovenská pohřebišťe ze střední doby hradištní na Moravě. (Praha 1966) Taf. VII, 9.

¹⁰ Hruby, V., Staré Mesto, velkomoravské pohřebišťe „Na Valach“. Mon. Arch. 3. (Praha 1955) Taf. 53, 2—3.; Taf. 78, 5 6., Taf. 26, 6.

¹¹ Ebd. Taf. 24, 10—11., Taf. 78, 3.

¹² Hampel, J., Alterthümer ... III. Taf. 267, 5.

¹³ Kiss, A., Avar cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar period (567—829) in Hungary. 2. (Budapest 1977) 120—121.

¹⁴ Tiszafüred-Majoros: die Ausgrabung der Verfasserin, unpubliziert.

können. Alle drei lassen sich in die Spätawarenzeit datieren, in die Periode, aus der uns — zumindest aus dem einheimischen Denkmalmaterial — bisher Gürtel mit Goldbeschlag nicht bekannt sind. Ihr Vorhandensein in drei chronologischen Perioden der Spätawarenzeit werden aber durch diese drei Gürtelzierden eindeutig bewiesen.

Gürtelbeschlag mit Ringanhänger:

Die aus Bronze oder aus Silberblech gefertigten Gürtelbeschläge mit Ringanhänger sind im allgemeinen bekannte Stücke der ältesten Periode der Spätawarenzeit. Die bronzenen und silbernen Exemplare weichen der Form nach von dem vorgeführten goldenen Gürtelbeschlag etwas ab, ihr Blech ist breiter. Wir kennen aber auch solche Beschläge, bei denen sich je ein schmales Bronzeband mit Ringanhänger an den beiden kurzen Seiten des rechteckförmigen Bronzebleches befindet.¹⁵ Es kann angenommen werden, daß der vorgeführte Beschlag mit Ringanhänger den einen Teil eines Gürtelbeschlages von solchem Typ bildet.

Die Gürtelbeschläge mit Ringanhängern und die mit ihnen gleichzeitig gebrauchten doppeldreieckig ausgeschnittenen Beschläge haben — unseren bisherigen Kenntnissen nach — solche Gürtel verziert, deren Schnalle aus einem trapezförmigen Kopf und einem Blechkörper besteht, die kleinen und großen Riemenzungen sind gerippte Tüllenriemenenden oder gegossene, greifenrankenverzierte Exemplare. Gürtelbeschläge mit Ringanhänger sind uns in ähnlichem Milieu nicht nur aus dem Karpatenbecken, sondern auch aus dem zwischen dem Schwarzen Meer und dem Kaspisee gelegenen Fundort Pešćanka bekannt,¹⁶ was auf die östlichen Wurzeln dieses Typs hinweist.

Einen Gürtelbeschlag mit goldenem Ringanhänger, jedoch mit breiterem Blech, als das vorgeführte Exemplar, ist uns bisher nur aus dem Fund von Vrap bekannt, ein ähnliches Stück kommt auch im sog. „Sotheby—Schatz“ vor.¹⁷ Von diesen ist aber die Originalität des letzteren dubiös, die kritische Bearbeitung des Fundes von Vrap läßt noch auf sich warten.

Das vorgeführte Stück von unbekanntem Fundort ist aller Wahrscheinlichkeit nach im Karpatenbecken zum Vorschein gekommen, bildet zugleich das einzige auf uns gebliebene Exemplar eines auf das erste Drittel der Spätawarenzeit (Anfang des 8. Jhs) datierbaren, goldbeschlagenen Gürtels.

Die Schleife von Tab:

Die seit mehr als 100 Jahre als Geschenk in den Besitz des Ungarischen Nationalmuseums gelangte goldene Riemenschleife hat — trotz dessen, daß sie schon von Hampel mitgeteilt wurde¹⁸ — weder in den Berichten und in der Fachwelt, noch in Ausstellungen den ihr gebührenden Platz eingenommen. Der Fundort Tab, im Komitat Somogy kann ebenso mit einem Fragezeichen

¹⁵ Kiss, A., a.a.O. Pl. LIX, 9.

¹⁶ Moskva, Gos. Istoričeskij Muzej, Inv. Nr. 45/30 b.

¹⁷ Strzygowski, J., Altai-Iran und Völkerwanderung. (Leipzig 1917) Taf. V.; Catalogue of the Avar treasure Sotheby Parke Bernet and Co. (London o. J.) 23.

¹⁸ Siehe: Anm. 2.

versehen werden, wie die anderen, von Verkäufern oder Geschenkgebern mitgeteilten Fundorte. Über den Befund der Schleife ist uns nichts bekannt. Der Geschenkgeber hat mit der Schleife zusammen römische Münzen, „Spinnwirtel, 2 St. Bronzeohrgehänge, Eisenreifen, Eisenblech und Pfeilspitze“¹⁹ dem Nationalmuseum übergeben. Die archäologischen Gegenstände, die die Funde eines awarischen Gräberfeldes gewesen sein dürften, haben schon im Jahre 1958 bei der Revision gefehlt.

Die Bestattungssitten der Fürsten und der führenden Schicht der Spätawarenzeit sind uns nicht bekannt. Wir wissen nicht, ob man die vornehmen Persönlichkeiten der frühawarenzeitlichen Sitte entsprechend einzeln bestattet hätte oder aber ob sie in den Gemeinvolk—Gräberfeldern ruhten. So kann auch nicht entschieden werden, ob diese awarenzeitlichen Gegenstände und die Goldschleife von ein und demselben Fundort stammen oder aus den verschiedenen Gemarkungen der Gemeinde zum Vorschein gekommen sind.

Der mit Goldschleife bestattete Mann dürfte ein hoher Würdenträger gewesen sein. Ein Beweis hierfür ist die Verzierung seines Gürtels mit Goldbeschlägen und auch die meisterhafte Ausführung der Schleife. Das Gewicht der Schleife beträgt 10,96 g, mehr als 1 dg. Untersuchen wir die Gürtel, die mit der Schleife ähnlich verzierten Riemenzungen, Beschlägen verziert waren oder deren Schleifen dem Exemplar von Tab gleiche Ausführung zeigen, so können wir sehen, daß die Schleife eventuell zu einer solchen Gürtelgarnitur gehört hat, die rechteckförmige Beschläge mit Greifendarstellungen, gegossene Riemenzungen mit tüllenförmigem Klemmteil, gegossene oder aus Blech gefertigte Schnallen enthielt. Das Gewicht der Schleifen ähnlichen Typs ins Verhältnis zur Schleife von Tab gestellt, sodann die Stückzahl und das Gesamtgewicht der aus solchen Beschlägen zusammengestellten Gürtelgarnituren in Betracht genommen, können wir sagen, daß die mit Schleife verzierte Gürtelgarnitur von Tab wahrscheinlich zumindest aus 1500 g (15 dg) Gold hergestellt worden ist. Eine von Greifen beschlagene Gürtelgarnitur beträgt 26—35 dg, in dem die Schleife — und vermutlich auch die übrigen Beschläge — doppelt so schwer wiegen, als die aus Gold. Das auf diese Weise gefolgerte Goldgewicht von 1500 g bedeutete schon in sich einen beträchtlichen Wert und läßt auf die hohe Würde seines Besitzers schließen.

Außer der Menge des Goldes und seiner Feinheit müssen wir noch die künstlerische Ausführung des Gegenstandes erwähnen. Weder das Muster der Schleife, noch ihre Verzierung sind unbekannt. Die in der Mitte einfache oder mit geperelter Rippe in zwei Feldern geteilte Wellenlinienverzierung erscheint an zahlreichen awarenzeitlichen Riemenzungen. Die große, an der Rückseite mit Greifen verzierte Riemenzunge mit Tülle in Grab 119 des Gräberfeldes von Győr hat das gleiche Muster an der Vorderseite. Im Grabe befanden sich in einen Wildeberkopf ausgehende kleine Riemenzunge, eine glatte Schnalle mit aus einem Stück gegossenem Körper und mit Perlenreihe verzierte, runde, gegossene Gürtelbeschläge aus Bronze.²⁰ In Grab 125 von Kékesd zeigten beide Seiten der großen Riemenzunge mit Tülle ein der Schleife von Tab ähnliches Muster,

¹⁹ Inventarbuch des Ungarischen Nationalmuseums. Inv. Nr. 131/1881.

²⁰ Fettiich, N., Győr története a népvándorlaskorban. — Die Geschichte von Győr in der Völkerwanderungszeit. (Győr 1943) Taf. XX, 1., Taf. XXVIII, 15.

die runden Beschläge sind strahlenförmig, die kleinen Riemenzungen mit Tülle sind mit Ranken, die Schnalle und die Lochkranzbeschläge aus Bronzeblech.²¹ Die große Riemenzunge des Grabes 199 von Tiszafüred ist ähnlich verziert, die großen rechteckförmigen Beschläge mit Greifen, ihre Schnalle verziert eine der Schnalle von Vrap ähnliche Ranke mit auseinanderfallenden Blättern. In Grab 902 desselben Gräberfeldes ist eine solche große Riemenzunge mit aus Blech gefertigter Schnalle und rechteckförmigen greifenverzierten Beschlägen zu finden, an deren Rückplatte ein Muster von Tab ohne Teilung zu sehen ist, ihre Vorderplatte hingegen eine Steineinlage imitiert. Die Gürtelzierden sind gegossen. Gleichfalls aus dem Gräberfeld von Tiszafüred, aus Grab 1075 stammt jene gegossene, bronzene Riemenzunge mit Tülle, deren Vorderplatte mit einer Greifform verziert ist und an der Rückplatte sich ein Muster von Tab befindet. Die kleinen Riemzungen des Grabes gehen in einen Wildeberkopf aus,²² die Gürtelbeschläge sind von Greifen verziert.²³

Eine späte Variante der mit Perlenreihe geteilten Wellenlinienverzierung von Tab sehen wir an der mit Scharnier versehenen großen Riemenzunge des Grabes 11 von Dévaványa, deren unteren Rand Greife, den oberen hingegen das Muster von Tab verziern. Die Beschläge des Grabes sind wappenförmig, mit Ranken, an ihren Rändern mit Zickzackmuster verziert, das uns aus dem greifenverzierten Beschlag von Vrap bekannt ist.²⁴

Den Kreis der Schleife von Tab bilden den obigen Analogien nach nicht durchbrochene Riemenzungen mit Tülle, rechteckförmige, große, greifenverzierte Beschläge und Schnallenkörper aus Blech. Unseren jetzigen Wissens nach sind dies das Grundmaterial der spätaWARENZEITLICHEN, gegossenen Gürtelzierden, die mittlere, chronologische Periode der SpätaWARENZEIT bildende Fundmaterial, d. h. die auf den größten Teil des 8. Jhs datierbaren Gürtelzierden, aus welchen, die früheren, aus Blech ausgeschnittenen Beschläge und die späteren graviert gepunzten Gürtelverzierungen gleicherweise fehlen. Auch die steife Schleife mit Ringanhänger ist nicht fremd in diesem Kreise. Gleichfalls in Tiszafüred haben wir in Grab 330 neben der greifenverzierten, großen Riemenzunge mit Tülle, den greifenverzierten Beschlägen und der Schnalle mit Ranke eine Schleife mit dem Exemplar von Tab ähnlicher Konstruktion gefunden. Dies hat einen kleinen, steifen Ringanhänger (im Gegensatz zu den mittelawarenzeitlichen Schleifen mit beweglichem Ringanhänger), ihre Deckplatte ist von Riemenzungenform, eine mit Ranken verzierte, gegossene Platte. In Grab 32 von Szentés—Nagyhegy ist eine solche Schleife mit Ringanhänger zum Vorschein gekommen, deren Deckplatte dem Exemplar von Tab ähnlich von umgekehrter Stellung ist und eine stark vergoldete Rankenverzierung zeigt.²⁵

Die in den Kreis der Schleife von Tab gehörenden Beschläge, Riemenzungen sind alle hervorragende Produkte des spätaWARENZEITLICHEN Bronzegusses. Die goldene Schleife zeichnet sich aber mit ihrer minuziösen und meisterhaften

²¹ Kiss, A., a.a.O. Pl. XVII, 1—8.

²² Die Ausgrabung der Verfasserin, unpubliziert.

²³ Garam, É., Arch.Ért. 108(1981) 11—12., Abb. 8.

²⁴ Kovrig, I., The Dévaványa cemetery. In: Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (567—829) in Hungary. 1. (Budapest 1975) 128., Fig. 4,23

²⁵ Szentés-Nagyhegy, Grab 32. Móra-Ferenc-Museum von Szeged, Inv. Nr. N 53.54.151.

Ausarbeitung aus. Beide Seiten der in die Deckplattenkante eingeschnittenen Wellenlinien wurden durch trapezköpfiger Punze belebt. Die Schönheit der Verzierung nimmt durch die Perlenreihenumrahmung und die das Feld teilende Perlenreihe noch mehr zu. Dem an der Schleife von Tab wahrgenommenen Goldschmiedeverfahren ähnliche und mit solchem großem technischem Können und Kompositionsfertigkeit hergestellte Goldgegenstände sind uns nur im Schatz von Nagyszentmiklós und in seinem Kreis bekannt.

Die geteilte Wellenlinienverzierung der Deckplatte der Schleife von Tab ist auch in den Gräberfeldern des Kaukasus aus dem 7—8. Jh. nicht unbekannt. Aus den benachbarten, chasarisch-alanischen Gräberfeldern von Galiat und Pesčanka sind mit ähnlicher Verzierung gepreßte Beschläge mit gereßten Rosetten, Steigbügel mit flacher Sohle, Trensen mit Seitenstangen, gegossene Bronzebeschläge und Riemenzungen zum Vorschein gekommen. Das mit dem arabischen Dirham nach 700—701 datierte Gräberfeld von Galiat²⁶ geht chronologisch dem Fundkreis der Schleife von Tab etwas voraus.

Wir können nicht entscheiden, ob das an den beiden kurzen Seiten der Schleife mit freien Augen kaum sichtbare eingeritzte Blatt- und Blumenmotiv mit der Herstellung der Schleife gleichzeitig oder erst später an die Schleife gekommen ist. Die Rankenzeichnung mit auseinandergefallenen Blättern, die mit den greifenverzierten Beschlägen nur selten parallel vorkommt, jedoch zwischen den späteren, gegossenen rankenverzierten Beschlägen allgemein ist, läßt darauf schließen, daß die eingeritzte Ranke erst später an die Schleife gekommen ist.

Die Schleife war in Gebrauch, hierauf verweisen die starken Abnutzungsspuren. Deshalb müssen wir zwischen der Herstellungszeit und dem Zeitpunkt, als sie in das Grab gekommen ist, einen Unterschied machen, jedoch muß beachtet werden, daß die weichen Goldgegenstände mit hohem Karatwert sich viel rascher abwetzen, als die bronzenen Gürtelverzierungen.

Die kleine Riemenzunge von Mátészalka:

Die bereits öfters mitgeteilte, goldene Riemenzunge ist ein gut bekanntes Stück in der sich mit der Awarenzeit befassenden Fachliteratur. In den bisher erschienenen Studien hat sich mit der Riemenzunge am ausführlichsten T. Horváth befaßt, der sie auf stilkritischer Grundlage für das Produkt des Metallkunstkreises von Nagyszentmiklós gehalten hat. Dieser Kreis steht laut ihm mit dem Schatzfunde von Prestovac in Verwandtschaft.²⁷

Vorliegende Abhandlung kann nicht das Ziel verfolgen, den Ursprung und die ethnische Zugehörigkeit des Schatzes von Nagyszentmiklós zu klären. Den Problemenkreis möchte ich nur soweit berühren, insofern dies durch die eindeutige Identität der Riemenzunge von Mátészalka und den einzelnen Stücken des Schatzes erforderlich ist. Die Riemenzunge wurde in diese Mitteilung durch

²⁶ Krupnov, E., Iz itogov arheologičeskikh robot. Izvestija Severo-Osetinskogo Naučno Issledovatel'skogo Instituta 9(1940) Taf. I.; Otčet imperatorskoj arheologičeskoj komissii za 1899 goda. (Sanktpeterburg 1901) 127.

²⁷ Horváth, T., Az üllői és kiskőrösi avar temető. — Die avarischen Gräberfeld von Üllő und Kiskőrös. AH 19. (Budapest 1935) 113.

den Anspruch der kompletten Datenmitteilung aufgenommen und die sich damit im Zusammenhang stehenden Gedanken ergeben sich aus der engen Verbindung der Riemenzunge mit den spätawarischen Funden.

Die Eigenartigkeit und Wichtigkeit der kleinen Riemenzunge von Mátészalka ergibt sich aus ihrer Form, ihrem Material und ihrer Verzierung. Die Form, die aus zwei Platten bestehende oder aus einem Stück gegossene, kleine Riemenzunge mit Tülle, bei der zur Einklemmung des Riemens die zwei Paar sich erhöhenden Ösen gedient haben, ist nicht unbekannt, sondern allgemein in der Spätawarenzeit. Wir können zwei Hauptvarianten unterscheiden, bei der einen ist die Oberfläche glatt, bei der anderen durchbrochen. Von glatter Oberfläche ist z. B. die kleine Riemenzunge in Grab 275 von Szebény²⁸ oder in Grab 44 von Dunaszekcső.²⁹ Durchbrochene Rankenverzierungen zeigen unter anderen die kleinen Riemenzungen des Grabes 31 von Dunaszekcső,³⁰ die Riemenzunge von Záhony³¹ die Riemenzungen aus der Gegend von Szeged³² und die Riemenzungen des Grabes von Hohenberg.³³ Die ähnlich ausgeführten kleinen Riemenzungen der mit dem Grab von Hohenberg eine enge Verbindung zeigenden Gürtelgarnitur des Gräberfeldes von Hódmezővásárhely—Székkutas³⁴ werden aber von Löwen mit hochgerichtetem Schwanz verziert. Diese Riemenzungenform kann auch mit solchen Beschlägen zusammen angetroffen werden, die mit dreigeteilten Ranken oder mit wappenförmigen, zum späten Typ gehörenden Ranken verziert sind.

Die kleine Riemenzunge von Mátészalka wurde aus Gold gegossen. Aus Gold wurde auch die Riemenzunge des Fundes von Prestovac hergestellt, deren starke Ähnlichkeit mit der von Mátészalka nur dann in die Augen fällt, falls wir die fragmentarischen Stücke dem Körper der Riemenzunge anpassen. (Das Zusammengehören der einzelnen Stücke hat schon T. Horváth wahrgenommen.)³⁵ Den Fund von Prestovac, in dem sich auch ein perlen- und granulationsverziertes, spätawarenzeitliches Goldohrgehänge von Mártély—Typ findet, datiert die glatte, Knopfriemenzunge von karolingischer Montierung mit aller Sicherheit auf das 9. Jh.

Der Musterschatz der kleinen Riemenzunge von Mátészalka, das sich zum Stäbchen vereinfachte Rankendekor, das infolge der erwähnten Funde von Prestovac, Záhony und des karolingischen Schwertes und Spornes ebenfalls ein Charakteristikum der auf das 9. Jh. datierbaren Riemenzungen von Hohenberg darstellt, ist auch zwischen den Mustern der aus gegossener Bronze gefertigten spätawarenzeitlichen Riemenzungen, Gürtelbeschläge nicht fremd. In den Gräbern 54,72 und 73/a von Kisköre sind an der großen und kleinen Riemenzunge

²⁸ Garam, É., The Szebény cemetery. In: Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (567—829) in Hungary. 1. (Budapest 1975) Fig. 19,3.

²⁹ Sós, Á., FA 18(1966—67) Abb. 49,12—13.

³⁰ Ebd. Abb. 47,11—15.

³¹ Csallány, D., JAMÉ 4(1958) 81., Abb. 9.

³² Hampel, J., Alterthümer ... III. Taf. 93, 12, 16.

³³ Friesbach, O., Arch.Ért. 15(1895) 250.

³⁴ László, Gy., A népvándorlások művészete. — Die Kunst der Völkerwanderungszeit in Ungarn. (Budapest 1970) Abb. 102.

³⁵ Horváth, T., a.a.O. 112. und Anm. 9.

und dem Gürtelbeschlag,³⁶ an der Schnalle von Sajószentpéter,³⁷ auf den Gürtelbeschlägen des Grabes 140 und 203 von Szebény³⁸ dieselben, in ein Bündel gebundenen Stäbchenranken zu sehen, wie an der kleinen Riemenzunge von Mátészalka und an den bestielten Henkelschüsselchen, mit Stierkopf verzierten Schalen, Bechern des Schatzes von Nagyszentmiklós. Außer der großen Ähnlichkeit des Musters gibt es technische Unterschiede. Die mit Stäbchenranke verzierten Bronzeschnallen, Riemenzungen, Gürtelbeschläge sind durchbrochen, während an den ähnlich gemusterten Riemenzungen, Gefäßen das Muster durch die Aushöhlung des Hintergrundes plastisch wird. Auch in der Verzierungen der Tragriemenöse zeigt sich ein Unterschied. Das Muster der Riemenzungen von Mátészalka und Prestovac besteht aus Stäbchenranken und Blättchen, das der bronzenen Riemenzungen wurde hingegen aus Kügelchen ausgebildet. Die Seiten der Riemenzungen mit Stäbchenranken verziert ein Ährenmuster (Záhony, Prestovac, Hohenberg). Ein ähnliches, jedoch oberflächlich bearbeitetes Muster sehen wir auch auf den kleinen Riemenzungen von Mátészalka, an der abgeflachten, zusammengelöteten Seite.

Den obigen Analogien nach gehört die Riemenzunge von Mátészalka auf Grund ihrer Form und Verzierungen eindeutig zu den Produkten des spätesten Metallkunstkreises der Awarenzeit. Ihr Material beweist zugleich, daß sie den Gürtel eines Führers oder Fürsten verziert haben dürfte, ihre Abgenutztheit weist auf einen langen Gebrauch hin. Die Gürtelgarnitur, der die kleine Riemenzunge angehörte, bestand zumindest aus 17—18 Stücken, dem Fund von Hohenberg ähnlich, das Gewicht der Gürtelverzierungen dürfte 12—15 dg gewesen sein.

Es fragt sich, wer dürfte diesen schweren Goldgürtel getragen haben? Nach der Annahme von I. Bóna war die obere Theißgegend das Herrschaftsgebiet des Jugurru (diesbezüglich schreibt er dem Gräberfeld von Hortobágy—Árkus eine Beweiskraft zu).³⁹ Unserer Meinung nach dürfte der Gürtel von Mátészalka am Ende der politischen Macht der Awaren, einem an der Wende des 8—9. Jhs gelebten Jugurru oder einem seiner obersten Führer gehört haben und wurde mit einigen Gefäßen des Schatzes von Nagyszentmiklós zusammen wahrscheinlich in derselben oder einer verwandten Werkstatt hergestellt. Es würde sich lohnen die mit Stäbchenranken verzierten Gefäße des Schatzes von Nagyszentmiklós und die kleine Riemenzunge von Mátészalka eigenhändigen technischen und chemischen Untersuchungen zu unterwerfen. Meiner Annahme nach können sie Produkte ein und derselben Werkstatt sein.

Dem Gürtel von Mátészalka ähnlich konnte auch der Gürtel von Tab nicht einem Mann aus dem gemeinen Volk gehört haben. Diesen Gürtel, von dem uns nur die Schleife bekannt ist, dürfte in der Spätawarenzeit ein Mitglied der in Süd-Transdanubien lebten Aristokratie oder vielleicht der von I. Bóna vorausgesetzte dortige Mitregent getragen haben. Die Gebrauchszeit dieses Gürtels kann um eine Generation früher gesetzt werden, als die des Gürtels von Mátészalka.

³⁶ Garam, É., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. FontesAH (Budapest 1979) Taf. XIII, 21., Taf. XV, 36—37, 43.

³⁷ Vég, K., A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 6(1964) Taf. III, 9.

³⁸ Garam, É., The Szebény cemetery. Fig. 11,3—8., Fig. 16,3—13.

³⁹ Bóna, I., Magyarország a népvándorláskorban. — Ungarn in der Völkerwanderungszeit. In: Magyarország története. I. (Manuskript — im Druck.)

Der aus Blech hergestellte Gürtelbeschlag mit Ringanhänger, die wellenlinienverzierte, ringförmige Schleife, die mit Stäbchenranken verzierte, kleine Riemenzunge: alle drei bilden ein Gürteldekori aus der Spätawarenzeit, das zu drei verschiedenen Gürteln gehört hat und die nicht zur gleichen Zeit, jedoch in sich einander organisch anschließenden Perioden (von Beginn des 8. bis Beginn des 9. Jhs) getragen wurden. Alle drei Gürtelverzierungen haben enge Verbindung mit den bisher bekannten, jedoch ihre Verbindung mit der Spätawarenzeit bisher noch nicht zufriedenstellend bewiesenen Schatzfunden von Vrap, Sotheby und Nagyszémtó. Es gab bzw. waren also spätawarenzeitliche Führer-, Fürsten- bzw. Khagangräber und Schatzfunde. Die einfacheren Varianten der Stücke, Gürtelverzierungen und Gefäße können — den früheren Perioden nach — auch im Fundmaterial des gemeinen Volkes vorgefunden werden.

KÉSŐAVAR KORI ARANYTÁRGYAK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM NÉPVÁNDORLÁS KORI GYŰJTEMÉNYÉBEN

A MNM avar kori aranytárgyait közzétevő cikksorozat negyedik közleményében a gyűjtemény nagyrészt közöletlen, vagy csak rajzos ábrákon közölt későavar kori aranytárgyait kívánom közreadni.

A szóbanforgó, zömmel lelőhely nélküli tárgyak három csoportba oszthatók: 1) női ékszerek, 2) férfi övdíszek és 3) egyéb tárgyak.

A granulált és gyöngydiszes fülbevalók (1. ábra 1; 2. ábra 1—6) bronz változatai általánosan ismertek a 8. századi fülbevalók között. Lelethorizontjukra szirmos boglárok, dinnyemag gyöngyök, rombusz keresztmetszetű karperecek és a griffes-indás övdíszek jellemzőek. A csak granuláció díszes fülbevalók (1. ábra 2—11; 2. ábra 7—8) egyszerűbb változatai az avar kor legkésőbbi periódusának, sírjaiból ismertek, arany és bronz változatban. A díszesebb példányok csüngőrésze szőlőfürt alakúra összerakott granulációszemekből áll. Ezek nem általánosak a későavar kor régészeti anyagában, de gyakoriak a Nagymorva Birodalom 8—9. századi temetőiben, ahol az avar sírokból is ismert rúd alakú ikergyöngyökkel együtt fordulnak elő.

A népvándorlás kori gyűjtemény három darab férfi övdísz három különböző övdísz típust képvisel: övveret, bujtató és kisszíjvég (4—7. ábra). A három övdísz három, aranyveretekkel díszített öv tartozéka, amelyek kronológiailag is szétválaszthatók. Mindhárom öv a későavar korra keltezhető, arra a korra, amelyekből — legalábbis a hazai emléanyagból — eddig aranyveretes övet nem ismerünk.

A karikacsüngő övveretek és a velük egyidőben használt kettős háromszög kivágású veretek olyan öveket díszítettek, amelyeknek csatja trapéz fejű és lemez testű volt, a kis- és nagyszíjvégek pedig bordázott tokszíjvégek, vagy öntött, griffes-indás szíjvégek. A tabi bujtató körét a tokos, nem áttört szíjvégek, a téglalap alakú nagy griffes veretek és a lemez testű csatok alkotják. Ez a későavar kor középső időrendi periódusába tartozó leletanyag, amelyből a korábbi, lemezből kivágott veretek és a későbbi, vésett-poncolt övdíszek egyaránt hiányoznak. A tabi bujtatón észlelt ötvösfogásokhoz hasonlóakat és a bujtatóhoz hasonlóan nagy technikai tudással és kompozíciós készséggel készített aranytárgyakat csak a nagyszentmiklósi kincsben és körében ismerünk.

A mátészalkai kisszíjvég jellegzetessége és fontossága formájából, anyagából és díszítéséből adódik, amelyek alapján az avar kor legkésőbbi fémművészeti körébe, a nagyszentmiklósi, presztováci körbe tartozik. A három övdísznek szoros kapcsolatai vannak az eddig ismert, de az avar korral való kapcsolatukat még nem kielégítően bizonyított vrapi, Sotheby és nagyszentmiklósi kincsleletekkel.

BAUKUNSTHISTORISCHE ANGABEN ZUR FRAGE DES AUFTAUCHENS DES VIERAPSIDALEN KIRCHENTYPS IN UNGARN

Alán KRÁLOVÁNSZKY

In unserer Studie sind wir bemüht zu beweisen, daß einer der zentralen Kirchentypen der Romanik in Ungarn, der bisher nur von Feldebrő her bekannte vierapsidale Typ, am Sitz des Árpádenhauses, in Székesfehérvár (= Alba civitas = Stuhlweißenburg) Ende des 10. Jhs erscheint und sich in 11. Jh von hier aus weiter verbreitet (Kézdiszentlélek-Sínzieni, Feldebrő, Sázava).

DIE SANKT PETERSKIRCHE IN ALBA CIVITAS. QUELLENANGABEN ÜBER DEN BAU UND IHRE BEWERTBARKEIT

Die innerhalb der Grenzen beschränkter Möglichkeiten betrachteten und erschlossenen Grundmauerreste kamen 1971 auf dem höchsten Punkt des historischen Stadtkerns von Székesfehérvár, auf dem Sandhügel zum Vorschein, 2 Meter von der westlichen Fassade der gotisch-neuzeitlichen Bischofskathedrale entfernt¹ (*Abb. 1—3*).

Das Fundament der Mauern: Bruchstein innen, Kalksteinquader außen, dazwischen römische Ziegelbruchstücke. Das Fundament der südwestlichen Pfeiler: römische Ziegel. Das Bindematerial ist mit gelbem Kies gemischt, stark kalkig, von guter Qualität. Die Fundamentierung der Wände erfolgte auf nahezu gleicher Ebene, unmittelbar in dem unberührten Sand eingebettet (+ 113,80 m über dem Meeresspiegel). Der Pfeiler wurde um 45 cm höher fundamentierte, da die Frostgefahr innerhalb des Gebäudes geringer ist. Die Dicke des Bindematerials beträgt stellenweise 5—6 cm, es ist also sehr dick. Dies verweist auf eine byzantinische Technologie.²

¹ Kralovánszky, A., RF I, 25 (1972) 63.; *Ders.*, Alba Regia 20(1983) 75—88. Durch das Gebäude laufen je 1 elekt. Kabel bzw. Wasserleitung, je 2 Abwässer- und Niederschlagskanäle sowie 3 Gasleitung, die teils die Malern zugrunderichteten, teils die Forschung behinderten.

² Lokales Gutachten von Prof. Erzsébet Tompos.

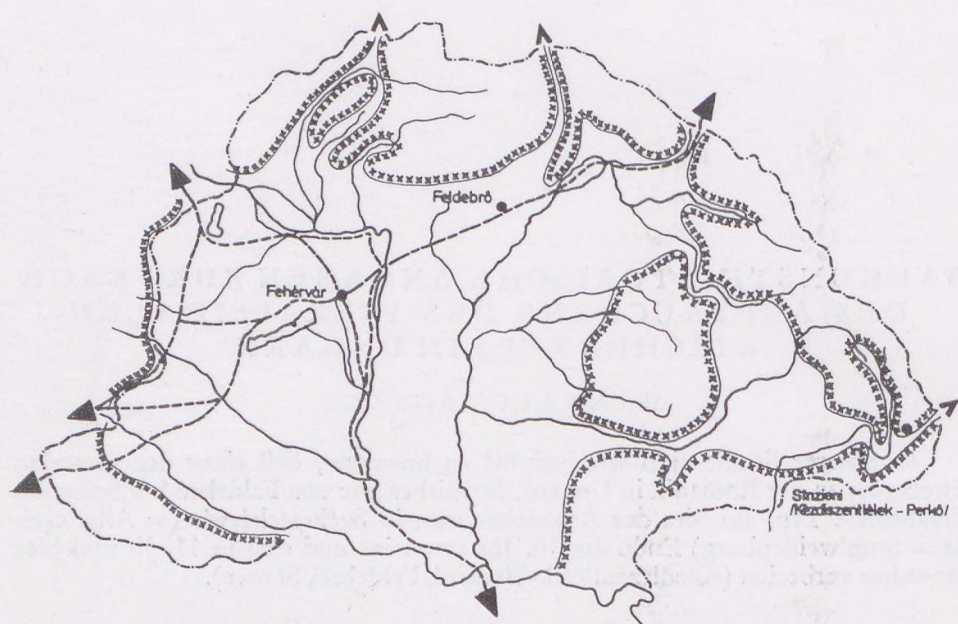

Abb. 1. Vierapsidale Kirchen in Ungarn, 10—11. Jh. xxx: Waldgrenze, -----: internationale Straßenlinien

1. ábra Magyarországi négykaréjos templomok helyei, X—XI. sz. xxx: Erdőhatár, -----: nemzetközi útvonal

Die Wände und der Pfeiler sind maßgerecht, von nahezu gleicher Breite (115—120 cm), und aufgrund des Aufmauers der Steine und Ziegel bzw. der Linienführung der äußeren und inneren Wandflächen und Bögen ist die Fundamentierung als eine sorgfältige Arbeit zu beurteilen.

Für das zu dem Gebäude gehörende Fußbodenniveau und für die hinauf-führenden Wände gibt es keine Daten, deren Spuren sind beim Abbruch des Gebäudes verlorengegangen. Die Höhe des wahrscheinlichen Fußbodenniveaus kann lediglich auf 114, 75—114, 95 m geschätzt werden.

Von dem Bau, mit einem nahezu 40 lfm langen und zusammenhängenden Wandverlauf, konnten nahezu 28 m teilweise untersucht werden. Aufgrund der Untersuchung ließ sich eindeutig feststellen, daß ein zentrales Gebäude zum Vorschein kam, ein etwa 10×10 m Viereck, an dessen Seiten sich halbkreisböige Erweiterungen, Apsiden anschließen. Auf der Südseite war diese Erweiterung wegen des früheren umfangreichen Abbaus und Verbrauches der Wand nicht nachweisbar. Da das Vorhandensein oder Fehlen der letzten ermöglicht abwei-chende Schlußfolgerungen zu ziehen, müssen wir diese Frage eingehender unter-suchen.

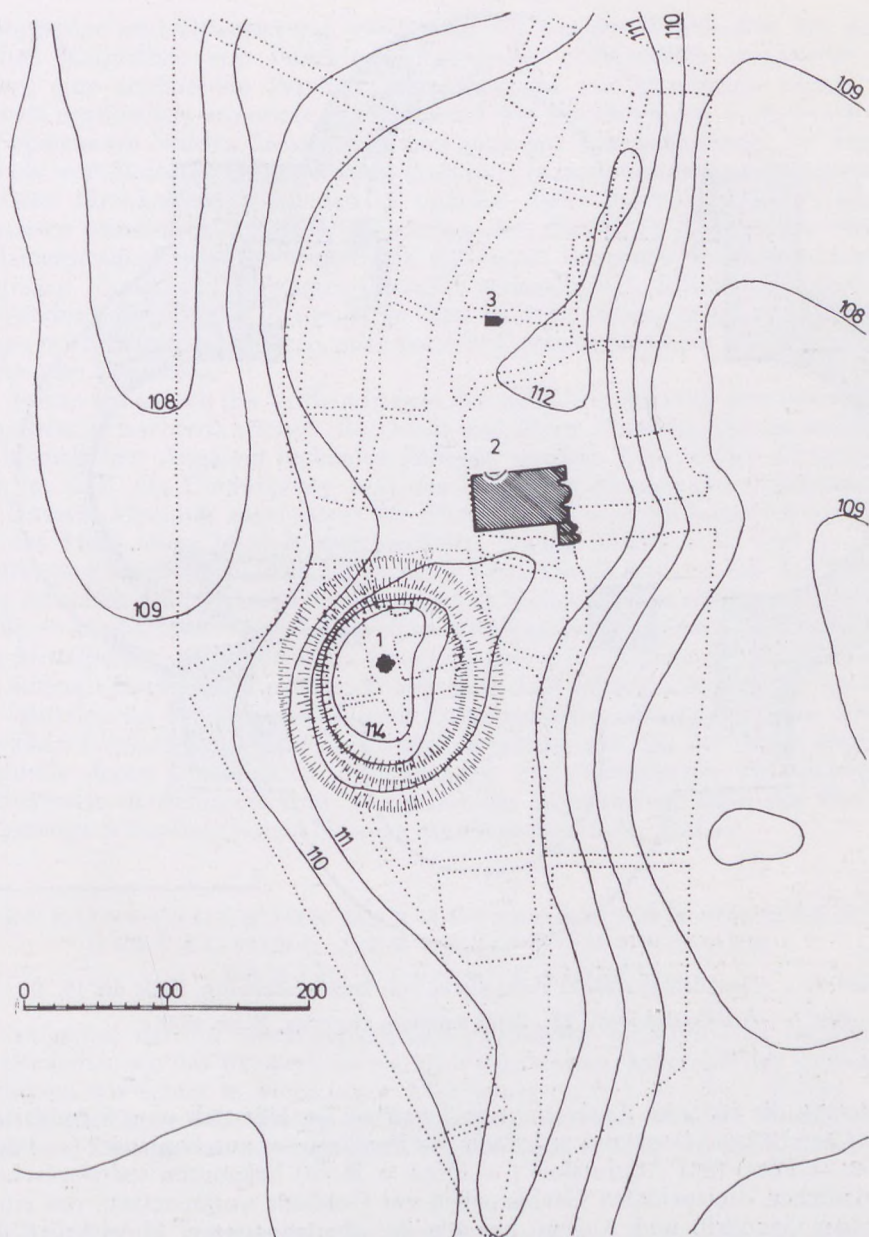

Abb. 2. Die geographische Lage und das Fundort der Sankt Peterskirche von Stuhlweißenburg bzw. ihre Umgebung, 10—12. Jh. 1: Sankt Peterskirche; 2: Königliche Basilika; 3: Hl. Kreuzkirche

2. ábra A székesfehérvári Szt. Péter templom és környéke, X—XII. sz. 1: Szt. Péter templom; 2: királyi bazilika; 3: Szt. Kereszt templom

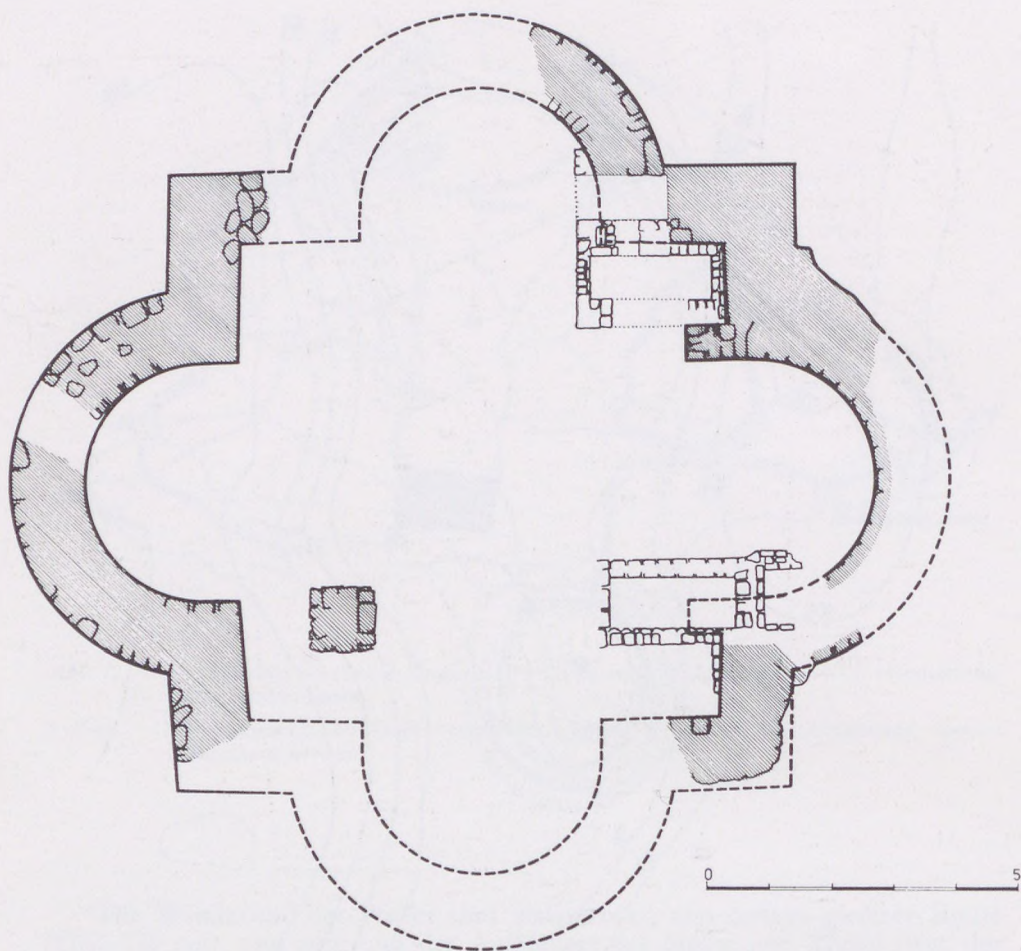

Abb. 3. Grundriß der Sankt Peterskirche von Stuhlweißenburg, Ende des 10. Jh.

3. ábra A székesfehérvári Szt. Péter templom alaprajza, X. sz. vége

Sofern die südliche Apsis nicht nachweisbar ist, läßt sich vom formhistorischen Gesichtspunkt aus und aufgrund der Parallele der aus Sopianae³ (= Fünfkirchen = Pécs) und Aquincum⁴ (= Ofen = Buda) bekannten spätrömischen, altchristlichen dreiapsidalen Grabkapellen ein Gebäude voraussetzen, das einen ähnlichen Grundriß und Aufbau hat wie die obengenannten. Hinsichtlich der

³ Fülep, F., Pécs római kori emlékei. — Römerzeitliche Denkmäler in Pécs. (Pécs 1963) 76–82.

⁴ Nagy, T., Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: Budapest története. I. (Budapest 1973) 153.

Topographie und Orientierung würde eher die vor der Westfassade der romanischen Kathedrale von Fünfkirchen gelegene, nord-südlich orientierte *cella trichora* eine annähernde Parallele gegenüber der von Aquincum bieten, die südwest-nordöstlich orientiert ist. Aufgrund der abweichenden Konstruktionen (in Sopianae im Norden Stützpfeiler) und sonstiger Zusammenhänge (in Aquincum ein von Südosten hinzugebautes Gebäude, in der unmittelbaren Umgebung römische Grabkammern) müssen in unserem Falle dennoch diese Parallelen verworfen werden, da sich außer den originalen römischen Ziegeln der Pfeilerfundamentierung nicht bestätigen läßt, daß unser Fragment den Überrest eines originalen römischen Bauwerkes darstellt; archäologisch läßt sich nämlich die Verwendung des Hügels in römischer Zeit nicht beweisen, es gibt weder Siedlungs-, noch Beisetzungsspuren, auch bei dem Gebäude kam kein Dachziegel oder *imbrex* zum Vorschein.⁵

Sofern wir jedoch das Vorhandensein der südlichen Apsis als eine berechnete Hypothese betrachten, können die Daten und deren Zusammenhänge aufgrund der historischen Angaben lückenlos definiert werden. Ein solcher Zusammenhang ist z. B. die Einfluchtung und der Konstruktionsplan des Gebäudes.

Unserer Meinung nach wurde die Einfluchtung und der Konstruktionsplan mit der Hilfe eines Moduls durchgeführt. Dieser Modul = 10 Fuß (= eine ungarische königliche Klafter),⁶ d. h. 312 ± 5 cm. Dieses Maß ist bei der Entfernung zwischen drei, konstruktions- und statischen Hauptpunkten in gleicher Größe zu beobachten: 1) zwischen dem Mittelpunkt des ganzen Gebäudes und dem Mittelpunkt des Pfeilers; 2) zwischen dem Mittelpunkt der Apsiden und dem äußeren Bogen der Apsiden; 3) zwischen dem Mittelpunkt des Pfeilers und dem Mittelpunkt der Apsiden. Dieser Zusammenhang stimmt mit dem mittelalterlichen Einfluchtungs- und Konstruktionsprinzip bzw. mit der Praxis überein, aufgrund derer alle anderen Abmessungen und Verhältnisse des Gebäudes gleichermaßen determiniert sind. Aufgrund der Mauerreste kann der Bau als eine geistige Schöpfung hohen Niveaus qualifiziert werden (*Abb. 4*).

REKONSTRUKTION DER ÄUSSEREN UND INNEREN GESTALTUNG, DER FUNKTION UND DER BAUZEIT DES GEBÄUDES

Aufgrund der im Vorangegangenen erwähnten direkten und indirekten Beweise haben wir das Bauwerk als vierapsidal bestimmt. Innerhalb des Gebäudes bestimmen wir ferner in viereckiger Anordnung noch 1—1—1—1 Pfeiler. Offensichtlich trugen diese Pfeiler ein Kuppelgewölbe. Zur weiteren Bestimmung der inneren Raumgestaltung trägt glücklicherweise noch eine Angabe bei, nämlich

⁵ Kralóvánszky, A., Die Ausbildung der Stadt Stuhlweißenburg (Székesfehérvár) auf Grund der archäologischen Daten. In: Székesfehérvár évszázadai. 1. (Székesfehérvár 1967) 7—18.

⁶ S. Bogdán, I., Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. (Budapest 1978) 87—97.; Zur Konstruktion: The sketchbook of Villard de Honnecourt. (Bloomington-London 1959); Velte, M., Die Anwendung der Quadratur und Triangulatur bei der Grund- und Aufrißgestaltung der gotischen Kirchen. Basler Studien zur Kunstgesch. 18(1951) 17—28.; Zu Nr. 10: Ferguson, G., Signs and symbols in Christian art. (New York 1959) 92—93.

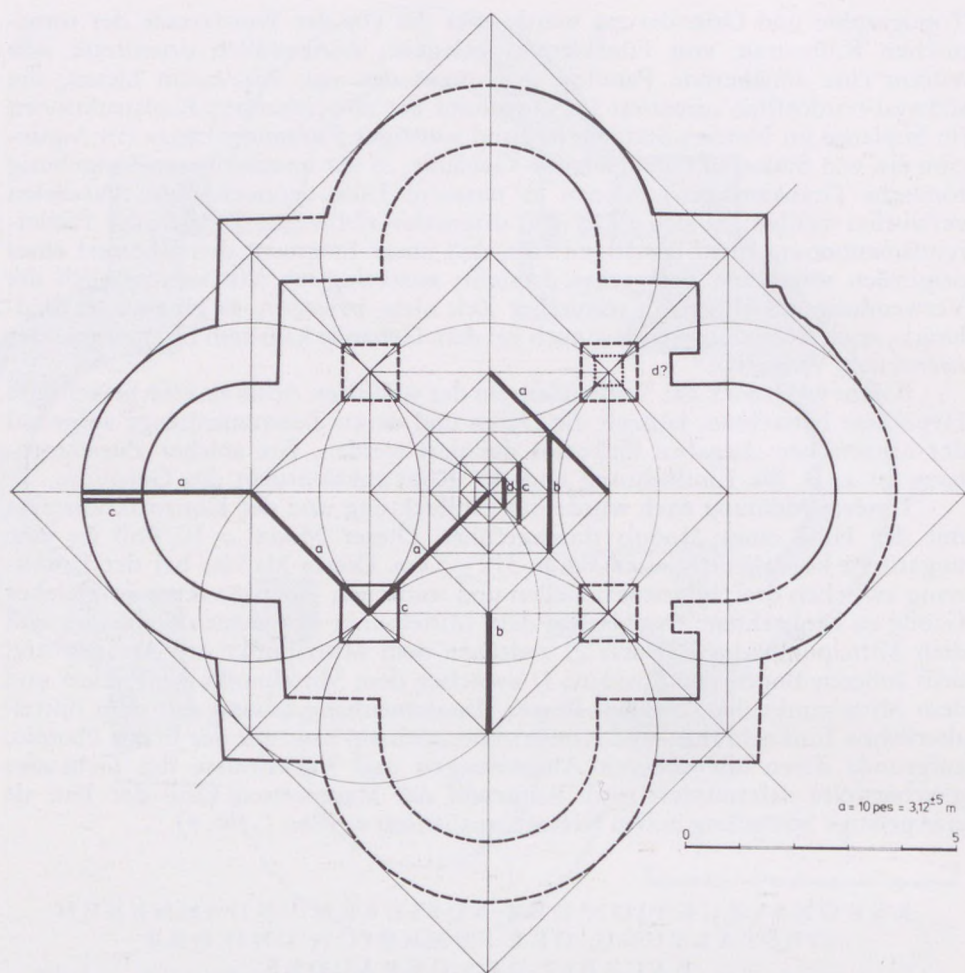

Abb. 4. Rekonstruktion des Bauplanes. Sankt Peterskirche von Stuhlweißenburg

4. ábra A székesfehérvári Szt. Péter templom szerkesztésének és kitűzésének rekonstrukciója

die, daß die nordwestliche Mauer der östlichen Apsis verlängert ist. Dies beweist eindeutig, daß die östliche Apsis mit ihrer gedehnten Form — Bema! — stark betont ist (die südwestliche Mauer ging beim Graben einer gotischen Grabstätte im Mittelalter zugrunde).⁷ Das Bema schließt die Möglichkeit eines Baptisteriums aus. Es ist am wahrscheinlichsten, daß es sich um ein kultisches Gebäude handelt, dessen östliche Apsis als Chor funktioniert, unser Gebäude war also eine Kirche.

⁷ E. Tompos war so freundlich, meine Aufmerksamkeit auf die Wichtigkeit dieser Erscheinung zu lenken.

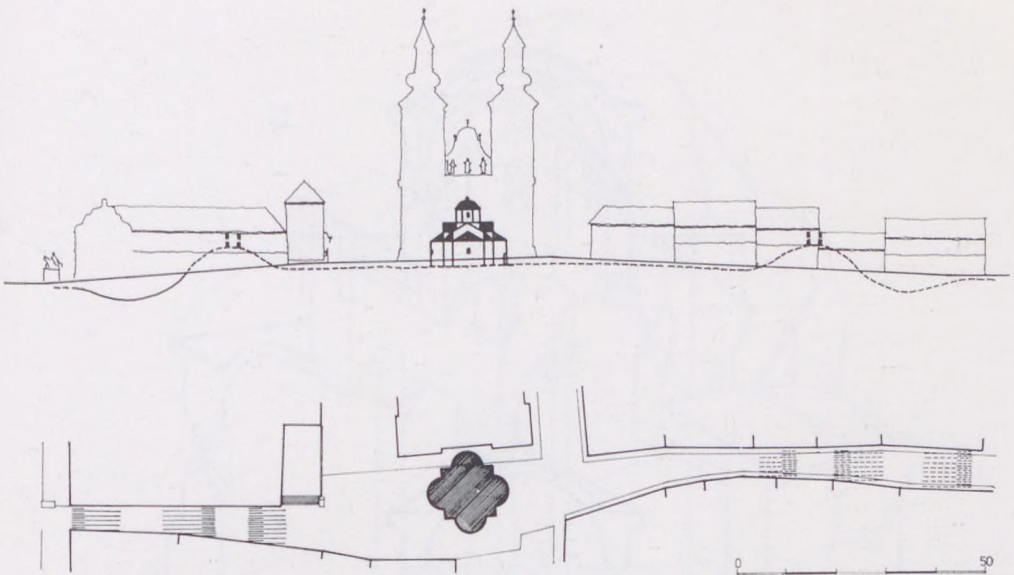

Abb. 5. Grundriß und Querschnittrekonstruktion des befestigten Hügels und der Sankt Peterskirche von Stuhlweißenburg

5. ábra A székesfehérvári földvár és a Szt. Péter templom alaprajza és keresztmetszete, rekonstrukció

In diesem Falle können die nordöstlichen und südöstlichen Pfeiler, die Wände des Bema von der nördlichen bzw. südlichen Gebäudewand begrenzten Räume als Prothese bzw. Diakonikon bestimmt werden.

Der Grundriß bestimmt das ganze Gebäude. Dieser und die bekannten Grundrißparallelen suggerieren mit zwingender Kraft, daß man oberhalb der vier Apsiden eine Viertelkugelhuppel, bei dem auf vier Pfeilern ruhenden Mittelteil mit Gewölbezwickelübergang einen achteckigen Turm mit Halbkugelhuppel und oberhalb der vier Ecken eine Halbkugel-Gewölbezwickelhuppel annehmen muß. Auf dem Turm ist eine achteckige Abdeckung in Form einer Pyramide und im Falle des Halbkugel-Abschlusses der Kuppel eine sich diesem anpassende Kuppelabdeckung als wahrscheinlich anzunehmen. Der Eingang in das Gebäude mag von Süden (und vom Westen auch?) gelegen sein. Fenster mögen auf dem Tambur (8 oder 4) und bei den Apsiden (je 3, oder je 1), bzw. dort gewesen sein, wo der Eingang war (je 1) (Abb. 5—7).

Es muß angenommen werden, daß die unmittelbar neben dieser Kirche zwischen 1225—1235 gebaute gotische Kirche — die Sankt Peter Kirche — sowohl ihr Patrizinium als auch die Genauigkeit der östlich-westlichen Orientierung von unserer Kirche übernommen hat. Die Übernahme des Patroziniums der abgerissenen Kirche durch die daneben oder darüber gebaute neue Kirche ist im Mittelalter allgemein bekannt.

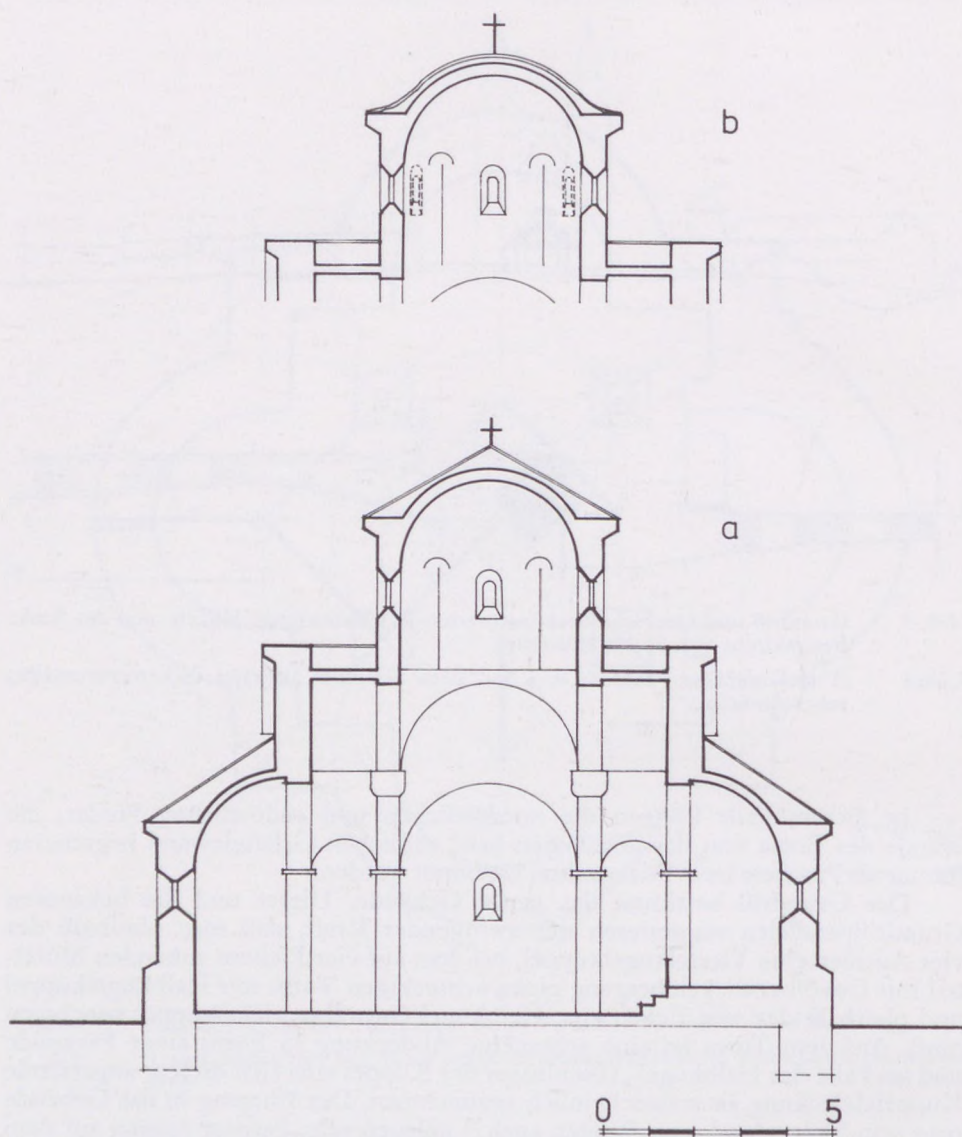

Abb. 6. Querschnitt der Sankt Peterskirche von Stuhlweißenburg. Rekonstruktionsvariante von A. und R. Kralovánszky—I. Schulz

6. ábra A székesfehérvári Szt. Péter templom keresztmetszete. Rekonstrukciós variánsok (Kralovánszky Alán és Réka, Schulz István)

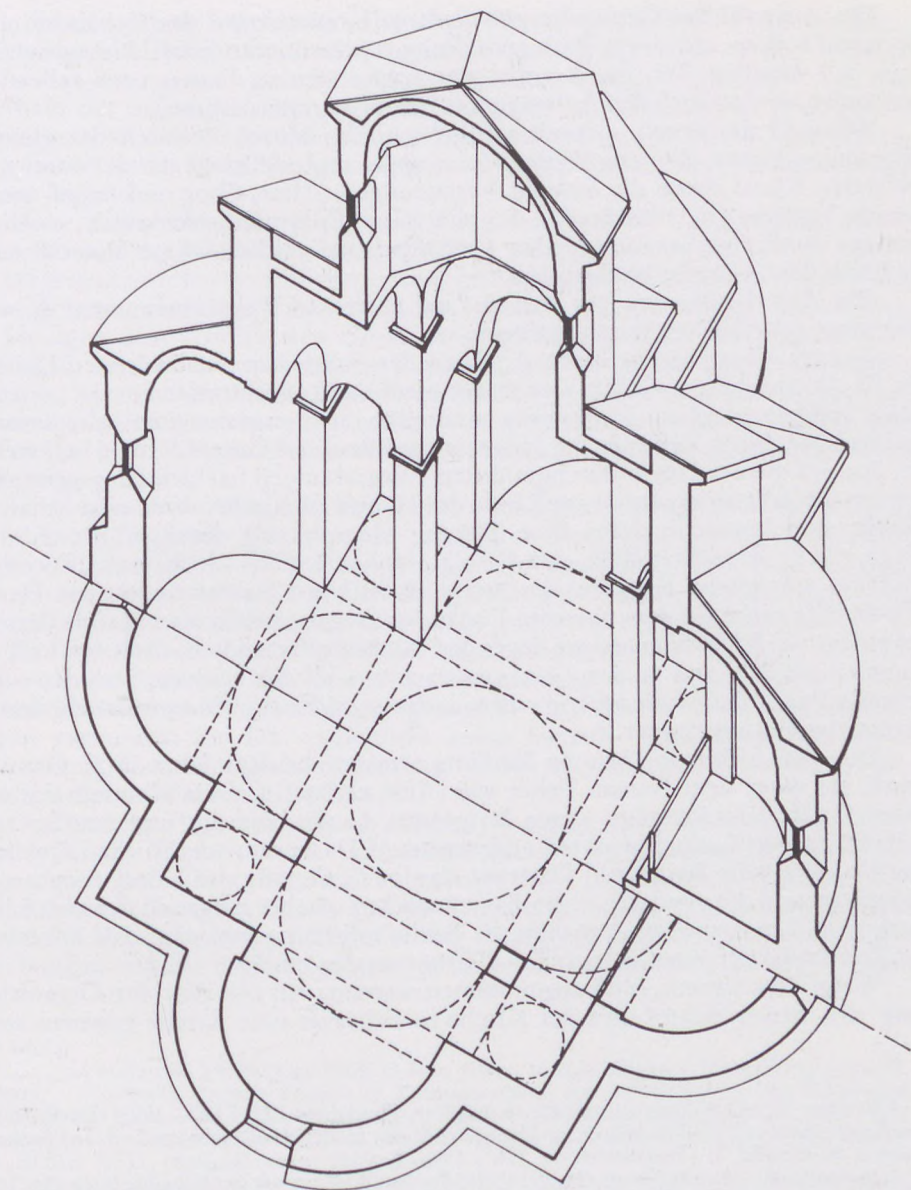

Abb. 7. Perspektivischer Querschnitt der Sankt Peterskirche von Stuhlweißenburg von R. Kralovánszky

7. ábra A székesfehérvári Szt. Péter templom perspektivikus keresztmetszete (Kralovánszky Réka)

Die Auswahl des Ortes, die gut geplante Konstruktion des Gebäudes und die darauf äußere und innere Raumgestaltung repräsentieren jenes Ideal, gleichermaßen auf würdige Art, das berufen war, nach ihnen zu dienen, nach außen zu verkünden, und so auch den Auftraggeber betont zu repräsentieren.

Während das erste — durch architektonische Mittel — durch das gleichschenkelige Kreuz, die vier Pfeiler, die Kuppel und vielleicht durch Mittel der bildenden Kunst sowie die inneren Verzierungen (Altar, Chor und Schiff, trennender Vorhang (?), Fresken (?), Schnitzereien (?)) symbolisiert wurde, so wird letzteres durch den hervorragenden Ort, durch das zeitbeständige Material und die Farbe des Gebäudes symbolisiert.⁸

Die Zeit des Bauens läßt sich nur auf indirekte Weise bestimmen, da wir über keine schriftlichen Daten verfügen.

Gemäß den archäologischen Angaben des Fundortes trat im letzten Drittel des 10. Jh. auf diesem Gebiet eine starke Siedlungskonzentration ein. In voneinander nahezu gleicher Entfernung sind zehn Siedlungseinheiten von damals nachweisbar, deren Zentrum der Hügel ist, auf dem sich unsere Kirche befindet.⁹ Bei den auf diesem Hügel durchgeführten Ausgrabungen hat sich herausgestellt, daß um die Jahrtausendwende am Rande des Hügels ein Graben bzw. eine Schanze gebaut, und innerhalb deren eine Terrain—Regulierung durchgeführt wurde. Wenn wir in Betracht ziehen, daß König Stephan I. (997—1038) um 1003 oder 1018 die ‚königliche Kapelle‘ des neuen christlichen Staates und seiner Herrscherfamilie nicht auf dem obersten Punkt des Hügels, sondern am Rande dessen auf einem um 5 Meter niedriger liegenden Niveau erbauen ließ, dann muß angenommen werden, daß er dazu gezwungen war, weil der höchste, also der vornehmste Punkt der Siedlung von einem anderen, nicht abreißbaren Bau (anderen Bauten) bereits besetzt war.¹⁰

Die erste Urkunde über die Siedlung stammt aus dem Jahre 1009. Damals wurde sie unter dem Namen Fehér vár (Alba civitas) und als Komitatssitz erwähnt.¹¹ Die Komitatssitze waren im ganzen Lande befestigt und wurden auf hervorragenden Geländepunkten ausgestaltet.¹² Da unsere schriftlichen Quellen nur die königliche Basilika in Fehérvár als eine Gründung des König Stephan I. betrachten und die der Stadt nicht, haben unsere Forscher aufgrund der archäologischen und historischen Angaben die Schlußfolgerung gezogen, daß Fehérvár zur Zeit des Großfürsten Géza (972—997) entstanden ist.¹³

Wenn dies stimmt, muß angenommen werden, daß zur Zeit der Organisation des neuen Staates und der Kirche in Fehérvár eine Kirche gewesen sein

⁸ Tompos, E., *Az építészet története. Középkor.* (Budapest 1971) 117—159.; Györffy, Gy., *Das Erscheinen von Stuhlweißenburg (Székesfehérvár) in den Geschichtsquellen. In: Székesfehérvár évszázadai. 1.* (Székesfehérvár 1967) 19—25.

⁹ Kralovszky, A., *Siedlungsgeschichtliche Probleme der Stadt Stuhlweißenburg (Székesfehérvár) in den X—XI. Jahrhunderten. In: Székesfehérvár évszázadai. 1.* (Székesfehérvár 1967) 35—47.

¹⁰ Erstmal festgestellt von: Fügedi, E., *Településtört.* Közl. 20(1967) 32.

¹¹ Györffy, Gy., a.a.O. 22.

¹² Ders., *István király és műve.* (Budapest 1977) 191—232.

¹³ Fügedi, E., a.a.O.; Györffy, Gy., *István király ...*; Kralovszky, A., *Siedlungsgesch. ...*; Mezey, L., *Die kirchlichen Institutionen Stuhlweißenburgs (Székesfehérvár) im Mittelalter. In: Székesfehérvár évszázadai. 2.* (Székesfehérvár 1972) 21—23., 35—36.

muß, die als ‚ecclesia baptismalis‘, also als Urfarre, als Taufkirche funktionierte, von der aus die Bekehrung zum christlichen Glauben mit Hilfe der bewaffneten Kräfte der Staatsgewalt gelenkt und durchgeführt wurde.¹⁴ Dies aber war nur innerhalb der befestigten Burg (civitas) möglich. Auf diese Weise müssen wir annehmen, daß die vierapsidale Kirche von Fehérvár in den Jahren von 972 bis 997 gebaut wurde, als in Transdanubien die Organisierung des Staates und der Kirche begann.

Diese Zeitbestimmung wird durch die mittelalterliche Überlieferung unterstützt, wonach der Großfürst Géza (+ 997) in der Sankt Peterskirche von Fehérvár beigesetzt worden war. Wenn unsere frühere Hypothese richtig ist, daß das mit heidnischen und christlichen Symbolen verzierte sog. Sarkophag vom Stephan des Heiligen dem Großfürsten Géza verfertigt wurde, dann wurde dieser Sarkophag im westlichen Apsis unserer Kirche aufgestellt. Wenn unsere Hypothese falsch ist, entsteht die Möglichkeit einer fürstlichen Bestattung mit Sarkophag, da unserer Meinung nach wegen qualitativem Unterschied in der Hypothese von G. Entz — E. Szakál die Dachbruchteile des Sarkophags eher zu einem anderen Sarkophag gehören.¹⁵

Die vorhandenen Angaben lassen darauf schließen, daß Großfürst Géza nach seiner Taufe im Jahre 973 in seiner befestigten Burg eine der ersten Kirchen errichten ließ. So kann die ‚ecclesia baptismalis‘ quasi auch eine ‚capella regia‘ gewesen sein, was teils auch eine Erklärung dafür geben kann, weshalb sein Sohn, St. Stephan I. gerade in Fehérvár eine wahre ‚propriam capellam‘ stiftete.¹⁶

Prinzipiell kann die Möglichkeit nicht ausgeschlossen werden, daß der Gedanke des Baus der Kirche mit dem Namen der von dem byzantinischen Bischof Hierotheos in Siebenbürgen getauften Großfürstin Sarolt von Siebenbürgen verbunden ist. Das ermöglicht keine weitere Verfeinerung der Zeitbestimmung, doch es mag eine Erklärung für den aufgrund des Grundrisses festgestellten byzantinischen Ritus sein.¹⁷

D. Dercsényi¹⁸ und danach Gy. Györffy¹⁹ gaben ihrer Meinung Ausdruck, wonach König Stephan I. die untersuchte Kirche als Grabkapelle für seinen Vater bauen ließ. Ihrer Begründung zufolge wäre „die zentrale Gruppe (das heißt Feldebrő, Tarnaszentmária und ihr Pendant in Fehérvár) evtl. dem Einfluß der um die Mitte der Herrschaft des König Stephan I. beginnenden griechischen Beziehungen und der Pilgerwege nach Jerusalem zuzuschreiben; die Pilger haben

¹⁴ Ebd.

¹⁵ „... ad ecclesiam SS Petri et Pauli in foro sitam, in qua sepultus fuisse Gieza pater B. Stephani ...“ schreibt Ioannis Dlugos in Zusammenhang mit der Krönung von Wladislaus (Ulászló I) im Jahre 1440 in Stuhlweißenburg. Hist. Polonicae. I. (Lipsiae 1711) 742—743.; Kralovánský, A., Alba Regia 8—9(1968) 85—92.; Szakál, E.—Entz, G., István király szarkofágja. IKMK A, 11. (Székesfehérvár 1969) 5—23.

¹⁶ Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta. Cap. 13. Scriptores rerum Hungaricarum. II. (Budapestini 1938) 418.

¹⁷ Vgl. Mezey, L., a.a.O.; Timko, I., Keleti egyházak, keleti kereszténység. (Budapest 1971); Moravcsik, Gy., Studia Byzantina. (Budapest 1967) 326—340. Damit in Zusammenhang stehen die in unmittelbarer Nachbarschaft von Székesfehérvár befindlichen und zu Ehren von byzantinischen Heiligen geweihten Kirchenplätze: Georg, Michael, Cosma-Damian, Pantaleion sowie die Kirche zum Heiligen Kreuz vom sog. Tarnaszentmária-Typ in der Stadt.

¹⁸ Lokale Meinung von Jahre 1971.

¹⁹ Györffy, Gy., István király ... 350.

Abb. 8. Das Kapitell von Stuhlweißenburg (a) und Feldebrő (b) 11. Jh.

8. ábra A székesfehérvári (a) és a feldebrői (b) XI. sz.-i oszlopfők

nämlich im Osten die zentralen Kirchen kennengelernt, darunter den Hauptkultort, die Heilige Grabeskirche von Jerusalem kennen. Dies mag geeignet sein die Wendung, die um das Zenit des Lebens von Stephan I. eintrat, kunsthistorisch zu veranschaulichen.“ Über die vorher erwähnten Gründe hinaus können wir diese gegensätzliche Meinung auch deshalb nicht akzeptieren, da es schon vor 1018, auch auf west- und südeuropäischem, kaukasischem, mährischem, tschechischem und polnischem Territorium zentrale Gebäude gab.

Das weitere Schicksal des Gebäudes ist aus einem gewissen Gesichtspunkt für die Funktions- und Zeitbestimmung wichtig.

Im Verlaufe der Erschließung hat sich erwiesen, daß in das nordwestliche und südwestliche Ende des östlichen Chores der Kirche je zwei Ziegelgräber eingegraben waren. Das Errichten der Gräber konnte erst erfolgen, als die Mauern der Kirche nicht mehr standen, denn man drang in konstruktionsell so wichtige Gebäudeteile — Pfeiler, aufführende Wände — nicht ein, deren Abbruch unbedingt den Einsturz des Gebäudes zur Folge gehabt hätte. Die Ziegel der Gräber stammen aus der Zeit zwischen 13. und 15. Jh. (in den Gräbern waren weder Skelette noch Beigaben gefunden, sie wurden bei Anlegen moderner öffentlicher Werke vernichtet).

Für die genauere Zeit des Abbruchs der Kirche sind die schriftlichen und sonstigen Angaben eine Stütze.

Bekannt ist die Angabe, daß sich König Béla IV. 1235 in der zur Zeit seines Prinzentums (von 1225) gebauten und auf jeden Fall schon damals geweihten Kirche, in der Sankt Peterskirche krönen ließ.²⁰ Danach sprechen unsere schriftlichen Quellen darüber, daß die jeweiligen Könige nach ihrer in der königlichen Basilika erfolgten Krönung in die Sankt Peterskirche zogen wo sie ihre eigentliche Herrschaft mit dem Ritterschlag und feierlicher richterlicher Rechtssprechung begannen.²¹

Zwischen den Angaben müssen causale Zusammenhänge bestehen, die eine gemeinsame Prämisse vermuten lassen. Unserer Meinung nach liegt die Erklärung darin, daß die Sankt Peterskirche nicht zufällig Schauplatz des vom staatsrechtlichen Gesichtspunkt aus so wichtigen Aktes wurde: die Kirche ist die Ruhestätte des Großfürsten Géza, des Vaters des Begründers der ungarischen Staates, des ersten christlichen Herrschers, des hl. Stephan. Wegen des Alters und der Enge mag die aus dem Ende des 10. Jh. stammende Kirche dem nach Hoch strebenden Prinzen Béla IV unwürdig erschienen sein, der dann über das Grab des Großfürsten Géza, den er für sein politisches Ideal hielt, eine würdigere und größere Kirche erbauen ließ. Diese würdige Kirche wurde 1235 fertig, und so überschritt König Béla IV., der die mittelalterlichen Bräuche so hoch in Ehren hielt, nicht zufällig die Tradition damit, daß er sich nicht in der königlichen Basilika krönen ließ, wie jeder seiner Vorgänger, sondern schon in der neuen Sankt Peterskirche.

Die alte und die neue Kirche sind etwa 2 m voneinander entfernt, offensichtlich mußte also die alte abgerissen werden, damit die neue benutzt werden konnte. So kam dieser Zeitpunkt wohl als letzter in Betracht, da die Kirchen mit noch evtl. griechischer Zeremonie und ihre Geistliche zu funktionieren aufhörten, aufgrund des Beschlusses der IV. Lateranischen Synode vom Jahre 1215, die eine Liquidierung der Kirchen mit griechischer Zeremonie vorschrieb.²²

Offenbar wurden die sterblichen Überreste Gézas in der alten Kirche exhumiert (und wenn er einen Sarkophag hatte, so wurde er an einen neuen Ort überführt). Dies wissend oder sehend, mag der Krakauer Bischof Dlugos, der an der Fehérvárer Krönungsfeierlichkeit von Wladislaus (Ulászló I.) teilnahm, 1440 festgehalten haben, daß Großfürst Géza in der Sankt Peterskirche beigesetzt ist.²³

Die Krönung von Béla IV in der Sankt Peterskirche ist eine historische Tatsache. Das übrige ist eine Hypothese, die wir aus den Daten über seine Persönlichkeit und seinen Lebensstil vermuten: König Béla IV. mußte im Interesse der Zentralmacht einen ähnlichen Kampf gegen die machthaberischen feudalen Grobherren führen, wie Großfürst Géza gegen die Stammesfürsten; seine Gemahlin (Maria von Laskaris) war ebenfalls eine orthodoxe Christin wie Großfürstin Sarolt, und es ist vielleicht auch kein Zufall, daß er nach den sechs Töchtern, die ihm geboren wurden, seinen 1239 erstgeborenen Sohn ebenso auf den Namen Stephan (István) taufen ließ, wie Großfürst Géza seinen einzigen Sohn.²⁴

²⁰ Bartoniek, E., A királykoronázások története. (Budapest 1938)

²¹ Ebd.

²² Timko, I., a.a.O.

²³ Györffy, Gy., Das Erscheinen ... 21—22.

²⁴ Vajay, Sz., Großfürsten Geysa von Ungarn. Familie und Verwandtschaft. SF 21(1962) 45—101.; Wertner, M., Az Árpádok családi története. (Nagybecskerek 1892) 456—462., 498—499.

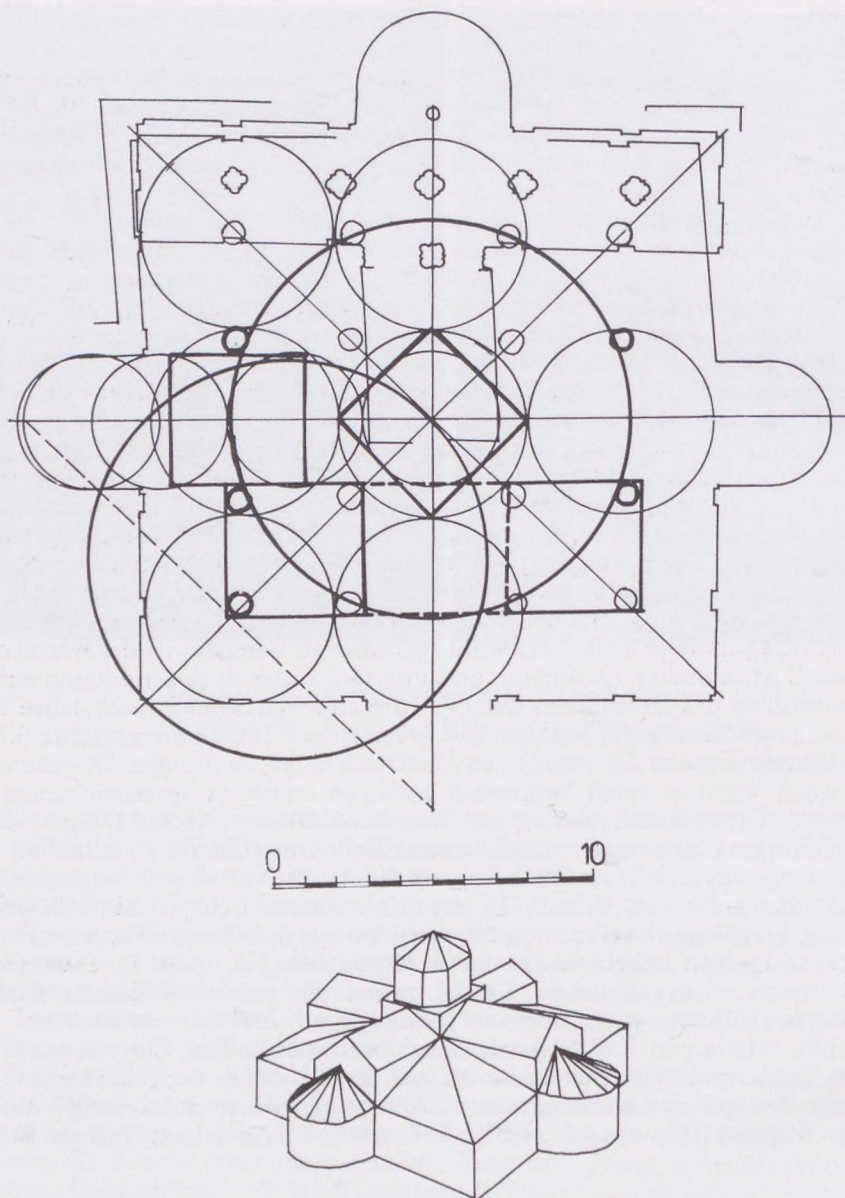

Abb. 9. Feldebrő. Rekonstruktion des Bauplanes und der Baumaßenkomposition von F. Erdei

9. ábra A feldebrői templom szerkesztésének és tömegvázlatának rekonstrukciója (Erde Ferenc)

PARALLELEN DES GEBÄUDETYPUS IN UNGARN

Bis 1971, als unsere untersuchte Kirche zum Vorschein kam, war eine einzige vierapsidale Kirche in Ungarn bekannt, die Kirche von Feldebrő im Komitat Heves. Die kunsthistorische Forschung datierte ihren Bau auf das 9. bzw. 10. Jh. (T. Gerevich),²⁵ zwischen 1050 und 1080 (A. Kampis)²⁶ bzw. qualifizierte ihren Stil als „der offiziellen königlichen Hofkunst fremd“ (Menczl)²⁷ sowie „sporadisch“ (D. Dercsényi).²⁸

Wir halten es für unbefugt, vor der Publikation der Ergebnisse der Ausgrabung und Mauererforschung von Feldebrő das Problem Feldebrős zu analysieren, doch wir halten es für unsere Pflicht, den bisher erschienen Publikationen soviel hinzuzufügen, daß Feldebrő ohne Fehérvár heute nicht mehr richtig zu werten ist, umso mehr, da wir ähnlich dem „Feldebrőer Kirchentyp“ bis 1970 ein identisches Pendant des gleichfalls parallellosen „Kirchentyps von Tarnaszentmária“ in Székesfehérvár erschlossen haben. Das bedeutet aber daß das Vorhandensein der von zwei verschiedenen Orten her bekannten Kirchentypen des Komitats Heves (Tarnaszentmária liegt 10 km von Feldebrő) an einem Ort — in Székesfehérvár — heute bereits realere Möglichkeiten zur Datierung und Bewertung liefert. Unserer Meinung nach mußte das vom Zentrum entferntere Gebäude unbedingt nach dem Bau des im Herrscherzentrum vorhandenen Gebäudes gebaut worden sein, die Kirchen von Feldebrő und Tarnaszentmária wurden also nach Fehérvár gebaut, mit dem Unterschied, daß die beiden letzteren bereits kompliziertere, entwickeltere architektonische Schöpfungen sind: beide verfügen über eine Unterkirche, und die von Feldebrő ist auch von größerem Ausmaß.²⁹ Die Beziehung zwischen Fehérvár und Feldebrő wird durch die Ähnlichkeit des in der Unterkirche von Feldebrő *in situ* stehenden und im Lapidarium der Basilika in Fehérvár ausgestellten Kapitells unterzogen. (Abb. 8—9).

Bei der Untersuchung unserer Frage müssen wir ausführlicher über die auf dem Hügel von Kézdiszentlélek — Perkő (Sínzieni) in Siebenbürgen stehende Kirche sprechen. Sie wurde durch unsere kunsthistorische Forschung auf das 17. bzw. 13. Jh. datiert.

Über die Kirche berichtete Balázs Orbán im vorigen Jahrhundert als von einer Kirche, die über ihrem westlichen Tor eine Aufschrift aus dem 17. Jh. hat. Orbán erwähnt, daß die auf der westlichen Seite des Ojtoz-Passes gelegene Siedlung bzw. Festung bereits vor dem Mongolensturm von 1241 existierte, die gleichaltrige Beschreibung von Rogerius spricht nämlich über ihre Vernichtung durch die Mongolen. Auf dem Gipfel von Perkő fand er keine Spuren dieser Kirche, doch er beschreibt und veröffentlicht in einer Zeichnung eine sich an ein Viereck anschliessende vierapsidale Kapelle, die dem hl. Stephan zu Ehren geweiht ist.³⁰ G. Entz datiert die Kirche nach hundert Jahren gleichfalls auf das

²⁵ Gerevich, T., Magyarország románkori emlékei. (Budapest 1938) 11.

²⁶ Kampis, A., Feldebrő. (Budapest 1955) 30.

²⁷ Menczl, J., Művtört. Ért. 8(1959) 217—220.

²⁸ Dercsényi, D., Románkori építészet Magyarországon. (Budapest 1972) 8.

²⁹ Kralovánsky, A., Alba Regia 12(1972) 276—278.

³⁰ Orbán, B., A Székelyföld leírása. III. (Pest 1869) 108—111.

17. Jh.,³¹ während V. Gervers-Molnár und I. Babós ihr Entstehen im das 13. Jh. versetzte.³²

Aufgrund unserer Untersuchungen an Ort und Stelle war folgendes feststellbar: 1) Das steingerahmte Westtor mit der Aufschrift 1686 wurde mit Sicherheit nachträglich eingebaut. 2) Charakter, Proportion und Bindematerial der Kirche sind romanisch.³³ 3) Ihre topographische Gegebenheit ist ideal. 4) Der Ojtoz-Paß hatte zu jeder Zeit eine außerordentliche strategische Bedeutung. 5) Unterhalb von Perkő liegt das mittelalterliche Szentberekfalva. 6) Diese Siedlung erhielt ihren Namen nach Sankt Brictius (= ungarisch: Bereck). 7) Die Ehrung von Bereck begann durch den 973 sich in Ungarn niederlassenden Brunus aus Sankt Gallen, der in der Mainzer, dem Hl. Martin von Tours gewidmeten Hauptkathedrale zum Bischof von Ungarn geweiht wurde, und der die Reliquien des Hl. Martin und seines Nachfolgers, des Bischofs Brictius mit sich brachte. 8) In Ungarn waren drei Kirchen zu Ehren Bereck geweiht, zwei davon sind in Transdanubien. Die eine stand in Alap (Komitat Győr), im Stammsitz des Alap-Geschlechts, das von den Petschenegen stammt und des 10. Jhs nach Ungarn gekommen war, die andere im Zentrum des Vérbulcsú-Geschlechts in Kál (Komitat Zala). (Kál war der Vater von Bulcsú, der Mitte des 10. Jh. lebte). Die dritte ist das beim Ojtoz-Paß gelegene Szentberek. Ihre frühe Existenz ist eine berechnete Hypothese.³⁴ 9) Aufgrund der Überlieferungen unserer Chroniken ist bekannt, daß König Stephan I. nach der Eroberung von Siebenbürgen im Jahre 1003 seinen Verwandten namens Zoltán dorthin versetzte. Zoltáns Hauptaufgabe war das Christentum zu verbreiten. So scheint die Überlieferung der Bereck-Reliquie und des Kirchentyps aus Transdanubien möglich zu sein. 10) Das von uns rekonstruierte Bauprinzip und der Modul der Kirche von Perkő — 10 Fuß — stimmt mit dem von Fehérvár überein, mit dem Unterschied, daß jene von Perkő um einen Maßstab kleiner ist. 11) Der Schutz der strategisch wichtiger Stellen wurde im allgemeinen auf herausragenden Punkten gesichert. Neben der hier zur gleicher Zeit aufgebauten Festung sichert die Kirche der kultischen Schutz und hat zugleich auch eine propagative Wirkung (Abb. 10—11).

Aufgrund des Vorangehenden nehmen wir die Kirche von Perkő als eine aus dem 11. Jh. (?) stammende an, umso mehr, da sich die Apsiden der in Siebenbürgen befindlichen und auf das 13. Jh. datierten vierapsidalen Kirchen (Bercse, Gyárosfalva, Gyergyószentmiklós) nicht an die vier Seiten eines Vierecks anschließen, sondern unmittelbar die Linie der anderen folgen. Demgegenüber gehen die Apsiden in Fehérvár, Feldebrő und Kézdiszentlélek—Perkő von einem regelrechten Viereck aus. Ähnlich den Kirchen in Siebenbürgen sind auch die

³¹ Entz, G., ActaHA 14(1968) 3—48.

³² Gervers-Molnár, V., Romanesque round churches of medieval Hungary. Cah. d'hist. de l'art 4(1972) 59.; Babós, I., Műv. 27(1983) 18—21.

³³ Prof. M. Zádor gab auf Grund seines lokalen Gutachtens seiner ähnlichen Meinung Ausdruck. — Die Vermessung wurde von Architekt I. Schulz durchgeführt.

³⁴ Györffy, Gy., István király ... 74.

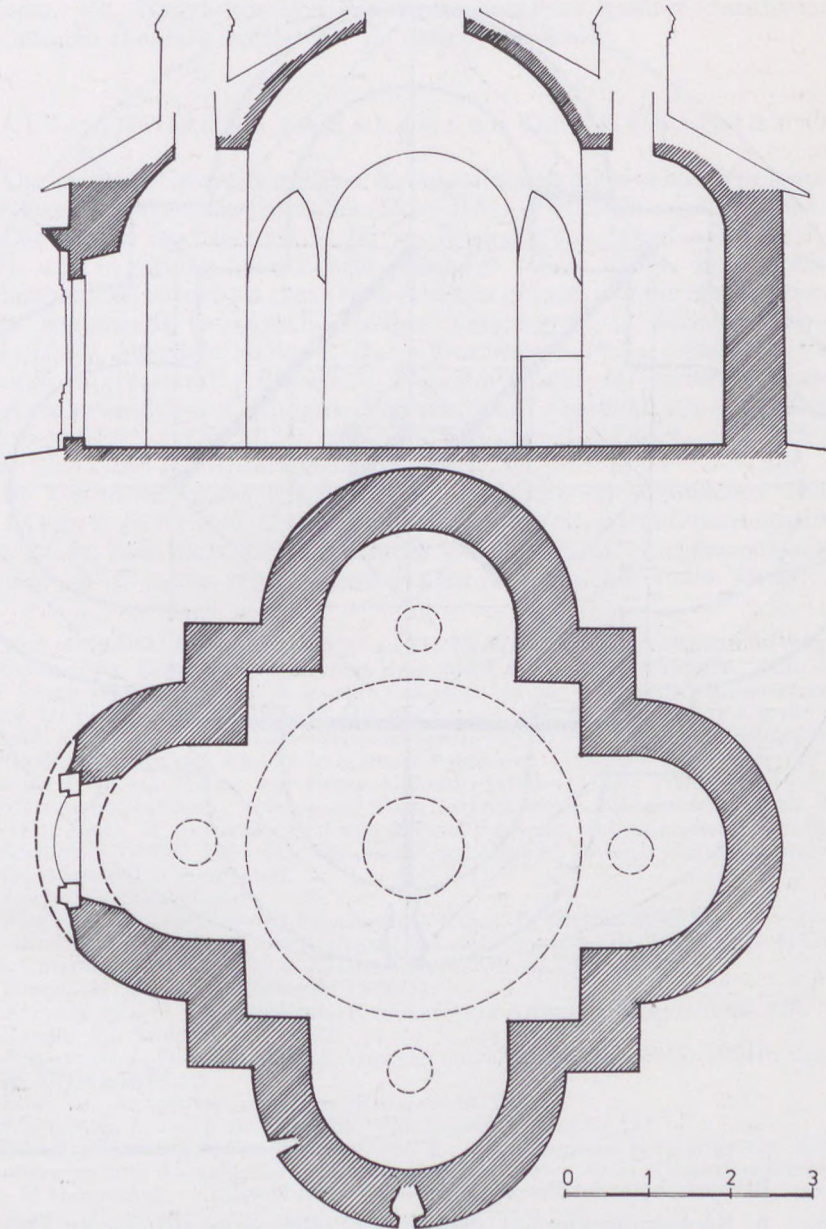

Abb. 10. Querschnitt und Grundriß der Kirche von Sinzieni — Kézdiszentlélek-Perkő, 11. Jh. Nach I. Schulz

10. ábra A Kézdiszentlélek-perkői (Sinzieni, Románia) XI. sz.-i templom keresztmetszete és alaprajza (Schulz István)

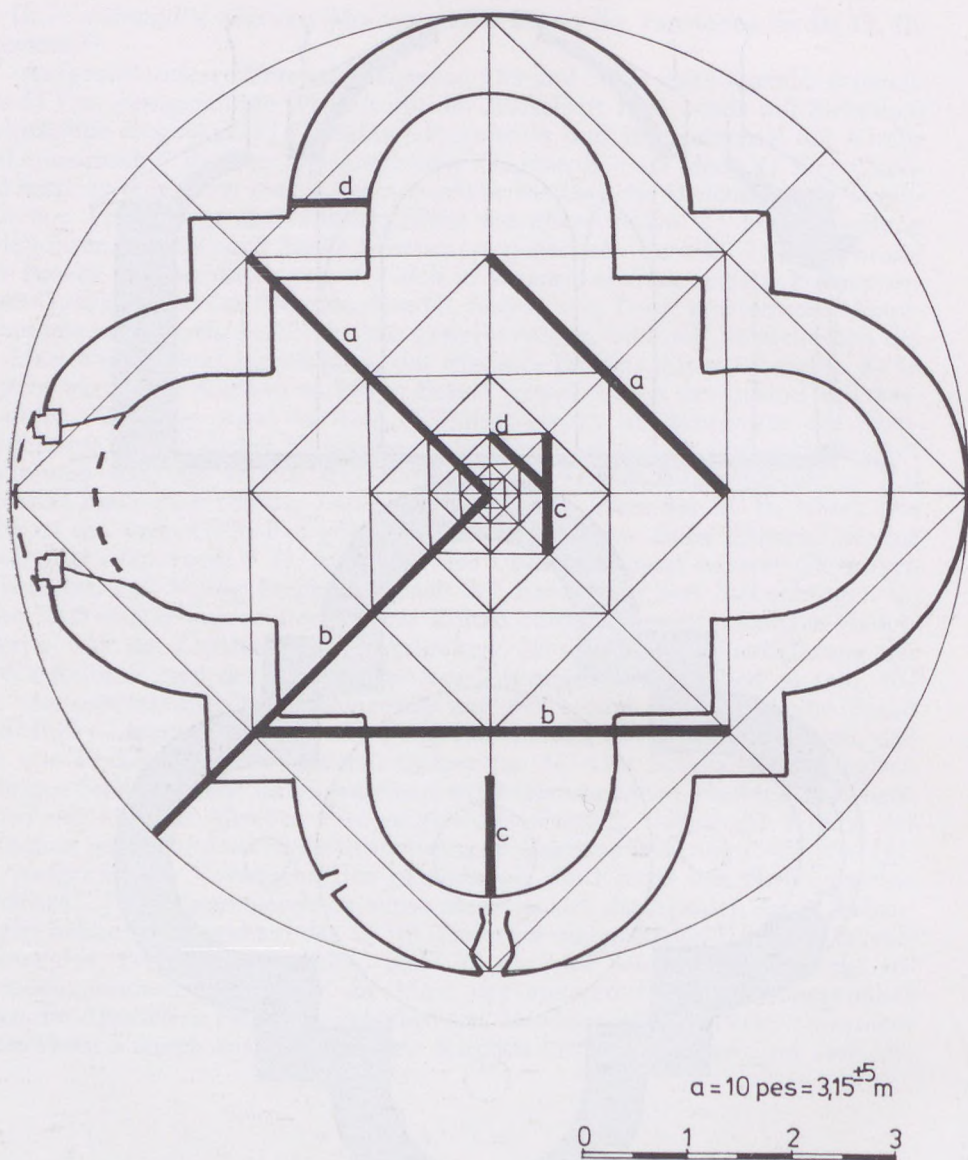

Abb. 11. Rekonstruktion der Bauplanes der Kirche von Sinziani

11. ábra A Kézdiszentlélek-perkői (Sinzieni) templom szerkesztésének és kitűzésének rekonstrukciója

in Bajna, Ják, Nagykőrös und Pápóc, die aufgrund unserer kunsthistorischen Forschungen ebenfalls auf das 13. Jh. datiert wurden.³⁵

AUSLÄNDISCHE PARALLELEN DES GEBÄUDETYP

Das früheste Erscheinen dieser Raumgestaltung scheint aus dem Mausoleum von Kaiser Constans von Centcelles (353—358) her bekannt zu sein³⁶ (*Abb. 12: 1*).

Die Bauart erscheint im 6. Jh. im Mailand (San Lorenzo Kirche)³⁷ (*Abb. 12: 2*), und in Canosa (San Leucio Kirche)³⁸ (*Abb. 12: 3*). Beide italienische Kirchen wurden ebenso als christliche Kirchen gebaut, wie die gleichfalls aus dem 6. Jh. stammende kaukasische Heilige Kreuzkirche in Mcheta (585—605)³⁹ (*Abb. 13: 2*). Hier lebt sie im 7. Jh. — Etschmiadsin⁴⁰ — (*Abb. 13: 1*) — und im 7.—9. Jh. (Mastara⁴¹ (*Abb. 13: 3*), Bagaram⁴² (*Abb. 14*) weiter. In Westeuropa taucht sie neuerlich in Germigny-des-Prés (806)⁴³ (*Abb. 12: 4*), in Mailand (San Satiro vor 879)⁴⁴ (*Abb. 12: 5*), bzw. in Avolsheim (Hl. Ulrich, nach 993—996)⁴⁵ (*Abb. 12: 6*) und Hl. Apostelkirche in Athen, 10. Jh.⁴⁶ (*Abb. 12: 7*) auf.

In Ost-mittleuropa erscheint sie vielleicht im mährischen Mikulčice (Nr. IX) im 9. Jh.⁴⁷ (*Abb. 15: 1*), dann in Prag (St Veit, erstes Drittel des 10. Jh.)⁴⁸ (*Abb. 15: 2*), bzw. nach 960 im Krakauer Wawel zweimal (Liebfrauenkirche bzw. Rotunde „B“)⁴⁹ (*Abb. 16: 1, 2*) und in Ostrow Lednicki⁵⁰ (*Abb. 16: 3*).

³⁵ Entz, G., a.a.O.; Gervers-Molnár, V., a.a.O.; Horváth, I., Bajna. In: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. MRT 5. (Budapest 1979) 34., Abb. 2.; Dazu dieser Frage kommen neuere Angaben: Száldobos (Kom. Udvarhely, Siebenbürgen), wo „Neben der heutigen Kirche befindet sich die Ruinen einer freigelegten Kapelle mit vier Apsiden“. Kissgyörgy, Z., Erdővidék. (Sepsiszentgyörgy 1973) 84.; Trencsén (Trenčín) Burg, wo eine Rundkapelle mit vier Apsiden in innerem Raum zum Vorschein kam [neben der Kapelle wurde ein Grab mit Münze von König Koloman (1096—1116)]: Nesporová, T., Výsledky historického archeologického výskopa na Trenčianskom hrade. Vlastivědný časopis 23(1974) 142—143.; Slička, M., Výsledky výskumu kostola v Chrásti nad Hornádom, okr. Sp. Nová Ves. Arch.Hist. 7(1982) 385—413. Für diese Angabe bin ich dankbar Herrn Kollege A. Kiss, A. Habovštiak und J. Szentpéteri.

³⁶ Tompos, E., Az építészet ... 31.

³⁷ Wulff, O., Altchristliche und byzantinische Kunst. II. (Berlin 1914) 394.

³⁸ Castelfranchi Fall, G. M., Le principali fasi architettoniche del San Leucio di Canosa di Puglia. Commentari 25(1974) 3—9. Zitiert: Tóth, S., Művéd. 21(1977) 35.

³⁹ Tompos, E., Georgien. (Budapest 1975) 51.

⁴⁰ Khalpakehchian, O. Kh., Architectural ensembles of Armenia. (Moscow 1980) 119.

⁴¹ Tompos, E., Az építészet ... 122.

⁴² Strzygowski, J., Die Baukunst der Armenier und Europa. (Wien 1918). Zitiert: Levárdy, F., Művéd. 21(1977) 132.

⁴³ Zádor, M., Az építészet története. (Budapest 1971) 253.

⁴⁴ Strzygowski, J., a.a.O. II. Abb. 720.; Vgl. Levárdy, F., a.a.O. 133.

⁴⁵ Oswald, F.—Schoepfer, L.—Sennhauser, H. R., Vorromanische Kirchenbauten. Katalog d. Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. (München 1966—70) 31. Diese Angabe danke ich Herrn A. Habovštiak.

⁴⁶ Tompos, E., Görögország építésze. (Budapest 1976) 106.

⁴⁷ Poulik, J., Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. — Zwei großmährische Rotunden. MonArch 12. (Praha 1963)

⁴⁸ Cibulka, J., Václavová rotunda svatého víta. Svatováclavský Sborník 1(1934)

⁴⁹ Žák, A., Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. — Die Archäologie Kleinpolens im frühen Mittelalter. Prace komisji archeologicznej 13. (Wrocław 1974) 138., 148.

⁵⁰ Renou, H.—Tomaszewski, A., Fouilles en Pologne. Cah. Civ. Med. 5(1962) 62.

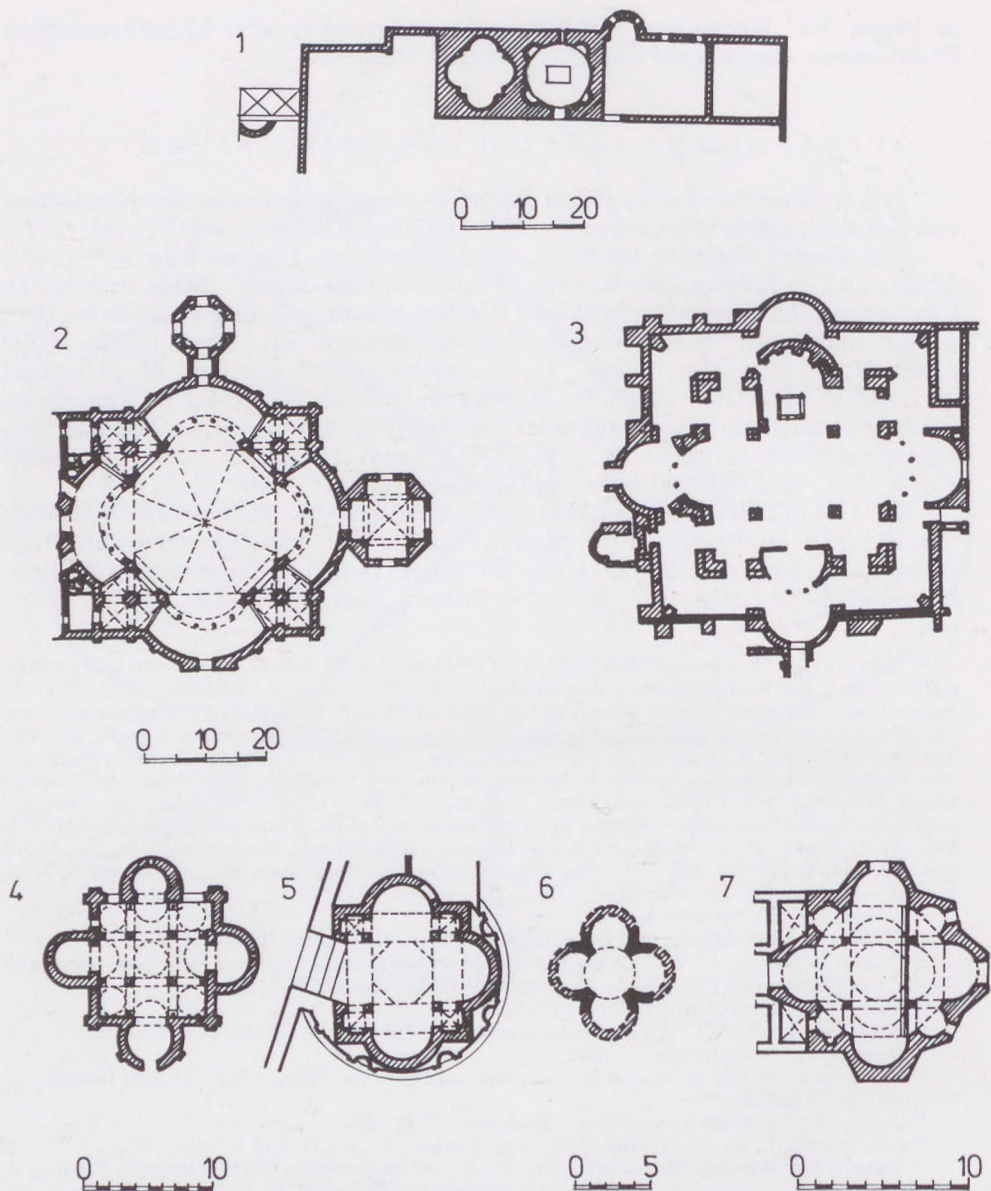
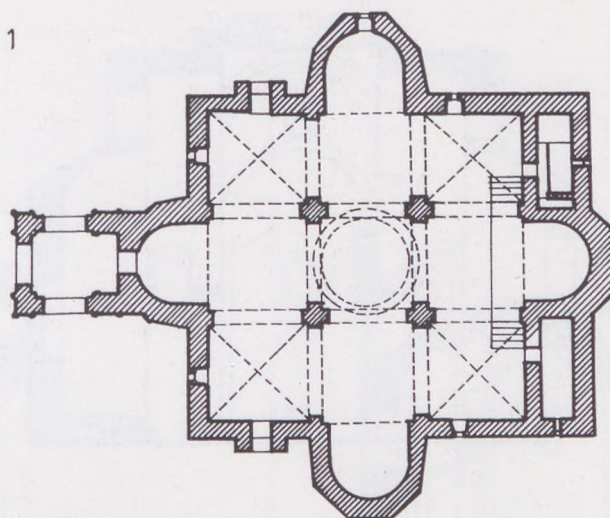

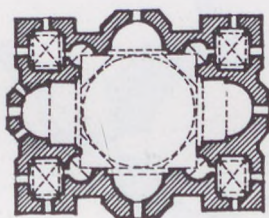
Abb. 12. Vierapsidale Bauten. 1: Mausoleum von Constans I. 4. Jh.; 2: San Lorenzo Kirche von Mailand, 6. Jh.; 3: San Leucio Kirche von Canosa, 6. Jh.; 4: Kirche von Germigny-des-Prés, um 806; 5: San Satiro Kirche von Mailand, vor 879; 6: Sankt Ulrichskirche von Avolsheim, 993—996; 7: Apostelkirche von Athen, 10. Jh.

12. ábra Négyapszisos épületek. 1: I. Constans mauzóleuma, IV. sz.; 2: Szt. Lőrinc templom, Milano, VI. sz.; 3: Szt. Leucius templom, Canosa, VI. sz.; 4: Germigny-des-Prés temploma, 806 körül; 5: Szt. Satiro temploma, Milano, 879 előtt; 6: Szt. Ulrik temploma, Avolsheim, 993—996; 7: Apostolok temploma, Athen, X. sz.

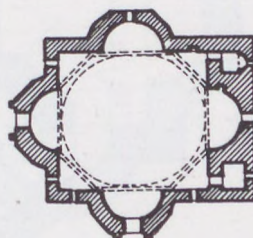
0 10

2

0 10

3

0 10

Abb. 13. 1: Kathedrale von Etschmiadsin, 6. Jh.; 2: Dshuari-Kirche von Mcheta, 586—604;
3: Kirche von Mastara, 7—9. Jh.

13. abra 1: Ečmiadzin katedrális, VI. sz.; 2: Szt. Kereszt temploma, Mcheta, 586—604;
3: Mastara-i templom, VII—IX. sz.

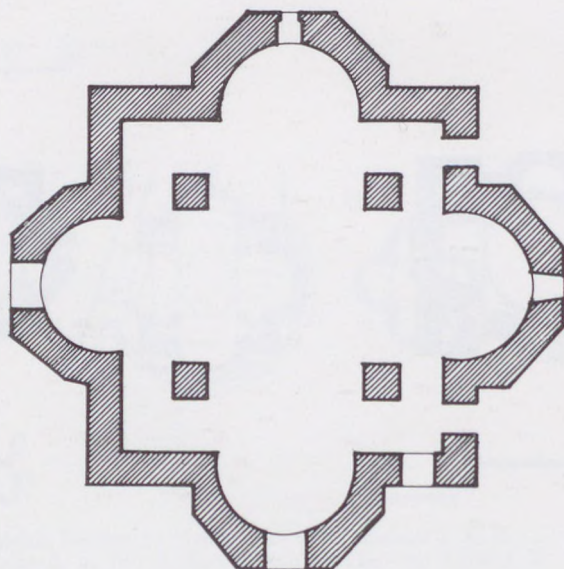
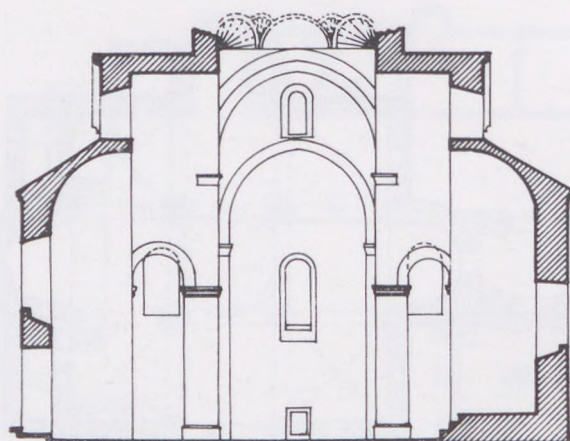

Abb. 14. Kirche von Bagaram, 624—631
 14. ábra Bagarami templom, 624—631

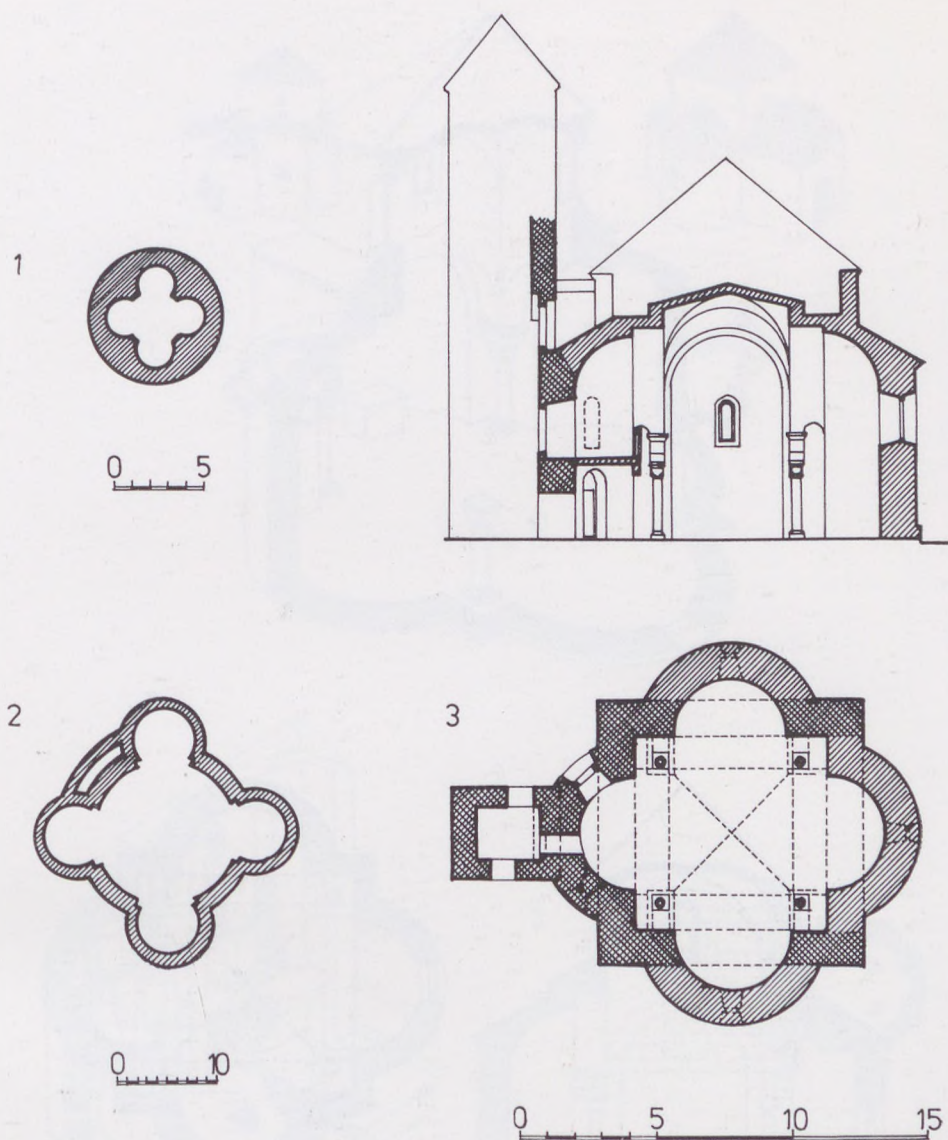

Abb. 15. 1: Kirche Nr. IX. von Mikulčice, 9. Jh.; 2: Sankt Vituskirche von Prag, 10. Jh.; 3: Kirche von Reporyje bei Prag, 12. Jh.

15. ábra 1: IX. számú templom, Mikulčice, IX. sz.; 2: Szt. Vid temploma, Prága, X. sz.; 3: Prága melletti Reporyje-i templom, XII. sz.

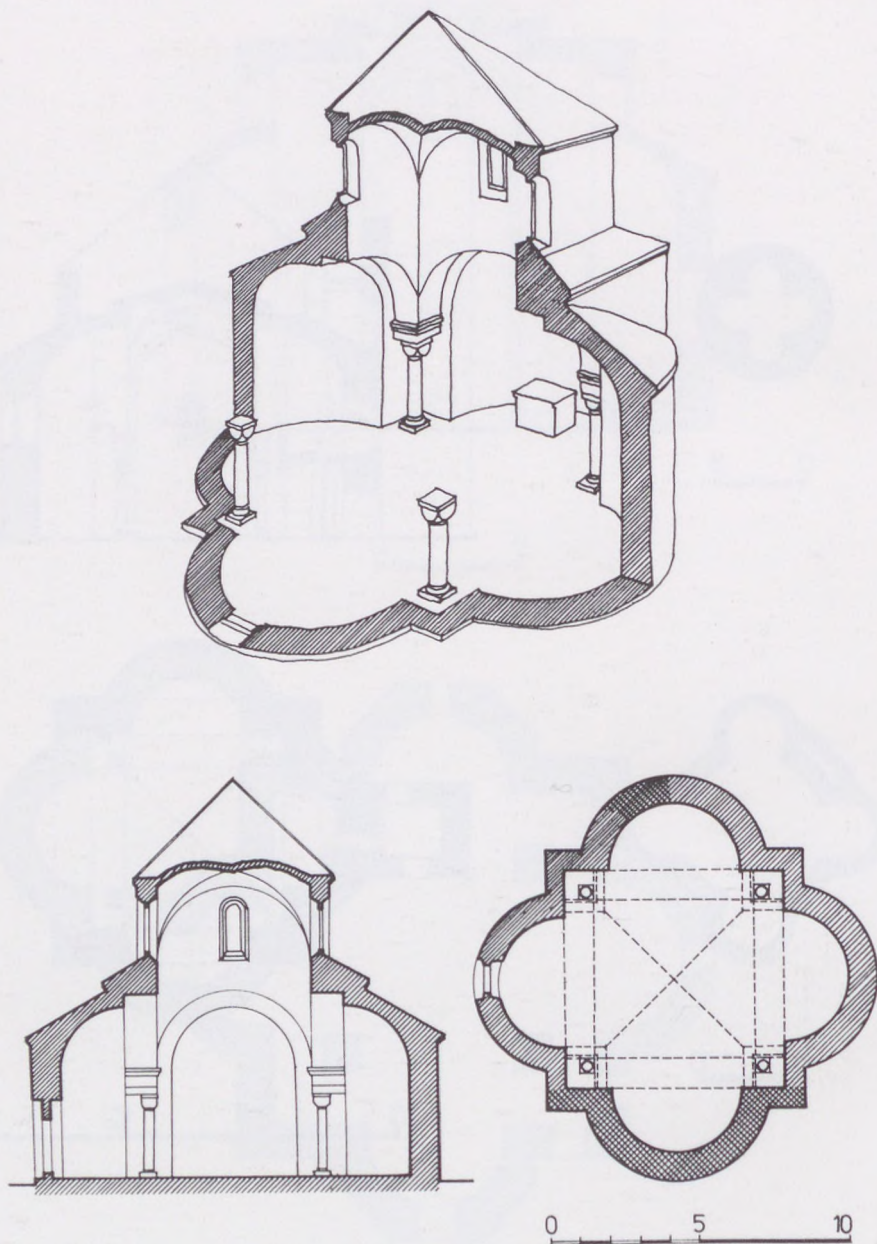

Abb. 16. Hl. Kreuzkirche von Sázava, um 1070

16. ábra Szt. Kereszt temploma, Sázava, 1070 körül

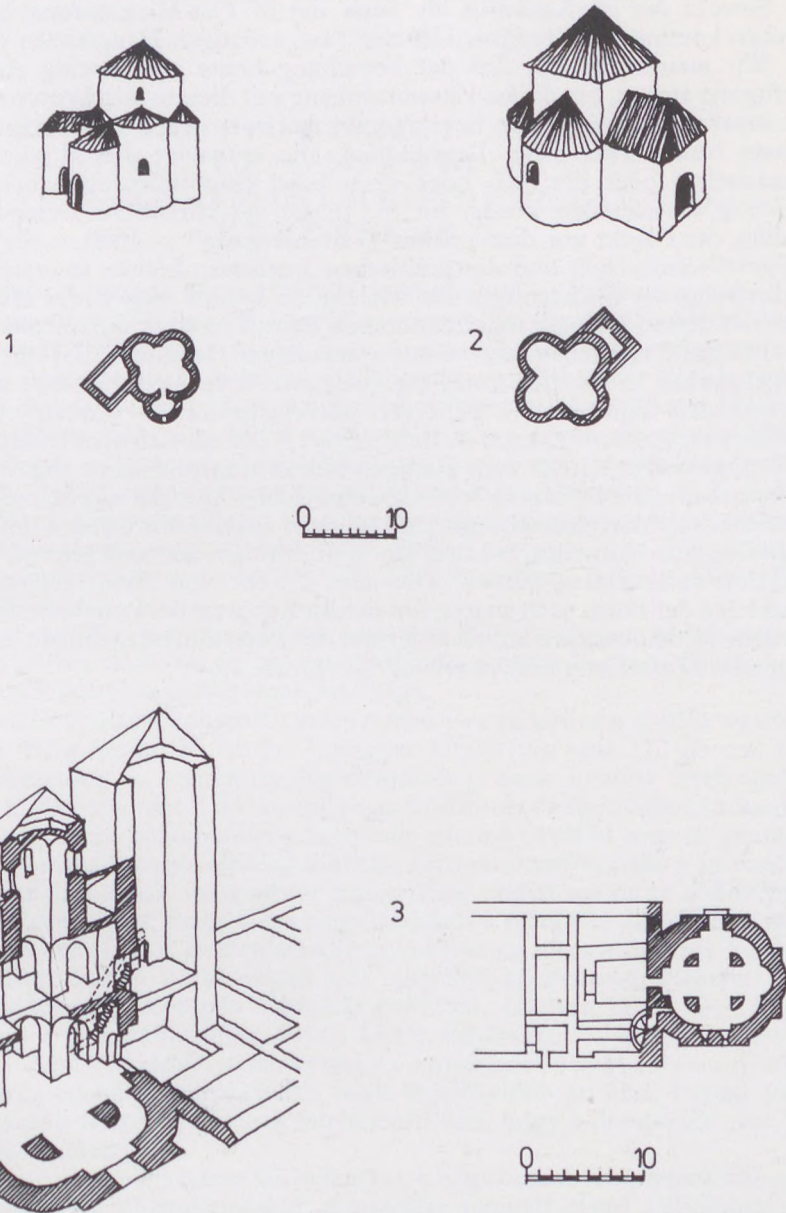

Abb. 17. 1: Liebfrauenkirche von Krakau—Wawel, nach 960; 2: Rotunde „B” von Krakau—Wawel, nach 960; 3: Palastkirche von Ostrów Lednicki, um 1000

17. ábra 1: Miasszonyunk temploma, Krakkó—Wawel, 960 után; 2: „B” rotunda, Krakkó—Wawel, 960 után; 3: Palotakápolna, Ostrów Lednicki, 1000 körül

Sowohl die im Kaukasus als auch die in Ost-Mitteleuropa befindlichen Kirchen kommen in Königsresidenzen bzw. sonstigen Hauptsitzen vor.

Wir meinen jedoch, daß der Forschung heute noch wenig Angaben zur Verfügung stehen, um die im Zusammenhang mit diesem Kirchentyp aufgetauchten sämtlichen Fragen eine beruhigende Antwort geben zu können, denn wir kennen heute noch keine Begründung, die entweder die Möglichkeit eines kaukasischen oder die süd- oder west- bzw. ostmitteleuropäischen Ursprung eindeutig ausschließen würde. Im 10. Jh. ist das christliche Europa noch einheitlich, die Furcht vor dem „nahen Weltuntergang“ — 1000 — die wirtschaftlich-gesellschaftlichen und die politischen Interessen hielten in erster Linie die Verbreitung des Christentums für wichtig, so konnte sich weder die Ideologie, noch der diese Ideologie repräsentierende Baustil so stark differenzieren.

Für das Weiterleben des von uns untersuchten Gebäudestils ist die in jüngster Vergangenheit in westlich von Prag gelegenen Sázava erschlossene und mit der vierapsidalen Kirche von Fehérvár übereinstimmende Kirche von Großer Wichtigkeit. (*Abb. 17*). Laut K. Reichertová,⁵¹ die die Arbeiten leitete, wurde die 1070 eingeweihte Kirche zum Heiligen Kreuz aufgrund eines ungarischen Vorbildes gebaut; die in Sázava lebenden slawischen Mönche wurden nämlich 1055 vertrieben, als dort deutschstämmige Mönche angesiedelt wurden, und sie zogen nach Ungarn. Von hier kehrten sie 1061 infolge der veränderten politischen Situation nach Sázava zurück. Die neue Kirche von slawisch-byzantinischem Ritus lebte der Form nach weiter, die sich an Reporyje bei Prag befindliche Kirche aus dem 12. Jh. wurde nämlich aufgrund der Forschungsergebnisse von J. Sokol nach dem Muster von Sázava erbaut⁵² (*Abb. 15: 3*).

⁵¹ Reichertová, K., Stavební počátky bývalého slovanského kláštera na Sázavě. — Die Anfänge der Bautätigkeit im ehemaligen slawischen Kloster in Sázava (Sasau). Umění. Časopis Ústavu Teorie a Dějin Umění ČSAV 26(1978) 134—153.

⁵² Sokol, J., Nález centrální stavby na Sázavě. Umění. Časopis Ústavu Teorie a Dějin Umění ČSAV 26(1978) 153—154.

Diese Studie wurde am 4. Nov. 1980 anlässlich der byzantinologischen Konferenz von Szeged vorgetragen.

ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETI ADATOK A NÉGYKARÉJOS TEMPLOMTÍPUS MAGYARORSZÁGI MEGJELENÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

A középkori magyar állam szakrális székhelyének — Székesfehérvár — legmagasabb pontján 1971-ben feltártunk egy centrális alaprajzú épületet, amely igen megcsonkult állapotban maradt fenn. A mintegy 10×10 m-es négyzet alaprajzú épület nyugati, északi és keleti oldalához egy-egy félköríves falszakasz kapcsolódik, a déli falszakaszt 18. sz.-i kriptá pusztította el. Az épületen belül egy pillér alapozása is előkerült. Mivel a keleti félköríves egység meghosszabbított fallal rendelkezik — bema —, jogos feltételezni, hogy e rész szentélyként funkcionált, tehát az épület kelet—nyugati tengellyel rendelkező templom volt. E feltételezett funkciót támasztja alá az a tény, hogy az egykori nagyfejedelmi, ispánsági központ legmagasabb pontján fekszik az épület az egykori földvár közepén, tájolása pontosan azonos az 1225—1235 között mellette felépült Szent Péter templom tájolásával.

Mivel e dombon a római korban nem volt élet, a templom alapfalaiban és pilléralapozásában talált római tegula töredékek is másodlagosan kerültek felhasználásra, kizárható az épület római korúsága.

A centrális épület rekonstruált szerkesztési elve és kitézése modul segítségével történt. Ez a modul 10 láb (= 1 magyar királyi öl), azaz 312 ± 5 cm. Ez a méret szerkezetileg és statikailag legfontosabb pontok közötti távolságoknál mutatható ki. Az egymástól 45° -os szögben elfordított és egymáshoz csúcsukkal illeszkedő négyzetek oldalméretei a templom minden további méretét pontosan megadják. A magas rangú szellemi alkotást bizonyító szerkesztés a funkcióban és díszítésben is hasonló rangúságot sejtet. Erre enged utalni az a középkori forrásokból ismert adat, hogy Géza nagyfejedelem a fehérvári Szent Péter templomban volt eltemetve. A fentiekhez kapcsolódik az az adatsor is, hogy Fehérvár közvetlen környékén a 10. sz. végén erős települési koncentrációt lehetett megállapítani; a település közepén földvárat építettek, amelyen belül 10—11. sz.-i kerámia volt a legkorábbi lelet; István király Fehérvárott alapította „saját kápolnáját”, a későbbi királyi temetkezési és koronázási bazilikát; ez a bazilika viszont nem a település legmagasabb, tehát legelőkelőbb pontján, hanem annak közelében került felépítésre (ennek feltételezett oka, hogy a dombtetőn már más fontos épület lehetett).

Összevetve a rendelkezésre álló adatokat, a négykaréjos templomot 972—997 között Szent Péter apostolfejedelem tiszteletére szentelt olyan „ősplebánia”-nak határozhatjuk meg, amelyet Géza nagyfejedelem építtetett egykori szálláshelyén, és amelybe őt magát is eltemették. Így e templom tekinthető az uralkodó Árpád-család legelső keresztény templomának. Az épület alaprajza, kivitelezésének technológiája bizánci szellemiséget, ill. ritust feltételez. Ez összefügghet a Fehérvár

közvetlen határában több helyen kimutatható bizánci térítést jelző patrociniumos helyekkel és Sarolt nagyfejedelemasszony bizánci kereszténységével.

A templom 1225-ig működhetett, amikor Béla ifjabb király — összefüggésben az 1215. évi lateráni zsinat azon határozatával, hogy meg kell szüntetni a bizánci ritusú templomokat — építtetni kezdte azt a Szent Péter templomot, amelyben 1235-ben megkoronáztatta magát. Nyilvánvaló, hogy a most feltárt templomot el kellett ekkor bontani — 2 m-re van a régi és az új templom egymástól — és az is nyilvánvaló, hogy IV. Bélának alapos oka lehetett arra, hogy szakítson a hagyománnyal és ne a királyi bazilikában koronáztassa meg magát. Úgy véljük, Béla politikai elődjének és ideáljának tekinthette Géza nagyfejedelmet, hiszen a központi hataloméért ugyanolyan erős harcot kellett vívniuk mindkettőjüknek, feleségeik is bizánci keresztények voltak, és első gyermeküket ugyancsak Istvánnak keresztelték.

A fehérvári négykaréjos templom új megvilágításba helyezi az eddig csak Feldebrőről ismert azonos alaprajzú templom építésének korát. Mivel a Feldebrő melletti Tarnaszentmárián ugyancsak korábban párhuzam nélkül álló templomának pontos párját is feltártuk Fehérvárott, meggyőződésünk, hogy a királyi központban együtt megtalálható két templomtípus volt a példa, az előkép, amelyet — nyilvánvalóan Aba Sámuel révén — követtek Feldebrőn és Tarnaszentmárián. De Feldebrőn kívül fel kell vetni az erdélyi ojtózi szoros belső oldalán álló és eddig a 17., ill. 13. sz.-ra keltezett Kézdiszentlélek—Perkő hegyén lévő templom kormeghatározás módosításának a kérdését. E templom szerkesztési elve és a modul nagysága pontosan megegyezik a fehérváriéval. Figyelembe véve, hogy e templomtípust nem mindenki építhette meg, és azt, hogy István király 1003-ban Zoltán nevű nagybátyját helyezte Erdélybe, hogy ott a kereszténységet erősítse, véleményünk szerint a perkői templom a 11. sz. elejére keltezhető legkorábban.

A négykaréjos templomtípus természetesen Magyarországon kívül is megtalálható. Az antik időkre visszavezethető épülettípus és térkialakítás egyformán megtalálható keleten (elsősorban Örményországban és Grúziában), Dél-Európában (Görögország és Itália), Nyugat-Európában (Franciaország, Németország) a 4—10. sz. között. Közép-Kelet-Európában (morva, cseh és lengyel területen) a 9—11. sz.-ban tűnik fel. A keleti és a szomszédos országok területén e templomok fejedelmi, ill. királyi központokban találhatók, ugyanúgy mint Magyarországon.

Az eredet kérdésében a kutatás mai szintjén még nem lehet egyértelmű állást foglalni. Az viszont valószínűnek látszik, hogy Magyarországról veszi eredetét a közelmúltban feltárt és 1070-ben felszentelt szláv ritusú cseh Sázava-i templom, majd pedig innen a 12. sz.-i, Prága melletti Reporyje négykaréjos temploma.

ISTEN BÁRÁNYÁT ÁBRÁZOLÓ TÖRVÉNYBEIDÉZŐ PECSÉT (BILLOG)

KUBINYI András

Egyik hallgatónőmtől, Ritoók Ágnestől értesültem 1983 tavaszán, hogy Szatmárcsekén nemrég egy Isten bárányát ábrázoló és „Adalbert” király pecsétje feliratú ércpecsét került elő. Ritoók Ágnes személyesen leutazott Szatmárcsekére, de a pecsét tulajdonosa, Marosi Balázs ottani római katolikus lelkész nem mutatta meg, sőt később arról értesítette, hogy a tárgy nem található. Ezek után az egri érsekséghez fordultunk, és Kádár László érsek úr hozzájárulásával Valuch István érseki titkár úr kocsiján elvitt Szatmárcsekére, Valter Ilonával, az OMF osztályvezető helyettesével együtt, április 11-én. Marosi lelkész időközben a pecsétet a nagyecsed-i plébánián helyezte el, ahol azt megtekintve megállapíthattuk, hogy egy középkori idézőpecsétről, ún. billogról van szó. A Nemzeti Múzeum Adattárának tett bejelentésem után a múzeum részéről Kolba Judit, Kovalovszki Júlia és Lovag Zsuzsa szálltak ki a helyszínre. Jelentésük alapján a Múzeum megvásárolta a pecsétet, és Fülep Ferenc főigazgató megtsztelő megbízásával engem kért fel a pecsét közlésére.

A pecsét tipikus idézőpecsét (billog), éremszerű, füllel ellátott, kör alakú, patinás bronz. Súlya 105,81 g, átmérője füllel 6,8, fül nélkül 5,9 cm. Belső átmérője (felirat nélkül) 4,0 cm. Vastagsága 1,2 cm. Füle és simára csiszolt hátlapja azt bizonyítja, hogy az annak idején Jakubovich Emil által leírt idézőpecsétetekhez tartozik, mint ahogy mérete is majdnem teljesen megegyezik az egyetlen ma is meglevő királyi idézőpecséttel, I. Andráséval, igaz, az keskenyebb és ennél fogva könnyebb.¹ A körirata: SIGILLVM ADALBERTI REGIS; az ábrázolás viszont egy (heraldikai értelemben) jobb felé haladó, fejét balra visszafordító, behajlított mellső jobb lábával ferdén megdőlt hosszú szárú keresztet tartó bárány. A bárány fején félkörben, majd a nyakán tovább valami sörényszerűség látszik, de az sem zárható ki, hogy ezzel a glóriát akarták volna ábrázolni. Érdekes módon a bárány gyapját csak a nyaknál, a hát felső részén és a faroknál jelezték. A körbe komponált bárány melső bal és hátsó jobb lába a feliratot tartalmazó peremen áll, míg hátsó bal lába belelóg a perembe. A hátlap — miként említettük — sima (1—2. ábra). Utolsó tulajdonosa, Marosi Balázs szerint néhány éve örökölte nagyapjától, aki a nyírcsaholyi szőlőhegyen földmunka során találta.

¹ Jakubovich E., Turul 47(1933) 56—74.

1. ábra Isten bárányát ábrázoló pecsét előlapja
 Abb. 1. Vorderseite des Siegels mit Agnus Dei-Darstellung

A pecsét formája és betűtípusa az Árpád-korra utal. Problemátikus viszont a szokatlan ábrázolás és királynév, viszont ezek is a hitelesség mellett szólnak. Sem mai, sem korai hamisító nem fog szokatlan ábrázolású és feliratú tárgyat forgalomba hozni, ezért a továbbiakban meg kell kísérelnünk ezeket megmagyarázni, rajtuk keresztül pedig a billogot keltezni.

„Adalbert” nevet eddigi tudomásunk szerint egyetlen királyunk, I. Béla (1060—1063) használt. Így nevezi még hercegeként 1057-ben Radó nádor, de ez az oklevél legalább is gyanús hitelességű. Más érvek mellett az „Adalbert” elnevezést

2. ábra Isten bárányát ábrázoló pecsét
hátlapja

Abb. 2. Rückseite des Siegels mit Agnus
Dei-Darstellung

is felhozzák ellene.² A másik adatban Béla már királyként nevezi magát Adalbertusnak a szekszárdi apátság 1061-es alapítólevelének fennmaradt töredékében. Pauler elsősorban ezért tartotta nagyon gyanúsnak az oklevelet.³ Nos, pecsétünk azt bizonyítja, hogy az Adalbertus név alapján nem vethetők el az idézett oklevelek. Különben is valószínűtlen lenne, hogy két különálló hamisító szövegezett volna Adalbert névre oklevelet. A későbbi Bélák esetében azonban nincs semmi biztos adat arra vonatkozóan, hogy őket is nevezték volna Adalbertnek,⁴ így joggal mutathatott rá Bogyay Tamás arra, hogy csak a XVIII. századtól azonosították a Béla és Adalbert személyneveket.⁵

² Fejérfataky L., A királyi kancellária az Árpádok korában. (Budapest 1885) 13.; Pauler Gy., A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II². (Budapest 1899) 591.; Szentpétery I., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. (Budapest 1923) 14. sz.; Györffy Gy., StuSl 5(1959) 64–65.; Kumorovitz L. B., Sz 97(1963) 3.

³ Pauler Gy., i. m. I. 2 430., 219. j.; Szentpétery I., i. m. I. 16. sz.

⁴ Egy valószínűleg 1170 első felére tehető [vö. Kristó Gy.—Makk F., III. Béla emlékezete. (Budapest 1981) 184.] oklevélben dominus A. Hungarie, Dalmacie et Croacie dux megadomá-nyozza a jeruzsálemi johannitákat. Delaville de Roulx, J., Cartulaire générale de l'ordre des hospitaliers de S. Jean de Jérusalem 1100–1310. I. (Paris 1894) 222. (Xerox másolatát Érszegi Géza barátomnak köszönöm, aki felhívta rá figyelmemet.) Bár az oklevél kiadója az A. szíglát (uo. l.j.) vaglyagosan Alexisnek vagy Adalbertnek oldja fel azzal, hogy Béla mindkét nevet viselte, valószínűleg a görög Alexioszról van szó, amelyet bizánci trónörökös korában viselt Béla. Így oldja fel Kristó Gy.—Makk F., i. m. 13. is. Azonban amennyiben Béla tényleg Adalbert is volt, akkor a szíglát erre is fel lehetne oldani, hiszen latin keresztények a latin egyház területére eső hercegi címével, nem pedig a bizánci caesaréval nevezték meg. Ez utóbbi esetben lett volna az Alexiosz-nak értelme.

⁵ Bogyay, Th. v., Ungarn-Jahrbuch 7(1976) 10., 8. j.

Fentiek alapján pecsétünk tulajdonosát I. Bélával kellene azonosítanunk. Kérdés azonban, hogy a pecsét felirata, a felirat epigráfiai elemzése, valamint a pecsétkép ikonográfiája egybevág-e a pecsét tulajdonosa nevéből látszólag világos következtetésnek. Induljunk ki a feliratból. Ez a pecsétmezőből (melynek közepét a kidomborított Isten báránya foglalja el) kiemelkedő peremen veszi körül a pecsétképet. A szövegkezdő kereszt és a betűk be vannak vésvé a perembe. A betűket eléggé levegősen helyezték el, rövidítést nem alkalmaztak. A szavak között elválasztójel nincs, sőt, az Adalberti és a regis között intervallumot sem hagytak. A Sigillvm és az Adalberti szavak között viszont a köriratba belógó bárányláb természetes elválasztójelet képez. Először a szöveggel és annak elhelyezésének analógiáival foglalkozunk, a betűtípusokra később térünk ki.

I. Bélának, pecsétünk feltételezhető tulajdonosának csak egy töredékesen fennmaradt pecsétjét ismertük. Ez eredetileg kb. 9 cm átmérőjű, kör alakú pecsét volt, amely a trónon ülő uralkodót ábrázolta. Sajnos, a pecsétnek csak középső része maradt meg, a feliratból semmit sem ismerünk.⁶ Ezért először a többi XI. századi királyi pecsét felirataival hasonlítjuk össze „Adalbert” király billogát. Péternek csak ólombulláját ismerjük. Ez előlapján a trónon ülő, jobbában lilíomot, baljában keresztes országmát tartó uralkodót ábrázolja, kinek feje mellett kétoldalt függőlegesen PET—RVS felirat látszik, amely a hátlaon négy sorban folytatódik: DIGRA/VNGA/RIORV/REX.⁷ I. András kb. 9,5 cm átmérőjű viaszpecsétjének csak lenyomata maradt fenn,⁸ míg kör alakú, 59—60 mm átmérőjű, füles idézőbillogán a trónján ülő, jobbában virágot (vagy jogart), baljában keresztes országmát tartó királyt + ANDR[EAS] DEI GRACIA VNGARIORVM REX felirat veszi körül. Szóelválasztójel itt sincs, a szavak egybefolynak. Feltűnő, hogy a kezdő kereszt nem a pecsét felső részének közepén, hanem attól valamivel balra (azaz heraldikai értelemben jobbra) foglal helyet. Ezt a billogot a király valószínűleg Szent István viaszpecsétjének mintájára vésethette⁹ (3. ábra). Még valamire fel kell hívni a figyelmet: a billog pecsétképét és feliratát együtt öntötték: a felirat betűi ugyanis nem vésettek, hanem kidomborodnak. Következő pecsétünk Salamon király nem régen Belgrádban ásatásnál talált ólombullája. Ez többé-kevésbé Péteréhez hasonlít. Előlapján a jogart (?) és országmát tartó királyt [REX]—[S]ALOM[ON] fölirat veszi körül. (A rex szó a heraldikai jobb, míg a Salomon a heraldikai bal oldalon található, azaz a szöveg nem fenn, hanem lenn kezdődött.) A hátlaon, akár Péterén, csak a négy sorba foglalt felirat folytatást olvashatjuk: DEI/GRACIA/VNGRO[R]/VM.¹⁰ Csak az irodalomból, utólagos elbeszélésből ismert ugyanennek az uralkodónknak idézőpecsétje.¹¹

Tekintve, hogy ezt a billogot csak igen eldugott helyen írták le, most részletesebben kívánunk vele foglalkozni. A billog 1876-ban vagy 1877-ben került elő Szentesen a Szent Anna utca 4. sz. ház kertjében, kertművelés közben, közel a

⁶ Györffy Gy., Levéltári Közl. 39(1968) 6—7.

⁷ Huszár L., MM 1947. 13.

⁸ Györffy Gy., i. m. 6.

⁹ Jakubovich E., i. m. 56—74.; L. még: Kumorovitz L. B., A magyar pecséthasználat története a középkorban. (Budapest 1944) 22.; Györffy Gy., István király és műve. (Budapest 1977) 258.

¹⁰ Gaj-Popović, D., Olovna bula madjarskog kralja Salomona. In: Nova istorijska i arheološka istraživanja srednjovekovnog Beograda i Srbije. Godišnjak grada Beograda 25(1978) 165.

¹¹ Idézte, de nem foglalkozott vele: Huszár L., i. m. 16.

3. ábra I. András törvénybeidéző billoga, előlap

Abb. 3. Zitationssiegel von Andreas I. Vorderseite

föld színe alatt. A telektulajdonos Cicatricis Béla községi jegyzőnek mutatta meg, aki közel egy évig magánál tartotta, gipszmásolatokat is készített róla, amelyek elvesztek. A pecsétet utóbb visszaadta megtalálójának, akitől szomszédjához került. Ennek fia, Szvaton József, későbbi mérnök, 1881-ben Horváth Gyula árvíz-védelmi kormánybiztosnak adta át. Ettől kezdve a pecsétnek nyoma veszett. Csallány Gábor, a szentesi múzeum megalapítója a kilencvenes évek végén halott róla először Szvatontól, majd Cicatricis adott neki róla részletes leírást. Csallány az általa teljesen szavahihetőnek tartott Cicatricis nyomán írta le 1935-ben Salamon király törvénybeidéző billogát, az alábbiakban ezt közöljük: „A „billog” ovális alakú, mintegy 8—9 cm hosszú volt. . . . A rézből levő pecsétnek egyik oldalán, középen, erősen kidomborodóan, a trónon ülő király alakja volt, egyik kezében a keresztes birodalmi alma, a másikban — nem tudja biztosan — lilium, vagy jogar volt. Emlékezete szerint, a király balfelőli részén, erősen kidomborodó betűkkel a következő felirat volt: Sigillum Salamoni, jobboldali részén pedig Regis Hungarie vagy Ungarie. A másik lapja sima volt. A felfüggesztésre fül szolgált. Egyébként a pecsét teljesen ép és jó állapotban volt.” Még azt kell hozzátenni, hogy a nagyságára nem emlékezett pontosan.¹² Mint látjuk, a pecsét ovális alakján és a még elemezendő feliratán kívül megfelel az eddig ismertett XI. századi pecséteknek. (Nagysága talán csak az emlékezet hiánya miatt 8—9 cm, bár ez, mint láttuk, a viaszpecsétek nagyságával egyezik.)

A pecsét ovális, ill. szfragiszitikai értelemben monorú, vagy mandorla alakú, formája viszont elüt a kör alakú uralkodói pecsétektől, később ez lett az egyházi (és női) pecsétek jellegzetes formája.¹³ Csakhogy az első ismert ovális pecsét

¹² Csallány G., Aranykalász 1935: 2. 28—29.

¹³ Berchem, E. v., Siegel. (Berlin 1918) 40.

II. Róbert francia királyé volt 997-ből, innen terjedt el használata Németország és Európa többi rész felé. Az első két évszázadban különben egyháziak és nők mellett hercegek, lovagok, stb. is használták, igaz, a pecséttulajdonost állva ábrázolták.¹⁴ Megjegyezzük, hogy Róbert király pecsétje sokban hasonlít Salamon bullája ábrázolásához.¹⁵ Itt is, ott is a király mellképe látszik, csak a deréknél valamivel lejjebb ábrázolva. Ennek a formának valóban megfelel az ovális is, ezért nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy Salamon király idéző pecsétje valóban ovális alakú volt. Ungarie helyett nyilván Ungarorum állt a pecséten.

I. Géza pecsétjét nem ismerjük, míg Szent László viaszpecsétjén a trónon ülő királyt + SIGILLVM LADE[S] LAI REGIS felirat veszi körül. Szóelválasztó-jel nincs, a kapitális betűkkel írt szövegben egy uncialis M található. Kálmán király viaszpecsétjén + COLOMANNVS DEI GRATIA VNGAR[OR]VM REX körirat olvasható.¹⁶ Szent László pecsétjének az általánostól eltérő formáját már Jakubovich észrevette. Rámutatott arra, hogy a XI. században a pecséttulajdonos neve mindig nominativusban áll és alázatossági formula (dei gratia) követi. Egyetlen kivétel László mellett Hitvalló Edvárd angolszász király (1043–1066) pecsétje.¹⁷

A Sigillum és a tulajdonos genitivusban álló neve valóban ritkaság. Pl. a nyugati szomszédunkban uralkodó Babenberg-dinasztia tagjai 1055-től 1246-ig nevüket nominativusban helyezték el a pecséten, a XII. sz. első harmadától kezdve pedig rendszeresen kitették az alázatossági formulát is. Tartományaikat (Ausztria, olykor Bajorország, majd Stájerország is) mindig feltüntették. Egyedül a sohasem uralkodó I. és II. Henrik mödlingi hercegek pecsétjén fordul elő a Sigillum és a genitivusos név, mégpedig a XIII. sz. első felében.¹⁸ Mindebből pedig az következik, hogy a pecséttulajdonosra való nominativusos utalás általános elterjedésével szemben a XI. században az egyetlen angolszász példát leszámítva a Salamon-féle idézőpecsét, Szent László pecsétje, valamint — amennyiben tényleg XI. századi — az Adalbert-féle pecsét a kivétel. A László-féle és az Adalbert pecsét abban is hasonlít egymáshoz, hogy nem adják meg, hogy kik felett uralkodik a király, mint Edvard és Salamon. Alázatossági formula a négy pecsét egyikén sincs.

Tekintve azonban, hogy a Sigillumos forma a XII. sz. második felétől kezd lassan, majd a XIII. sz.-ban gyorsabban terjedni, biztonság okából tekintsük át a XII. sz.-i magyar királyi pecsétek feliratait is. II. Béla, II. Géza, III. István, III. Béla és Imre nagypecsétjei nominativusban adják meg a király nevét, alázatossági formulát alkalmaznak, és magukat Magyarország és társországi királynak

¹⁴ Seyler, G. A., *Geschichte der Siegel*. (Leipzig é. n.) 79–87.

¹⁵ *Lecoy de la Marche*, *Les sceaux*. (Paris 1889) 40., 11. kép.

¹⁶ A magyar királyi pecséteket a Kumorovitz prof. által készített és a BTM-ben őrzött gipszmásolat-gyűjtemény alapján írom le.

¹⁷ Jakubovich E., i. m. 56.

¹⁸ Mitis, O. v.—Gall, F., *Die Siegel der Babenberger*. *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich*. III. (Wien 1954) passim. A *Die Zeit der Staufer*. I. (Stuttgart 1977) katalógusban közölt 135 pecsét között csak néhány Sigillum és genitivus feliratú XII. sz.-i pecsét van. Uo. 20–107.; Pl. Elzászi Fülöp flandriai gróf 1168-as pecsétje ez a típus, de megadja flandriai grófságát is. (45.) Oroszlán Henrik hűbéreitől való megfosztása után az 1180-as években SIGILLVM HENRICI DVICIS feliratú pecsétet használt. (44.) Ezekon kívül csak egy-két városnál, ill. egyháznál találunk hasonló feliratot.

nevezik. Kivétel II. Géza ólom- és III. Béla aranybullája. Ezeknek melső lapján ábrázolják a királyt, de a XI. századi példáktól eltérően szövegezés nélkül. A hátsó lapon olvasható szöveg azonban a két XII. századi királynál is négysoros.

SIGI/LLVM/GEISE/REGIS, ill. SIG[I]LLVM/BELE/[R]EGI[S]. A Szent László és Adalbert pecsétek feliratai hagyományát tehát a XII. századi bullák viszik tovább, már amennyiben az Adalbert pecsét valóban I. Béláé lenne.

Utaltunk már arra, hogy XI. századi pecséteinken — akár Adalbertén — nincs szóelválasztójel. Először III. István pecsétjén tűnik fel, de hiányzik III. Béla és Imre nagypécsettjén (ez utóbbi aranybulláján azonban nem), sőt Béla ifjabb királyén is.¹⁹ Ez tehát csak annyiban bizonyító erejű, hogy későbbi datálást is megenged. Ugyancsak utaltunk arra, hogy az Adalbert pecséten a bárány lába belelóg a feliratba. A pecsétképnek a köriratba való belelógását azonban királyi pecséteinken először Imre nagypécsettjén találjuk meg. Az érdekes az, hogy külföldön is ritka korábban. A XI. században legfeljebb az uralkodói trónus ér le a pecsét széléig, és ezzel kettéválasztja a szöveget.²⁰ A német pecséteknél Barbarossa Frigyes császári pecsétje az első eset, hogy „a trónon ülő uralkodó képe szétrombolja a tradicionális teret.” (A korona, jogar és lábpárna benyúlik a szövegbe.)²¹ Érdekes, hogy Oroszlán Henrik volt bajor és szász herceg 1180-as évekből származó oroszlános pecsétjén az oroszlán benyúló lába választja el a körirat szövegét.²²

További bizonyítóerőt képezhet a felirat epigráfiai elemzése. Ez azonban nem könnyű feladat. Egyrészt a pecsétek írása jobban ragaszkodik a tradícióhoz, a korábbi pecsétek írásához, mint a többi íráshordozón található szövegek,²³ másrészt épp korszakunkban, a XI—XIII. sz.-ban alig lehet lényeges különbséget az írásnál felismerni.²⁴ A többi íráshordozó esetében azonban a középkori epigráfia kutatói több periódust különböztetnek meg. Kloos kézikönyve pl. a XI. sz. elejétől a XII. sz. közepéig terjedő korszakot a román, a XII. sz. közepétől a XIII. sz. elejéig a korai gótikus, majd a XIII—XIV. sz.-ot a gótikus majuszkula korának

¹⁹ Elválasztó jel van pl. Barbarossa I. Frigyes császár pecsétjén: *Deér, J.*, Die Siegel Kaiser Friedrichs I. Barbarossa und Heinrichs VI. in der Kunst und Politik ihrer Zeit. In: Festschrift Hans R. Hahnloser. (Basel-Stuttgart 1961) 54. De még a XII. sz. végén sem általános az elválasztó jel, hiányzik pl. Oroszlán Henrik előbbi id. pecsétjén (képét l. Die Zeit der Staufer. II. 14. kép), vagy Wichmann magdeburgi érsekén. (1185). *Seyler, G. A.*, i. m. 98., 58. kép.

²⁰ L. pl. *Györffy Gy.*, Levéltári Közl. 39(1968) 3., 4., 6. kép. Korábban több példa van: I. Konrád (911—918) pecsétjén a lándzsa hegye nyúlik be a feliratba. *Seyler, G. A.*, i. m. 67., 13. kép.

²¹ *Deér, J.*, i. m. 60., 65. A XII. sz. második felében ez azután nagyon elterjedt. L. pl. Elzászi Fülöp már említett pecsétjét. (Képe: Die Zeit der Staufer. II. 15. kép.) Korábban, az 1130-as évekre teszik Aachen ún. Károly-pecsétjét, amelynek legkorábbi lenyomata a XIII. sz. elejétől származik. Uo. 62. kép.

²² Uo. 14. kép.

²³ *Mitis, O. v.*—*Gall, F.*, i. m. XXXV.; *Deér, J.*, i. m. 66.

²⁴ *Lbotsky, A.*, Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. (Graz—Köln 1963) 69.; *Demay, G.*, Inventaire des sceaux de la Normandie — avec une introduction sur la paléographie des sceaux. (Paris 1881) V. Itt táblázaton együtt, megkülönböztetés nélkül, mutatja be a XI—XIII. sz.-i majuszkulákat.

nevezi.²⁵ Íráshordozótól függően a változások nem egyidőben következnek be a feliratok írásánál.²⁶ Az általánostól a leginkább — technikai okok miatt — az érme írása tér el.²⁷

Ilyenformán elsődleges összehasonlító anyagunk csak a pecsétek írása lehet, mégpedig főként a hazai anyag. Mégis, talán nem lenne érdektelen először néhány külföldi példát megtekinteni. Elöljáróban megjegyezzük, hogy Adalbert pecsétjén egy kivétellel kapitális majuszkulák olvashatók, mindössze az „E” betűből van a kapitális mellett egy uncialis € is. Ez különben másutt és mindenütt előfordul; a román majuszkuláknál még előforduló egyéb uncialis betűk viszont hiányoznak.²⁸ Betűink zöme valóban folyamatosan előfordul a XI—XIII. sz.-ban. Vannak azonban kivételek. A salzburgi érsekség területén, ahol az érsek és főegyházmegyéje Ausztriába eső püspökei pecsétjei írását gondosan összeállították, néhány tanulságos megfigyelés tehető. Hasonló betűk: az A betű I. Konrádtól (1106—1147), a D szintén, az uncialis E Gebhardtól (1060—1088), az S ugyancsak I. Konrádtól mutatható ki (de nem folyamatosan!). Az L-hez ugyan találunk Balduinnál (1041—1060) hasonlóságot, de utána csak I. Eberhard (1147—1164) második pecsétjénél, hogy majd csak a XII. sz. végétől legyen gyakoribb. A G I. Eberhard második pecsétjén tűnik fel. A T-hez hasonló III. Konrád (1177—1183) első pecsétjén látunk.²⁹ Megjegyezzük, hogy hasonló B és M nincs.

Nagyon jó táblázatos összeállítás áll a Magyarországgal határos Ausztriában uralkodó Babenbergekc pecséteinek epigráfiájáról rendelkezésünkre. A G betű a rajzok alapján a XII. sz. közepétől hasonlít, bár talán a 26/27-es 1207-es fényképe felel meg a legjobban. Az L esetben egy 1188-ban 1141-re hamisított, majd egy 1160-as pecsét hasonlít, de még jobbakat látunk a XIII. sz.-ban. S 1171-től felel meg.³⁰ Sajnos, a többi betűk egy része vagy nagyon kevés példányban van meg, vagy nincs hasonlóságuk. Néhány az egész korszakban előfordul. (Pl. a kétfajta E, legfeljebb korábban több a kapitális, később az uncialis.)

Ezek az analógiák arra utalnak, hogy az I. Béla korára való keltezés nem annyira egyértelmű, ezért a betűformákkal részletesebben kell foglalkoznunk. Először is megállapítható, hogy a betűk inkább a román majuszkulákra hasonlítanak, erősen vonalas jellegűek, betűvastagítás alig van, a betűk zártságára való törekvés teljesen hiányzik. (Ez utóbira leginkább az lenne a jellemző, ha az uncialis E-t egy egyenes, vagy hajlított függőleges vonással lezárnák: €(.)³¹ A zárt uncialis E nálunk királyi pecséteken Imrénél tűnik fel, bár pl. Béla ifjabb

²⁵ Kloos, R. M., Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit. (Darmstadt 1980) 123—132.; Román és gótikus majuszkulákat különböztet meg Brandt, K., Deutsches Archiv f. Gesch. d. Mittelalters 1(1937) 29—32. A román majuszkula korát a XIII. sz. elejéig kitolja, de ettől megkülönbözteti a XII. sz. közepétől a XIII. sz. végéig a későromán és koragót majuszkulákat: Koch, W., Carinthia I. 162(1972) 121—139. A francia köemlékek vizsgálatánál külön korszakként tárgyalja a XI. sz. első felét, aztán a század második felét a XII. sz. első negyedéig, majd innen a század végéig, végül a század végét: Déschamps, P., Bull. monumental 88(1929) 21—49.

²⁶ Koch, E., Unsere Heimat 46(1975) 77—78.

²⁷ Sydow, J., Hist. Jb. 71(1952) 264—265.

²⁸ Vö. Kloos, R. M., i. m. 125.

²⁹ Kreiselmeier, P., Archiv f. Schreib- u. Buchwesen 3(1929) 142—160. (Az itt közölt táblázatok alapján.)

³⁰ Mitis, O. v.—Gall, F., i. m. XXIX—XXX.

³¹ Vö. Koch, W., Unsere Heimat 46(1975) 78.; Kloos, R. M., i. m. 125—128.

királynál még nincs, tehát a régi forma még egy ideig tovább él. Ami jellemző írásunkra: a betűk szárai gyakran kapnak talpat, vagy a szárral merőleges végződést. Különösen lényeges a G felső, az L, M alsó szárán, ill. szárain, valamint az S-en. Jellemző a G, melynek felső szára vízszintes egyenes és tovább ér, mint a középen behajló másik vége. Másik fontos különlegesség az M: itt a középső, V alakú behajlás szinte csak jelezve van, nem ér le a két függőleges szár közepéig sem. A B felső félköre nagyobb az alsónál, és a két félkör szinte egyenes, függőleges vonalban végződik. Ezek a G, L, M, S-nél található záróvonalak különben elsősorban a XII. sz.-ra jellemzők.³² Az M esetében a középső sarok a XI. sz.-ban általában megközelíti a betű alját, míg a XII. sz.-ban a betű közepéig ér.³³

Az epigráfiai adatokból úgy tűnik, hogy egyes betűformák csak a XII. sz.-ban terjednek el.³⁴ A néhány jellegzetes betű közül az Adalbert-pecsét B-jére a pecséteken eddig nem találtam megfelelőt. G-jére analógiát nyújt III. Lothar császári aranybullája (1133–1137), valamint a már említett aacheni Károly-pecsét.³⁵ A XII. sz. harmincas évek után az 1170–1180-as években válik gyakoribbá.³⁶ A különös, nagyon rövid v-alakú sarkú M ugyancsak a XII. sz.-ban mutatható ki.³⁷ További, főként későbbi adatokat is idézhetnénk, a rendelkezésünkre álló adatok mégis azt látszanak igazolni, hogy az Adalbert-pecsét egyes betűformái — minden román majuszkuláris jellegük ellenére — csak a XII. sz.-ban, és inkább annak második felében terjednek el, tehát a salzburgi és Babenberg-pecsétből levont következtetések helytállóak.

Ebből viszont arra kellene következtetnünk, hogy „Adalbert” király nem lehetett I. Béla. Bár e királyunknak nem maradt fenn felíratos pecsétje, de ha közvetlen elődje és utódja, I. András és Salamon pecsétjei írásával összehasonlítjuk az Adalbert-pecsétet, valóban kevés hasonlatosságot látunk. (Érdekes viszont, hogy a különben jellegzetesen XII. sz.-i M nem tér el nagyon az Adalbert-pecsétől.) A bizonytalanabb, és az európai átlagtól is eltérő XI. sz.-i utalásokat ezért figyelmen kívül hagyva meg kell vizsgálnunk azt az önként adódó hipotézist, hogy az Árpádok Béla ágában mindvégig élt annak a tudata, hogy ősüket, I. Bélát tulajdonképpen Adalbertnek keresztelték, és ezért ők is ezt a nevet kapták a keresztségben. (Béla fiának, I. Gézának sem ez volt a keresztnéve, hanem Mag-

³² Vö. Koch, W., *MIÖG* 77(1969) 15–16.

³³ Uo. 11.

³⁴ Ahhoz, hogy pontosabban keltezhessünk, a külföldi teljes szfragisztikai anyag átnézésére lenne szükség. A kiadott pecsétkorpuszoknak csak egy része van meg Magyarországon, de ezekben sincsen, különösen a régebbiekben, az összes pecsét közölve, a fényképek pedig nem mindig alkalmasak epigráfiai elemzésre. Ezért az alábbi példáink nem tarthatnak igényt a teljességre.

³⁵ Deér, J., i. m. 60., 14. kép.; *Die Zeit der Staufer*. II. 62. kép.

³⁶ L. pl. VII. Lajos francia király (1175): *Lecoy de la Marche*, i. m. 121., 40. kép, vagy Wichmann magdeburgi érsek (1185): *Seyler, G. A.*, i. m. 98., 58. kép. pecsétjeit. A forma tovább él: 1. pl. Simon de Montfort, Leicester grófjának 1211-es pecsétjét: *Lecoy de la Marche*, i. m. 191., 85. kép.; Magyarországon pl. Gutkeled nb. László 1236-os lovaspecsétjén fordul elő: *Kumorovitz L. B.*, Turul 50(1936) 33. kép.

³⁷ Guillaume de Champagne Sens-i érsek (XII. sz.): *Lecoy de la Marche*, i. m. 25., 8. kép, vagy Maurice de Sully párisi püspök: uo. 255., 121. kép (1170) pecsétjei. De hasonló M-t látunk Wichmann érseknek az előbbi j.-ben id. pecsétjén, vagy Oroszlán Henrikén, amelyet már többször említettünk, és amelyen különben a G is hasonlít. *Die Zeit der Staufer*. II. 14. kép.

nus.³⁸) Ha ez a feltevés helytálló, „Adalbert” király neve alatt négy Béla királyunk bármelyike rejtőzhet. Ezért az alábbiakban egybevetjük az Adalbert pecsét betűformáit II. Béla és III. Béla nagypecséteiével, továbbá, mivel II. Bélának bullája nem maradt, fiának, II. Gézának, ill. III. Bélának a bulláin olvasható betűkkel. IV. Béla trónralépésekor (1235) már egészen más betűformák uralkodtak, így az ő esetében csak ifjabb királyi minőségében alkalmazott pecsétjével hasonlítjuk össze az Adalbert-pecsétet. (Ifjabb királyi minőségében kiadott oklevelek 1220-tól maradtak fenn.³⁹)

Táblázatban állítottuk össze az idézett pecsétek betűit: 1. II. Béla, 2. II. Géza bullája, 3. III. Béla, 4. III. Béla bullája, 5. IV. Béla mint ifjabb király, 6. „Adalbert” király (4. ábra). A táblázat világosan mutatja, hogy teljes hasonlóság nincs, bizonyos betűk a III. Béla pecsétekére látszanak utalni, de a legjobban Béla ifjabb király pecsétjének betűi felelnek meg „Adalbert” királyénak. Hasonló betűk előfordulnak a korabeli királyi okleveleken is, mégis Imre és II. András pecsétjein inkább a koragótikus formájú betűk dominálnak. Ennek alapján Béla ifjabb királyhoz lenne tehát köthető az Adalbert-pecsét? Ez ugyan nem zárható ki, azonban valamennyi betűnknek van XII. századi analógiája, és noha az ifjabb király pecsétje betűihez hasonlót apja pecsétjei közt is találunk, mivel Béla közismerten nagyapját akarta utánozni,⁴⁰ ezért ez nem zárható ki a felirat betűi esetében sem. Epigráfiailag ezért az Adalbert-pecsétet a XII. sz. utolsó és a XIII. sz. első negyede közé helyezzük. Ez derül ki akkor is, ha az Adalbert-pecsétet összehasonlítjuk Kolba Judit kézíratos, Árpád-kori epigráfiával foglalkozó munkájának betűtábláival is.⁴¹

Ha az Adalbert-pecsét betűi még a leginkább Béla ifjabb király pecsétje betűivel vethetők össze, a már több ízben említett egyelőre analógia mentes B betűhöz III. Béla 1178-ban téglába véselt oklevelében találjuk meg a leginkább hasonlót. Egyébként a XII. sz. vége többi kőbe, ill. téglába véselt epigráfiai emlékei is sok hasonlóságot mutatnak pecsétünkkel.⁴²

A felirat elemzése alapján tehát a legvalószínűbben III. Béla, vagy unokája, IV. Béla ifjabb király azonosítható „Adalbert” királlyal. IV. Béla királysága idejére azonban nem csupán epigráfiai okokból nem tehetjük pecsétünk keletkezését. Tekintve, hogy idézőpecséttel a pristaldusok idéztek, az 1231-es aranybullamegerősítés viszont korlátozta tevékenységüket,⁴³ ezért nem nagyon valószínű, hogy 1231 után királyi idézőpecséttel, nem pedig oklevéllel idéztek volna. Így azt biztosnak állíthatjuk, hogy pecsétünk 1231 előtt keletkezett.

Pecsétünk ikonográfiája talán még a feliratnál is nehezebben oldható problémákat vet fel. Nos, itt a döntő a következő. A pecsét célja az, hogy ábrázolásával

³⁸ A garamszentbenedeki alapítólevélben (1075) így nevezi magát: Ego Magnus, qui et Geisa. Utoljára kiadta: Codex diplomaticus et epistolatis Slovaciae. I. (Bratislavae 1971) 54. (A továbbiakban: Cod. Slov.)

³⁹ *Szentpétery I.*, i. m. I. 567. sz.

⁴⁰ *Hóman B.—Szeksfű Gy.*, Magyar történet. I.² (Budapest 1935) 502.

⁴¹ *Kolba J.*, Árpád- és Anjou-kori írástörténetünk latinbetűs régészeti emlékei. Egyetemi szakdolgozat. Köszönöm Kolba Juditnak, hogy betűtábláiba betekintheitem.

⁴² *Mendöl T.*, In: Magyar művelődéstörténet. I. (Budapest é. n.) 194.; Utolsó közlése: *H. Kolba J.*, FA 14(1962) XIX. t. 1. L. még uo. 115. (betűtáblázat).

⁴³ *Vö. Hajnik I.*, A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. (Budapest 1899) 188–189.; *Kumoróvitz L. B.*, A magyar pecséthasználat ... 42–43.

1.	2.	3.	4.	5.	6.
A		AAA		AA	AA
B		B	B	B	B
Ð Ð		Ð Ð		D	D
E	EE	E	€	€	EE
Ʒ	GG	GG	G	CG	GG
I	I	I	I	I	II
L	L	LL	L		LL
	M	MM	M		M
R	ŕ	R		R	R
	S	SS	S	S	SS
				IT	T
	V	V	V	V	V
✠		✠		✠	✠

4. ábra

Királyi pecsétek betűinek összehasonlító táblázata. 1: II. Béla nagypecséte; 2: II. Géza olombullája; 3: III. Béla nagypecséte; 4: III. Béla aranybullája; 5: Béla ifj. király (később IV. Béla) pecséte; 6: „Adalbert” király pecséte

Abb. 4.

Vergleichende Tabelle der Buchstaben von königlichen Siegeln. 1: Großes Siegel von Béla II.; 2: Bleibulle von Géza II.; 3: Großes Siegel von Béla III.; 4: Goldene Bulle von Béla III.; 5: Siegel von „iunior rex” Béla (später Béla IV.); 6: Siegel von König „Adalbert”

és esetleges szöveges megjelölésével „bizonyítsa a pecséttulajdonos akaratát.” „A pecsét tehát ismertető és meghatalmazó jelvény.” Ezért szükséges, „hogy a pecsétkép egy egészen meghatározott személyiséget, (a pecséttulajdonost) vitán felül jelöljön meg”, valamint, „hogy kizárólag ez a tulajdonos használja.” Idézetekinket az egyik legelterjedtebb történeti segédtudományi kézikönyvből vettük,⁴⁴ de a pecsét ábrázolásának uralkodók esetében kimutatható politikai jelentősége sem hanyagolható el. Schramm mutatott rá arra, hogy az uralkodót többek között a pecsétjén ábrázolt képe képviseli, valamint, hogy a XII. sz.-tól megjelenő címereknél a királyi őt, és ő az államot képviseli.⁴⁵ Ezt a kérdést Beumann még élesebben fogalmazza meg: a királyi ábrázolásnak a pecséten az a feladata, hogy az uralkodót „megjelenítse.” Utal a császári aranybullák hátlapján látható Róma-ábrázolások politikai tartalmára is.⁴⁶

„Isten báránya” mint királyi jelkép, mint királyi képviselő? Ez teljesen szokatlan. Királyi pecsétként mindössze a 836–858 közt uralkodó Ethelwulf angol-szász király gyűrűjén fordul elő, de ezzel nyilvánvalóan nem kapcsolhatjuk össze.⁴⁷ Feltűnő viszont, hogy III. Béla dédunokája, III. András Isten báránya ábrázolású gyűrűt alkalmazott ellenőrzőpecsétként nagypecsétjébe nyomva (5. ábra). Ez azonban mindenképp az Adalbert-pecsét után keletkezett, használati módja sem hasonlítható össze a többi pecséttel, ezért analógiaként nem használható. Az európai szfragisztikában az Agnus dei ábrázolás ennek ellenére nem szokatlan. A szfragisztikusok az ún. hagiográfikus ábrázolásokhoz sorolják, amelyeket városi és céh-pecséteken, egyházi területek és személyek pecsétein találjuk meg leginkább.⁴⁸ Azonban ezek sem koraiak. A legkorábbi tudomásom szerint egy XII. sz.-i francia egyházi ellenpecsét ECCE AGNVS DEI felirattal.⁴⁹ Városi pecséteken később jelenik meg, és itt a hazai példák is idézhetők. A zászlós Isten báránya volt az 1244-ben kiváltságolt Korpona, továbbá jelentősebb városaink közül Trencsén, valamint a későközépkorban és az újkorban még egy tucatnyi mezőváros és falu pecsétképe. Mint ismeretes, Debrecen is ezt a pecsétképet használta.⁵⁰ Itt a szfragisztikusok és heraldikusok az ábrázolást teljesen nyilvánvalóan a vallási jelképek között tárgyalják, csak hogy a vallási jelképeknek az egyházi és városi pecséteknél egészen más szerepük van: a védőszent jelleg dominál. Különös ez a királyi akaratot kifejező idézőpecsét esetében!

És valóban, a középkori királyi pecsétek között az Isten bárányát leszámítva is ritka a hagiográfikus ábrázolás. Egyetlen uralkodó esetében jelenik meg ilyen ábrázolás, mégpedig a bizánci császárok bulláin. Korszakunkban a bullák elő-

⁴⁴ Braum, A. v., *Werkzeug des Historikers*. (Stuttgart—Berlin 1969)⁵ 159.

⁴⁵ Schramm, P. E., *Kaiser, Könige und Päpste*. I. (Stuttgart 1968) 33—34.

⁴⁶ Beumann, H., *Zur Entwicklung transpersonaler Staatsvorstellungen*. In: *Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen*. = *Vorträge und Forschungen*. III.⁴ (Sigmaringen 1973) 204—205.

⁴⁷ Schramm, P. E., *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*. I. (Stuttgart 1954) 375.

⁴⁸ Ewald, W., *Siegelkunde*. (München—Berlin 1914) 219.; Gumowski, M.—Haisig, M.—Mikucki, S., *Sfragistyka*. (Warszawa 1960) 158.

⁴⁹ Uo. 165., 320. j. Hasonló francia példa 1246-ból: Demay, G., i. m. 2375. sz. Egy halberstadti kanonok 1250-es pecsétjén zászlós Isten báránya látható, alatta oroszlan, amely nyilván címerállata volt. Seyler, G., i. m. 228., 156. kép. Még számos példa lenne idézhető.

⁵⁰ Darvasy M., *Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése*. (Budapest 1942) 16.; Novák, J., *Slovenské mestké a obecne erby*. (Bratislava 1972) 411.

5. ábra III. András gyűrűspecsége
Abb. 5. Abdruck des Siegelrings
von Andreas III.

lapja Krisztust, a hátlapja a császárt ábrázolja.⁵¹ Ez annál is érdekesebb, hiszen III. Béla — Alexios néven — mint ismeretes egy ideig trónörökös minőségben Bizáncban élt.⁵² Viszont az is tény, hogy a bizánci egyház az Isten báránya ábrázolást (különösen kereszteken) a 691—92-ben tartott ún. Trullanumban (a bizánci császári palota Trullos-termében ülésezett a zsinat) eltiltotta az Isten báránya ábrázolásokat. (A pápa különben nem fogadta el a zsinat határozatait.)⁵³ Az Agnus dei azonban az egyik legelterjedtebb Krisztus-szimbólum. Igen gyakran, mint az Adalbert-pecséten is, a crux invictát, a keresztet tartja győzelmi jelvényként. Számos esetben Maiestas domini értelmű a kompozíciója.⁵⁴ Szinte önként adódik a feltevés, hogy a Krisztus ábrázolást a császári bullákon Bizáncban megismert III. Béla trónralépte után hasonlóképp Krisztus-szimbólumot helyezett el pecsétjén, mégpedig a szakadár bizánciaktól magát elhatárolandó egy olyant, amelyet ott tiltottak. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy ez a feltevés nagyon

⁵¹ Schramm, P. E., Kaiser, Könige ... II. 45—49.; Haussig, H. W., Kulturgeschichte von Byzanz. (Stuttgart 1959) 241.

⁵² Vö. Kristó Gy.—Makk F., i. m. passim. — A cseh ún. Szt. Vencel-pecsétet, noha az is idézőpecsét volt, nem számíthatjuk ide, hiszen felirata szerint Szt. Vencél volt. Jakubovich E., i. m. 72—73.

⁵³ Sauer, J., Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters. (Freiburg i. B. 1902) 228., I. j.; Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. III. (Stuttgart 1954) 724.; Lexikon des Mittelalters. I. (München—Zürich 1980) 215.; A Trullanumba I.: Ostrogorsky, G., Geschichte des byzantinischen Staates. (München 1940) 90.; L. még: Bogay T., Regnum 1940—41. 102—103.

⁵⁴ Mindmáig a legjobb összefoglaló Bogaynak az előző j.-ben i. m., különösen 100—102.; L. még: Weblé T., Ars Hungarica 8(1980) 11—12.; Vö. még a különböző kézikönyveket, pl. Lexikon der christlichen Ikonographie. III. (Rom—Freiburg. i. B. 1971) 7—14. stb.

gyenge lábon áll, de teljesen mégsem vethető el: a lehetősége nem zárható ki.⁵⁵

A nem teljes mértékben megnyugtató magyarázó kísérletekkel kapcsolatban eddig nem említettünk egy szintén igen jelentős, az államszimbólika szempontjából figyelembe veendő forrást, a pénzek ábrázolását. Ez annál is inkább lényeges, hiszen a pecsétek és érmek között szoros kapcsolat van, sőt, igen gyakran az érmek hatnak a pecsétek ábrázolásaira.⁵⁶ Itt viszont érdekes jelenséggel találkozunk. IV. Béla első dénárjai közül kettőn láthatunk keresztiesen Isten báránya ábrázolást, és közülük különösen az első erősen hasonlít az Adalbert-pecsét bárányára, mindössze a kereszt van a bárány bal és nem mint a pecséten, jobb oldalán ábrázolva⁵⁷ (6. ábra). Utódai közül újra III. András — azaz az a király, kinek gyűrűspecsétjén is Agnus dei van — helyezi el megint pénzeire az Isten bárányát. A különbség csak az, hogy itt a zászlós bárányt látjuk.⁵⁸ Ezeket — és I. Károly pénzeit — ezért nem vehetjük figyelembe. Az irodalomban II. András CNH 208 dénárát, amelynek különben obulusa is fennmaradt, is értelmezik olykor Agnus dei-nek, noha egy szarvast ábrázol, igaz, az Isten bárányához hasonló ikonográfiával: ugyanúgy tartja a keresztet, mint az. A numizmatikusok inkább, az állat képének jobban megfelelően, szarvasnak értelmezik.⁵⁹ Osztrák megfelelőjének közlője, Luschin, viszont szarvasagancsot viselő húsvéti báránynak tartja.⁶⁰ A szarvas ikonográfiai rokonsága a báránnyal kétségtelen, viszont nem fordítja hátra a fejét, mint a többi Agnus dei-ábrázolású pénzünk, ezért teljességgel nem sorolható közéjük. Az viszont tény, hogy a szarvas is Krisztus szimbólum.⁶¹

Valódi Isten báránya ábrázolást tehát IV. Béla előtt nem ismerünk a magyar numizmatikában, az pedig teljesen kizárt, hogy pecsétünk IV. Béla király korában keletkezett volna, hazai pénzeket tehát nem tarthatunk előképének. Ezért a külföldi éremképeket is figyelembe kell venni. Jelenlegi tudomásunk szerint az Agnus dei először Harteknut dán király (1035—1042) érmein tűnik fel. A XI—XII. sz. fordulóján Szvatopluk morva fejedelem érmein találjuk meg. A XII. században egyre jobban elterjedt, elsősorban egyházi pénzverdebirtokosok pénzein, így pl. a

⁵⁵ Más módon is lehetne a keleti egyház hatása alatt állt (és bizánci zsinatokon a császár mellett, deszpotészként résztvevő, vö. *Kristó Gy.—Makk F.*, i. m. 52.) III. Béla szerepét magyarázni. A bizánci liturgiában az áldozati kenyérnek a papot illető középprészt szfragisznak, pecsétnek és amnosznak, báránynak nevezik. *Forstner, D.*, *Die Welt der Symbole*. (Innsbruck—Wien 1961) 393.; *Onasch, K.*, *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten*. (Leipzig 1981) 236. Az ún. „feldarabolt” Krisztus-ábrázolást, amikor a holt Krisztust a paténán fekvő jelenítik meg, ugyancsak amnosznak, báránynak nevezik. Uo. 76. Ebben az az érdekes, hogy egyik ábrázolási formája épp a Mánuel-kori zsinatok után terjedt el. *Babić, G.*, *Frühmittelalterliche Studien* 2(1968) 385—386. Elvileg tehát az sem lenne kizárható, hogy a Bizáncból jött Béla a bárányt nyugati ikonográfiájával helyettesítette. Ebben az esetben persze az eucharisztikus és nem az apokaliptikus bárányra gondolhatott. Mindez azonban csak feltevés.

⁵⁶ *Kumorovitz L. B.*, *A magyar pecséthasználat...* 54.; *Kubinyi A.*, TBM 14(1961) 115.; *Deér, J.*, i. m. 54.; *Lovag Zs.*, FA 31(1980) 234.

⁵⁷ *Réthy, L.*, *Corpus Nummorum Hungariae*. I. (Budapest 1899) Nr. 229., 231. (A továbbiakban CNH); *Huszár, L.*, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. (Budapest 1979) Nr. 294., 296.

⁵⁸ CNH Nr. 364—368.; *Huszár, L.*, *Münzkatalog...* Nr. 414—418.

⁵⁹ *Lovag Zs.*, i. m. 233. és utoljára: *Huszár, L.*, *Münzkatalog...* Nr. 245—246.

⁶⁰ *Luschin—Ebengreuth, A.*, *Wiener Münzwesen im Mittelalter*. (Wien—Leipzig 1913) 51., 40. kép.

⁶¹ *L. pl. Sachs, H.—Badstübner, E.—Neumann, H.*, *Christliche Ikonographie in Stichworten*. (Leipzig 1973) 177—178.

6. ábra IV. Béla CNH 229. sz.
dénárának előlapja

Abb. 6. Vorderseite des Denars
von Béla IV. (CNH 229)

lüttichi püspökén, a St. Gallen-i apátén, de elszászi érmeken, vagy a Toulouse-i gróf St. Gilles-ben vert dénárain is előfordul.⁶² A XIII. sz.-tól egyre jobban terjedő ábrázolások közül csak kettőt emelek ki. A nálunk közismerten a XIII. sz. első felében igen elterjedt friesachi dénárok⁶³ közül Bernát karintiai herceg (1202—1256) 1235 előtt St. Veitben vert érmeit idézhetjük, noha a bárány koronát visel.⁶⁴ A másik Andechs-Meráni Egbert bambergi püspök (1203—1237), IV. Béla királyunk nagybátyja által Bambergben vert pénz.⁶⁵ A friesachi érmekek kimutathatóan a hazai pecsétek ábrázolásaira is hatása volt,⁶⁶ elvileg tehát az Isten báránya esetében sem zárható ez ki. Igaz, de ebben az esetben egyedül IV. Béla — de csak ifjabb királyi minőségben — jöhetne számításba az Adalbert-pecsét tulajdonosaként. Ezt a lehetőséget ugyan nem zárhatjuk ki, de mégis valószínűtlennebbnek kell tartanunk, mivel a friesachi, ill. az Egbert-érmekek kevésbé hasonlítanak az Adalbert-pecsétre, mint akár a St. Gallenben vertek. Nem hallgathatjuk azonban azt a tényt sem, amely a numizmatikai adatokból inkább az Adalbert-I. Béla azonosítást látszik alátámasztani. Az imént láttuk, hogy az egyik legkorábbi Agnus dei-érem Szvatopluk morva fejedelem verete volt, azaz I. Béla unokájáé.⁶⁷ Nem lehetetlen tehát, hogy az olomouci uralkodó az akkor még szokatlan éremképet azért alkalmazta, mivel tudta, hogy az nagyapja pecsétjén is rajta volt.

⁶² Schrötter, F. v., Wörterbuch der Münzkunde. (Berlin—Leipzig 1930) 16. A morva pénzek: Fiala, E., České denáry. (Praha 1895) Nr. 1365—1366., 1368. A Sankt Gallen-i pénzekre l. pl. Die Zeit der Staufer. I. 167—168. Itt köszönöm meg numizmatikus barátaimnak, Gedai Istvánnak, Huszár Lajosnak és Székely Györgynek (Kecskemét), hogy a numizmatikai anyag összegyűjtésében segítségemre voltak.

⁶³ Hóman B., Magyar pénztörténet 1000—1325. (Budapest 1916) 289—314.

⁶⁴ Luschin-Ebengreuth, A., NZ 16(1923) XIII. t. 207., 209., 211.

⁶⁵ Die Zeit der Staufer. I. 182.

⁶⁶ Gedai I., BpR 21(1964) 261—264.

⁶⁷ Hóman B.—Szekfű Gy., i. m. I. 353. Leszármazási tábla.

Mint látjuk, a pénzek ikonográfiája további bizonytalansághoz vezetett. Bonyolítja a helyzetet az Isten báránya-formájú szarvas, egyéb állat- és emberalakok feltűnése az érmeiken. Sajnos igaz, hogy a „pénzérmekek szimbolikája nincs modernül-szisztematikusan átkutatva.”⁶⁸ Nos, a pecsét ikonográfiáját összehasonlítottuk két fontos hatalmi jelvény, a pecsét és a pénz ábrázolásával, és pedig azért, hiszen az Adalbert pecsét is hatalmi jelvény volt, eredményeink azonban bizonytalankodó maradtak. Sajnos, a bárány ábrázolása művészettörténetileg nem korjelző,⁶⁹ ezt sem tudjuk datálásra felhasználni. (Legfeljebb egy látszik biztosnak, ami különben ugyancsak ikonográfiai probléma, hogy a zászlós Isten báránya ábrázolás mind az általam megtekintett pecsétek és érmekek, mind pedig egyéb ábrázolásoknál nagyobb elterjedésre csak a XIII. században jut, de ez is csak azt bizonyítja, amit úgyis tudunk, hogy a XIII. sz. első harmada után nem készülhetett pecsétünk.)

Az Isten báránya pecsétek és pénzek mellett a középkorban számos helyen és tárgyon megjelent: épületplasztikaként, kereszteken, kultikus tárgyakon, freskóként és kéziratokon, gyűrűkön, stb.⁷⁰ Felsorolásuk nem volna ugyan érdektelen, de mivel a keltezéshez alig használhatók fel, ezért a rendelkezésünkre álló terjedelemre is tekintettel eltekintünk tárgyalásuktól. Két tárgycsoportra azonban külön ki kell, ha csak röviden is, térnünk, mert mindkettő előfordul Magyarországon, és pedig viszonylag nagy számban. Az egyik az épületeken, és különösen a templomok timpanonain ábrázolt Agnus dei-k csoportja. Ugyanazt az ún. ravennai típust, azaz az oldalt álló, visszanező bárányt találjuk rajta, mint pecsétünkön.⁷¹ Ez a timpanontípus elsősorban a Délnyugat-Dunántúlon terjedt el, de ide sorolandó a szegedi ún. kőbálvány is. Bogyay megjelenésüket a XIII. sz. elejére teszi.⁷² Itt csak a tényt regisztráljuk, ezek típusait, azok eredetét, és jelentéstartalmát is figyelmen kívül hagyjuk. Az épületplasztikánál maradván előfordul az Agnus dei záróköveknél is. Így pl. a pécsi Szt. Kereszt oltáron, amely XII. sz.-i, és a bárány — a pecséthez hasonlóan — körbe van foglalva, viszont nem lép ki a körből.⁷³

Sokkal döntőbbnek érzem az esztergomi Szt. Adalbert (!) székesegyház III. Béla-kori Porta Speciosájának nemrég Horváth István által talált zárókörtöredékét.⁷⁴ Ez ugyanis hátsó lábaival kilép a körből, sajnos, egyéb összehason-

⁶⁸ *Graus, F.*, *Historica* 10(1965) 36., 138. j; *Friedensburg, F.*, *Die Symbolik der Mittelaltermünzen*. T. II—III. (Berlin 1922) 225—226. összegezése az Isten báránya érmekekről teljesen semmitmondó.

⁶⁹ Egybehangzóan ezt mondta Marosi Ernő barátom és Bogyay Tamás (München), aki 1983. július 21, 30. és aug. 25-i leveleiben szíves volt számos jó tanáccsal támogatni munkámat, amiért ezúton is köszönetet mondok.

⁷⁰ L. pl. az 53—54. j.-ben id. kézikönyveket.

⁷¹ *Bogyay T.*, *Regnum* 1940—41. 98—99.

⁷² Uo. 114. A szerinte legidősebb zalaszentmihályfai timpanon (uo. 112.) esetében a régészeti kutatás és megerősítette ezt.; *Valter I.*, *Művéd.* 16(1972) 241—245.

⁷³ *Tóth, M.*, *ActaHA* 24(1978) 56.; *Hajós G.*, *Művtört. Ért.* 15(1966) 191.

⁷⁴ *Horváth I.*, *Esztergom Évlapjai* 1979. 10—12.; *Ua.*, *Acta Arch. Hung.* 32(1980) 356—360.; Az esztergomi Szt. Lőrinc-templom Isten báránya záróköve már gótikus és nem véletlenül zászlós: Komárom megye régészeti topográfiája. MRT 5. (Budapest 1979) 74. t. 1.; A veszprémi Gizella-kápolnában levő zászlós Istenbáránya záróköve is későbbi, XIII. sz.-i. *Balassa L.* — *Kralovszky A.*, *Veszprém.* (Budapest 1983) 64.

lítási lehetőségünk nincs. A Porta Speciosa jelentőségét, ikonográfiai programját, III. Béla Jób érsekének szerepét Marosi Ernő tárgyalta meggyőzően.⁷⁵ Ez önmagában persze nem bizonyíték, csak azt igazolja, hogy a pecséthez hasonló Isten báránya ábrázolás nem volt idegen III. Béla királyhoz. A kőemlékek tehát azt mutatják, hogy az Agnus dei ábrázolások a XII. sz.-ban tűnnek fel, de a XIII. sz. elejétől válnak nagyszámúbbakká.

Még jobban mutatják ezt az Isten báránya ábrázolású gyűrűk. Bár több ilyen gyűrű került elő, de a tatárjárás előtti időből egyetlen egy sem származik. Ez tehát megerősíteni látszik a kőemlékekkel kapcsolatban mondottakat, viszont sokkal valószínűbb, hogy a gyűrűk ábrázolása a pénzek mintájára történt, tehát semmiféle kapcsolatban nincsenek az Adalbert pecséttel.⁷⁶

Mielőtt rátérnénk pecsétünk ideológiai jelentőségének tárgyalására, röviden össze kell foglalni a datálásra vonatkozó érveket. Biztos, hogy nem keletkezhetett a XIII. sz. első harmada után: ezt történeti és epigráfiai adatok egyaránt kizárják, így nem hathattak az ábrázolásra IV. Béla pénzei sem. Biztosra vehető viszont, hogy valamelyik Béla királyunkhoz kapcsolható. Közülük II. Béla mellett semmi sem szól, így őt figyelmen kívül hagyhatjuk. Az I. Béla mellett felvethető fő érvek: 1.) Az egyetlen király, akit biztosan neveztek Adalbertnek. 2.) Az egyik legkorábbi Agnus dei-ábrázolású pénzt unokája verettette. 3.) Billoga mérete majdnem megegyezik bátyjával (de ábrázolása és felirata nem!) 4.) Szokatlan (Sigillum és genitívusban álló név) felirata megtalálható utódai (Salamon, ill. Szent László) billagán, ill. pecsétjén. Viszont ez a felirattípus megvan II. Géza és III. Béla bulláin is, tehát pl. III. Béla mellett épp úgy bizonyíthat. III. Béla mellett szól: 1.) Epigráfiailag a felirat csak a XII. sz. utolsó és a XIII. sz. első harmadára keltezhető megnyugtathatóan. 2.) A bárány lába belelóg a feliratba, és ott szóelválasztó szerepe van. (Ez különben annak a bizonyítéka is, hogy a pecsétkép és felirata nem egymástól függetlenül kerültek a billogra!) Ez ugyanis a XII. sz. második felében terjed el, valószínűleg Barbarossa I. Frigyes pecsétje hatására. 3.) A bárány Krisztus jelkép, uralkodói pecséten Bizáncban van ilyen, Béla Bizáncból jött. 4.) Az I. Bélánál már említett Sigillum felirat. 5.) Az Isten báránya ábrázolások hazánkban a XII–XIII. sz.-ban terjednek. A külföldi pecséteken és pénzekben nagyobb elterjedésük ugyanezre az időre esnek. Béla ifjabb királyra ugyanezek az érvek érvényesek a 3.–4.) kivételével. Mellette szól azonban még az is, hogy amennyiben az övé lett volna — egyedül neki lett volna módja friesachi pénzeket, vagy nagybátyját példaképként venni. Mégsem tarthatjuk ezt valószínűnek, nem hihető ugyanis, hogy apja engedte volna Krisztus szimbolummal való ábrázolását. Ezért a magam részéről „Adalbert” királyt III. Bélával azonosítom. Tudatában vagyok azonban annak, hogy egyelőre ez csak a rendelkezésemre álló adatokból a legelfogadhatóbb hipotézis, amelyet lehet, hogy később saját magam is módosítani fogok. Kérem azonban a hozzáértőket, hogy miután a pecsét most már közlésre került, szóljanak a kérdéshez hozzá.

Hasonlóképp ingoványos talajra lépünk, ha a pecsét ideológiai tartalmával, az uralkodói jelvények során elfoglalt helyével foglalkozunk. Itt a helyzetet az is bonyolítja, hogy számos forrásmunka és irodalom nem hozzáférhető Budapesten.

⁷⁵ Marosi E., ActaHA 17(1971) 171–229.

⁷⁶ Lovag Zs., i. m. 221–236.; F. Vattai E., ActaHA 12(1966) 42.

Az alábbiakban ezért csak néhány gondolatot szeretnék ezzel kapcsolatban előadni. Bogyay Tamás vetette fel hozzám írott levelében, hogy az Isten báránya „jelképi tartalma nemcsak sokrétű, de idők folyamán sokat is változott... Szerintem a 11. században eléggé más gondolati tartalma volt, mint a 13. század végén, amikor III. András annyira kedvelte. Anélkül, hogy teológiai értelmezése megváltozott volna, mondhatnám hangulati színezete változott. Eleinte az apokaliptikus triumfális elem dominált, a kereszt, amit tart, a győzelmi jel, később az Eukarisztia jelképeként az áldozat gondolata a fő. A korai középkorban valamiképp szívesen alkalmazták az uralkodói reprezentációban. Sőt mintha bizonyos jogi hatalom jelzésére is használták volna.” Bizonyítékként idézi II. Iusztinosz császár vatikáni keresztjét, ahol a főhelyen a keresztes Isten báránya áll. Továbbá a trieri érsek által 950-ben a vásári joghatósága jelül felállított és körkeretbe foglalt Isten bárányát ábrázoló keresztet, valamint a II. Henrik által megrendelt és II. Konrád idején befejezett (tehát XI. sz. első feléből származó) birodalmi keresztet, és a Deér által vizsgált keresztet hozza fel bizonyítékként.⁷⁷ Bogyay mindezt I. Béla mellett hozta fel például, de a Isten bárányát ábrázoló darmstadti kereszt, ahol az Agnus dei alatt a császári képmás látható, a XII. sz. első feléből származik.⁷⁸

Kétségtelenül jobban alkalmazhatjuk I. Béla korához az uralkodói reprezentáció-jellegű Agnus dei-t, ez azonban nem változtat a tényen, hogy utána is kimutatható ebben a vonatkozásban, továbbá azon sem, hogy Krisztus jelentése mindvégig fennmaradt. Erre egy 1200 körül festett cseh Augustinus-kézirat kitűnő példa. A De civitate dei-t illusztráló lap felső felének közepén levő mandorlában ülő Őristen fejétől jobbra Isten báránya, balra egy galamb van ábrázolva. Mindhármuk feje körül glória van, a bárány és a galamb körbe vannak foglalva. Teljesen nyilvánvaló, hogy a mandorlába foglalt Szentháromság ábrázolását látjuk, itt tehát a bárány egyszerűen Krisztust, a második isteni személyt jelenti.⁷⁹ Azért idéztük épp ezt a példát, mivel III. Bélával majdnem egykorú, és a hazánkhoz oly sokban rokon fejlődésű szomszéd országból származik. Mindezt azért kellett ilyen részletesen tárgyalni, mert függetlenül az Agnus dei jelképi tartalmának esetleges változásától — ami különben elsősorban az ábrázolási helyétől, ill. a vele egy kompozícióban bemutatattól függ⁸⁰ — a magában álló Agnus dei Krisztus, tehát visszajutottunk oda, amit más összefüggésben már említettünk: Krisztus reprezentálja az uralkodót.

Már Deér is felhozta példaként a császárt az Isten bárányával együtt ábrázoló kereszttel kapcsolatban a nyugati koronázási ordoakat.⁸¹ A Mainzi Ordo pl. az uralkodó karddal való felövezésénél ezt írja: cum mundi salvatore, cuius typum geris in nomine, sine fine merearis regnare. A koronázásnál pedig ezt olvassuk: cum redemptore ac salvatore Iesu Christi, cuius nomen vicemque gestare crederis, sine fine glorieris.⁸² A typus értelme azonos az imago dei-vel, Isten képmásával,

⁷⁷ Bogyay Tamás hozzám intézett 1983. aug. 25-i levele.; A kérdést jól összefoglalja: Deér, J., Schweizer Beiträge z. Allgemeinen Gesch. 13(1955) 48—110.

⁷⁸ Uo.; Reallexikon z. dt. Kunstgesch. III. 721—722.; Schramm, P. E.—Müttherich, F., Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. (München 1962) 178., 404., 168. kép stb.

⁷⁹ Graus, F., Historica 16(1969) 10. kép.; A bárány-ábrázolásokra Szentháromsággal kapcsolatban: Bogyay T., Regnum 1940—41. 109.

⁸⁰ Uo. 102—111. közölt példák is ezt bizonyítják.

⁸¹ Deér, J., Schweizer Beiträge ... 105.

⁸² Schramm, P. E., Kaiser, Könige ... III. 84., 100.

és ez visszamegy a IV. sz.-i Ambrosiasterre. (Pl. Reges Dei habentes imaginem.) A király, mint imago dei és mint vicarius Christi ettől kezdve szinte közhelyként él tovább hosszú ideig.⁸³ Nos, az investituraharc alatt ez az elmélet változott, egyre jobban terjedt az az egyházi felfogás, amely a Krisztus-vikáriusságot csak a pápa számára tartja fel,⁸⁴ de teljesen nem tűnt el. Még olyan, erősen pápapárti szerző, mint John of Salisbury Chartres-i püspök is leírja ezt a mondatot: Princeps potestas publica est et in terris quaedam divinae maiestatis imago.⁸⁵ Ez a tanítás Angliában⁸⁶ és Franciaországban is tovább élt.⁸⁷ Ebben a szituációban egyáltalán nem megmagyarázhatatlan, ha III. Béla udvarában, ahol Párizsban tanult klerikusok működtek, és akinek második felesége a francia király leánya és az angol trónörökös özvegye volt, szintén ismerték, még ha vitán felül, a XI. sz.-ban jobban el volt terjedve. És hogy az 1169-es konkordátum⁸⁸ ellenére a magyar király változatlanul igényt formált — szent ősei mintájára — az államhajtó-allegóriával jelölt egyház irányítására, azt hihetetlen plaszticitással igazolja III. Béla fiának, II. Andrásnak egy 1213-as oklevele arengája.⁸⁹ Nem vethetjük el tehát an-

⁸³ Jól összefoglalja a kérdést: Dörig, W., *Historisches Jahrbuch* 77(1958) 174—187. Vö. még: Kern, F., *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im frühen Mittelalter*. (Leipzig 1914) 125—127.; Berges, W., *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*. (Leipzig 1938) 24—29.; Graus, F., i. m. 24—25.; Kölmel, W., *Regimen Christianum. Weg und Ergebnisse des Gewaltverhältnisses und des Gewaltverständnis* (8. bis 14. Jh.). (Berlin 1970) 87—107.; Koch, G., *Auf dem Wege zum Sacrum Imperium. Studien zur ideologischen Herrschaftsbegründung der deutschen Zentralgewalt im 11. und 12. Jahrhundert*. (Berlin 1972) 68—76. — Még könyvtárnyi irodalmat idézhetnénk.

⁸⁴ Vö. Kern, F., i. m. 112—115.; Berges, W., i. m. 29—30.; Kölmel, W., i. m. 133.; Koch, G., *Auf dem Wege* ... 69.

⁸⁵ Idézi Berges, W., i. m. 140. az 1159-ben írt Policraticus-ból. Berges kiemeli Salisbury következetes „rex imago dei” tanítását: uo. 28., 3. j., 131—143.; Heydte, F. A. v. d., *Die Geburtsstunde des souveränen Staates*. (Regensburg 1952) 328., 30 c. j. Heydte ezen a helyen továbbvezeti az imago dei és vicarius Christi utóéletét. Nos, kétségtelen, hogy a Birodalomban a XII. sz. második felében kevés nyoma maradt ennek a tézisnek, de Barbarossa egyik oklevelében 1173-ban is olvasható: imperatoria maiestas, que regis regum et domini dominantium vicem gerit in terris. (Idézi: Koch, G., i. m. 184.) Ezt az oklevelet a mainzi Szt. Péter káptalanban fogalmazta egy joghoz különösen értő egyén. Koch, W., *Die Reichskanzlei in den Jahren 1167—1174*. (Wien 1973) 171—173.

⁸⁶ Legélesebben fogalmazta meg a nagyhatású Yorki, vagy Normann Anonymus (nevezik Yorki Tractatusoknak is), aki a XII. sz. elején halt meg. (Heydte, F. A. v. d., i. m. 460.) Elméletére l. pl. Kern, F., i. m. 299—304.; Berges, W., i. m. 28.; Kölmel, W., i. m. 124—128.; Koch, G., i. m. 267—268.

⁸⁷ Berges, W., i. m. 72—86.; Schramm, P. E., *Der König von Frankreich*. (Weimar 1960) I. 188—192., II. 116.; Koch, G., i. m. 76. Limoges-i János ciszterci szerzetes a XIII. sz. közepén ezt írta: reges intelligite. . . quomodo supercoelesti regi subcoelestes reges configurari conveniat et eorum curas charismata spiritualia aemulari. Idézi: Berges, W., i. m. 35., 2. j.; Heydte, F. A. v. d., i. m. 329. Ebben az az érdekes, hogy Limoges-i János 1208—1218 közt zirci apát volt.; L. újabban: Maklai L.—Mezey L., *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*. (Budapest 1960) 37—39.; Leclercq, J.—Vandenbroucke, F.—Bouyer, L., *La spiritualité du Moyen Age*. (Paris 1961) 544.

⁸⁸ Kubinyi A., *Levél-tári Közl.* 46(1975) 82.

⁸⁹ Piorum semper fuit studiorum peritura permansuris temporalia sempiternis laboris dolorisque tristitiam presentis eterne patrie gaudiis commutare. Longe lateque patet, quot et quantis mercimoniis Christi navem, id est ecclesiam, ditaverint et per pelagus vite pretereuntis construendo, gubernando, resarciendo sancti patres nostri multiplicaverint et ad gaudia patrie celestis ipsi quoque sequentes premiserint. Cum igitur his gloria et honore temporalis non simus impares, pares eciam esse pietate velut heres volumus. . . Cod. Slov. I. 355. Az antikvitásra visszamenő hajó-hasonlatot az államra szokták különben alkalmazni. Fichtenau, H., *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*. (Graz—Köln 1957) 98—99.

nak a lehetőségét sem, hogy a magyar udvarban is ismerték a rex imago dei és a vele rokon rex vicarius Christi tételt, és ez jól beillett a Bizáncból érkezett III. Béla szemléletébe, így került az Isten báránya a pecsétre. Azonban ez is további kutatást igénylő feltevés.

Végül még egy lehetőséget sem zárhatunk ki. Az I. András és leírása szerint a Salamon idézőpecsétek nem voltak egyedi darabok, hiszen a képet és feliratot együtt öntötték, azaz valószínűleg egy időben egyszerre több pristaldus is ki-szállhatott egyforma billoggal idézni, mint ahogy másképp nem is tudnánk elképzelni. A mi billogunk azonban egyedi darab volt, ahol a pecsétkép és a felirat ugyan egymással összefüggésben készült (a szóelválasztó szerepű bárányláb belelógása a felirat számára hagyott perembe), a feliratot azonban nem öntötték, hanem vésték. A billog tehát egyedi darab volt, vagy egy különleges ügy alkalmára készült, vagy pedig — noha gyakrabban használták — mégis csak rendkívül jelentős, de ritkábban bekövetkezendő ügyeknél vették igénybe. Ez utóbbi a valószínűbb, ugyanis háta az András-billoghoz hasonlóan simára dörzsölődött, tehát nem egyszer használták. Ha tehát nem a királyi, ill. a kuria szokott idézőpecséte volt az Adalbert-billog, mint ahogy tényleg nem volt az, akkor lehetséges, hogy a Krisztus-szimbólum épp a különlegesen fontos alkalom, illetőleg alkalmak miatt került a pecsétre.

EIN AGNUS DEI DARSTELLENDEN ZITATIONSSIEGEL

Im Frühjahr 1983 ist in Szatmárcseke ein 105,81 g schweres Bronzesiegel zum Vorschein gekommen, dessen Durchmesser mit Ohr 68 mm, ohne Ohr 59 mm war. Seine Inschrift: +SIGILLVM ADALBERTI REGIS umfaßt in einem hervorragenden Rand des Siegelbild, welches das Lamm Gottes darstellt. Das Siegel gehört zu den in Ungarn besonders im 11—12. Jh. häufigen sog. Zitationssiegeln (ung. billog), mit dessen Vorweisung man vor das Gericht vorgeladen wurde. (Erst vom Jahre 1231 an wurde die schriftliche Vorladung wichtiger.) Die Schwierigkeit verursacht vor allem, daß wir keinen König, namens Adalbert hatten. Wir wissen aber, daß Béla I. (1060—1063) auch Adalbert genannt wurde. Für die Identifizierung des „Königs Adalbert“ mit Béla I. spricht auch, daß der zweite Herrscher, der Münzen mit dem Lamm Gottes prägen ließ am Ende des 11. Jhs Swatopluk, Prinz von Olmütz, der Enkel von Béla I. war. Die Buchstabenformen der Inschrift scheinen aber dieser Identifizierung zu widersprechen. Entsprechende Buchstaben finden wir erst im letzten Drittel des 12. und im ersten Drittel des 13. Jhs in größerer Zahl vor. Dies scheint eher auf Béla III. (1172—1196) oder auf seinen Enkel Béla IV. (1235—1270) hinzuweisen, der von 1220 an als jüngerer König schon Urkunden ausgestellt hat: wir müssen demnach voraussetzen, daß nach dem Vorbild von Béla I. seine Abkömmlinge ähnlichen Namens Adalbert getauft wurden. Béla III. lebte in seiner Jugendzeit als Thronfolger in Byzanz, wo man an der Vorderseite der kaiserzeitlichen Bullen Christus dargestellt hat, so dürfte das — ansonsten seit dem Trullanum — 692 — in Byzanz verbotene — Agnus Dei, als ein Christussymbol gleichfalls auf das byzantinische Vorbild und auf die Rechtgläubigkeit des seine Treue zur lateinischen Kirche zu Beweisen gezwungenen Herrschers hingewiesen haben. Die Abhandlung untersucht das Siegel außerdem auch noch auf sphragistischer, numismatischer und ikonographischer Grundlage und hält als Schlußergebnis die Identifizierung mit Béla III. am wahrscheinlichsten. Sehr wichtig ist außerdem der ideologische Inhalt der Darstellung auf dem Siegel, da ja das Christussymbol aufweisende Siegelbild vom Hinweis auf den König umnommen wird — ohne die Devotionsformel ‚dei gratia‘. Es kann aber auch die Möglichkeit nicht völlig ausgeschlossen werden, daß wir mit der ikonographischen Erscheinung der Formeln „rex est imago dei“ bzw. „rex est vicarius Christi“ zu tun haben.

EMBERALAKOS GÓTIKUS BRONZ GYERTYATARTÓ JÁSZÁGÓRÓL

FODOR István

A készülő honfoglaláskori leletkorpusz Szolnok megyei lelőhelyeinek terepbejárásai alkalmával sort kerítettem a kisebb helytörténeti és magángyűjtemények átnézésére is. 1979 októberében Jászágón az iskola helytörténeti gyűjteményében egy honfoglaláskori női sír megmentett leletei mellett más korokból is igen gazdag régészeti emlékanyagot találtam. A gyűjtemény létrehozója és kezelője, Macsi Sándor iskolaigazgató a bekerülő leletekről minden felderíthető adatot feljegyzett, így e tárgyaknak igen fontos történeti értékük van.¹ Segítségükkel nagyjából azonosítható a honfoglalás kori temető, a szarmata és Árpád-kori, valamint a későközépkori falutelepülés helye (1. ábra).

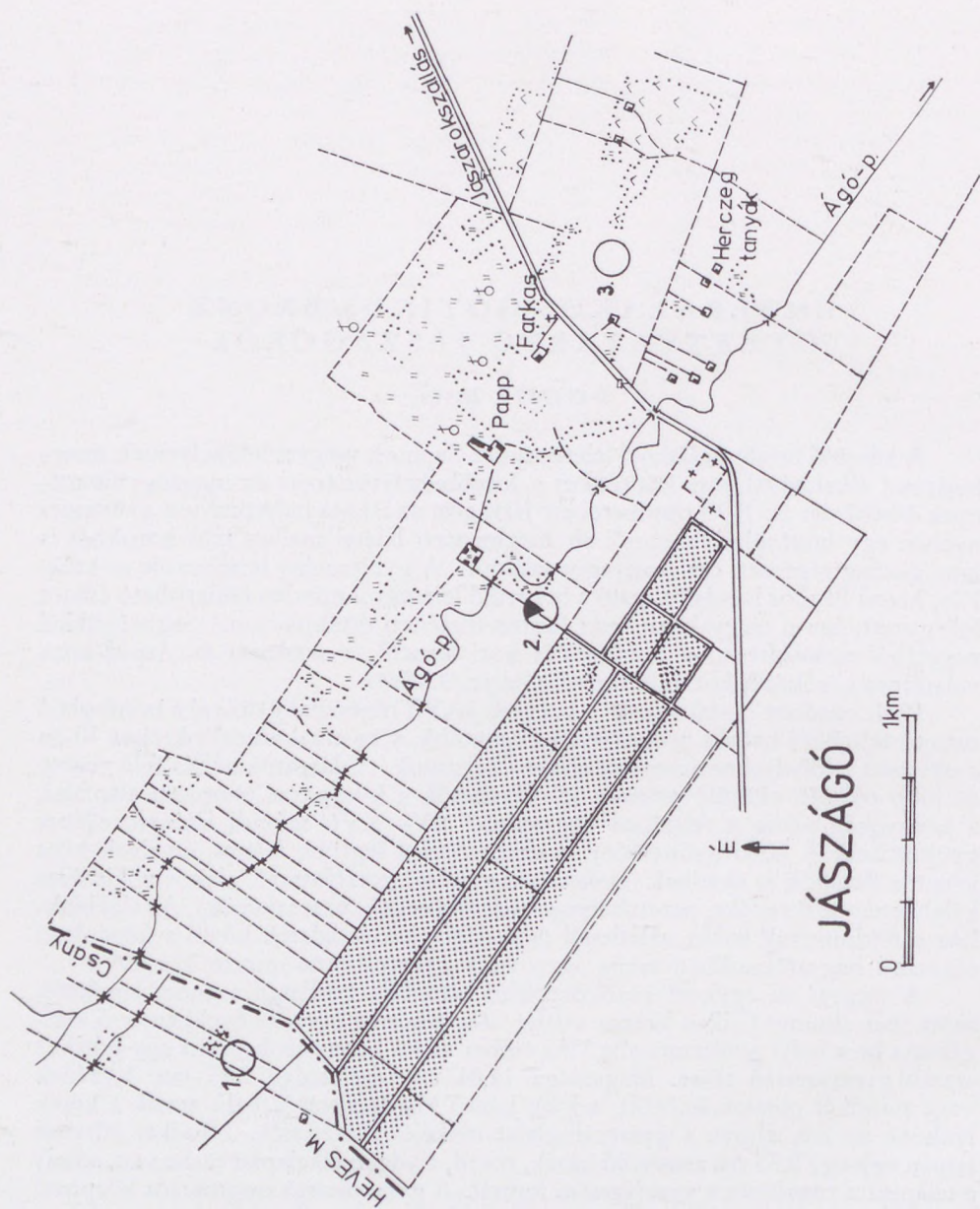
1981. október 7–10. között a Szegedi JATE régészhallgatóival a honfoglaló temető feltehető helyén próbaásatást végeztünk, s ez alkalommal október 10-én a nevezett lelőhelyeken terepbejárást is végeztünk. A Jászárokszállás felé vezető út jobb oldalán elterülő szántón jól kivehetők a középkori templom alapfalai, a környékén pedig a felszínen nagyszámú XV–XVI. századi edénytöredéket gyűjtöttünk. A helyi gyűjtemény is innen őrzi a legtöbb leletet, amelyek közt jelentős darabok is akadnak (emberalakos bronz gyertyatartó, alakos zöldmázás kályhacsempe töredéke, perembélyeges edénytöredék, vaseszközök). Az alábbiakban e földmunkák során véletlenül napvilágra került leletek közül a középkori régészeti hagyatékunkban eddig igen ritka gyertyatartót teszem közzé.²

A tárgyat az egykori későközépkori település területén tehenet legeltető, azóta már elhunyt Csikós Ferenc találta valamikor az ötvenes években, s ő szolgáltatta be a helyi gyűjteménybe.³ Az ember alakú bronz szobrocska egy gótikus asztali gyertyatartó része. Magassága 14,01 cm, szélessége 9,15 cm. Kezének vége mindkét oldalon letörött, a jobb kézen kis darabon látható annak a kerek lyuknak az íve, ahová a gyertyafoglatat tüskéjét illesztették. Mindkét lábának talpán egy-egy 0,55 cm átmérőjű kerek, rövid, a végén elkalapált túske van, amely a talpazatra rögzítette a gyertyatartó figurát. A gyertyatartó megmaradt központi

¹ A gyűjteményről részletesebben: *Fodor I.*, *Honismeret* 12(1984): 4.60–62.

² Kályhacsempe töredékek fényképe: uo. 60.; A gyertyatartó 1983 októberétől a Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításán szerepel (I. terem, 13. tárló).

³ A lelőköörülményekre vonatkozó adatokat Macsi Sándor bocsátotta rendelkezésemre, aki-nek ezúton is köszönöm sokirányú, baráti támogatását.

1. ábrat Régészeti lelőhelyek Jászágón. 1: X. sz.-i sír; 2: szarmata és Árpád-kori település; 3: későközépkori templom, temető és település

Abb. 1. Archäologische Fundplätze von Jászágó. 1: Grab aus dem 10. Jh.; 2: Siedlungen aus der Sarmaten- und Arpadenzeit; 3: spätmittelalterliche Kirche, Friedhof und Siedlung

része minden bizonnyal bohócot, „bolondot”, vagyis a középkori vigalmak kedvenc alakját mintázza. Öltözete: a gótikára jellemző szűk nadrág, csípőn alul érő szegélyes, szűk kabát, amelynek a derék magasságáig lelógó bő ujjai vannak. Fején taralyos-füles csuklyát visel (a jobb fül letörött), amely alul a mellet és hátat csúcsos háromszög alakban fedi. Arcán láthatóan maszkot visel, amelyen a szem és a száj helyét kivágták. Lábán keskeny orrú, magas szárú cipő van, a cipőszárakon kívül ék alakú bevágás látható (2–4. ábra). Az alább említendő rokon darabok alapján eredeti alakjának rekonstrukcióját is megkísérleljük (5. ábra).

A szobrocskát a korban szokásos viaszveszejtéses eljárással öntötték.⁴ A csuklya letörött jobb füle mellett a fejtetőn egy nagyjából 0,5 cm átmérőjű lyuk van, itt jól látható a tárgy agyagmagja. A felületét az öntés után gondosan elegyengették, cizellálták. A hátón, a csuklya közepén egy 0,55 cm átmérőjű, az öntés után „befoldozott” kerek lyuk körvonala látszik. Kérésre Báthy Géza, a Magyar Nemzeti Múzeum restaurátor osztályának vezetője a tárgyon fémvizsgálatot végeztetett. A besugárzással végzett vizsgálat szerint a gyertyatartó anyagának három alapvető eleme: réz, cink és ón, ezek részaránya 7: 1: 1-hez. Továbbá kisebb mennyiségben ólom, nikkel, vas, ezüst és igen kevés antimon volt kimutatható.⁵ A jászágói bronzöntvény tehát mintegy 14–15% cinket és nagyjából ugyanannyi ónt tartalmaz.⁶

Az ón a bronzötvözet hagyományos alkotóeleme. A kisebb részarányú alkotóelemek zömmel a rézrészben fordulnak elő, ahol különösen az ezüst képvisel nagy részarányt. A középkorban a rézből az értékes ezüstöt ólommal való összeolvasztás útján választották ki.⁷

Emberalakos gyertyatartókat — igaz kis számban — máshonnan is ismerünk a történeti Magyarország területéről és annak közvetlen szomszédságából (6. ábra). A Nemzeti Múzeum 1926-ban Mauthner Lászlótól vásárolta az eladó szerint Miskolc környékén talált gyertyatartó felső részét, amely csúcsos süvegű, kinyújtott karú emberalakot, feltehetően szintén bohócot mintáz. A tárgyat Szentpéteri Imre a XV. század elejére keltezte.⁸ A másik gyertyatartó szintén vásárlás útján került a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményébe, az aldunai Szendrőről (Smederovo) származik.⁹ A bő ujjú felsőruhát viselő, széttárt karú szakállas alakot mintázó sárgarézt gyertyatartó korát Gerevich László a XV. szá-

⁴ Az eljárásról: Lovag Zs., A középkori bronzművesség emlékei Magyarországon. (Budapest 1979) 42–43.

⁵ Báthy Gézanak ezúton is köszönöm baráti segítségét.

⁶ A középkori bronzok két fajtájáról (sárgarézt és bronz): Lovag Zs., i. m. 42.; Ua., Bronzművesség. In: Régiségek könyve. (Budapest 1983) 229.

⁷ Paulinyi O., A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. In: Károlyi Árpád emlékkönyv. (Budapest 1933) 408.; Ezt az eljárást ipari méretekben a XIV. század közepétől alkalmazták: Strommer, W., Nürnberger Unternehmer im Karpatenraum. Ein oberdeutsche Buntmetall—Oligopol, 1396—1412. KHKM 16(1968) 648.

⁸ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 12/1926. Közlése: ifj. Szentpétery I., Nemesi és polgári életforma. In: Magyar művelődéstörténet. II. (Budapest é. n.) 329.; Lovag Zs., A középkori ... 16. kép b.; Ua., Mittelalterliche Bronzekunst in Ungarn. (Budapest 1979) Abb. 16, b.

⁹ Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 52.450. A tárgy múzeumba kerülésének történetéről nyújtott értékes tájékoztatásért Holl Imrének tartozom köszönettel, az eredetiben való vizsgálat lehetőségét pedig Nagy Emese osztályvezető szívességének köszönhetem.

2. ábra

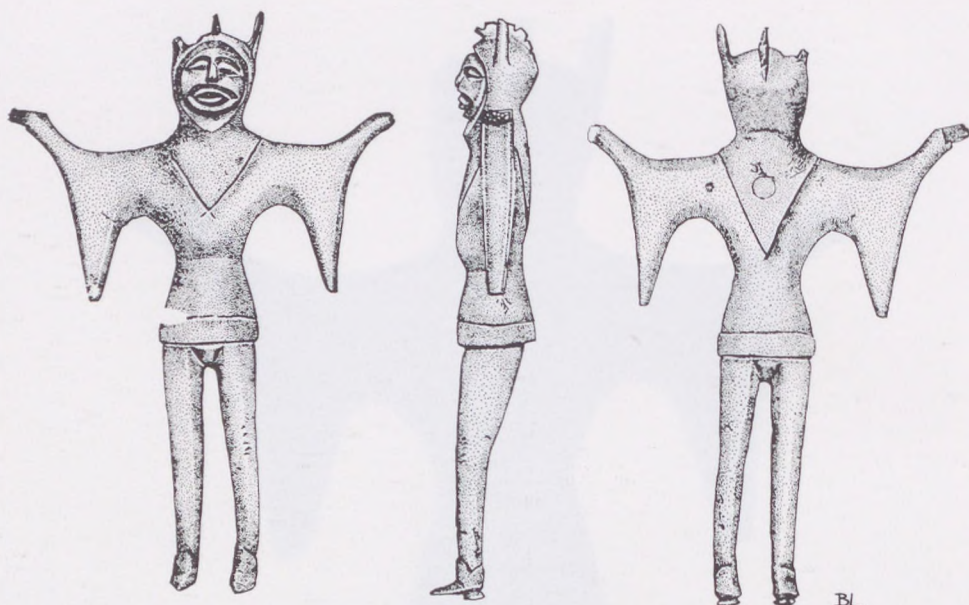
A jászágói gyertyatartó előnézete

Abb. 2.

Vorderansicht des Leuchters von Jászágó

3. ábra A jászágói gyertyatartó hátulnézete
 Abb. 3. Rückansicht des Leuchters von Jászágó

4. ábra A jászágói gyertyatartó
Abb. 4. Der Leuchter von Jászágó

zad első felére tette.¹⁰ Hasonló gyertyatartó lábazata került elő a budai vár fel-tárása alkalmával is.¹¹

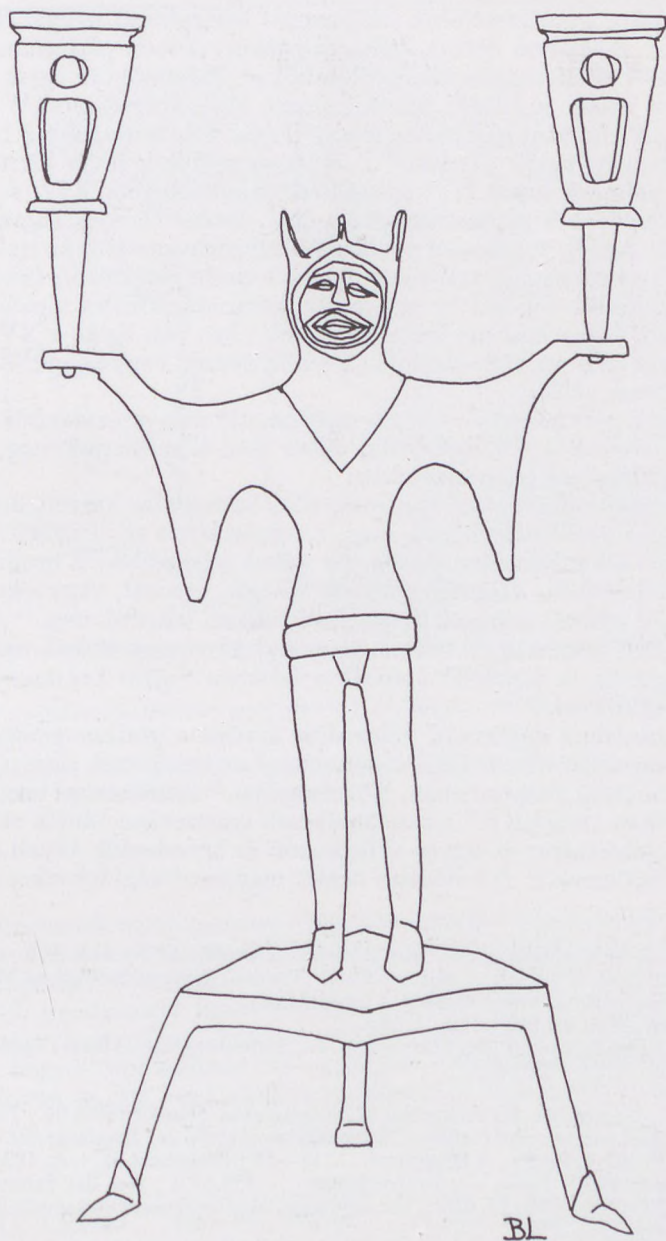
Magyarország török kor előtti legfontosabb déli végvárának, Nándorfehérvárnak az 1976. évi ásatásán is előkerült egy hasonló testtartású emberalak formájában készült gyertyatartó, az alsóvár egyik, török kori betöltést tartalmazó gödréből.¹² Szerbiából, Rigómezőről (Koszovóból) származó emberalakos töredékes gyertyatartót közölt nemrég Bojana Radojković.¹³ A szakállas, rövidre nyírt hajú férfit ábrázoló töredék magántulajdonban van, amelyet 1977-ben ugyan felajánlottak megvételre a belgrádi Nemzeti Múzeumnak, az ajánlatot azonban későbbben visszavonták. A bizonytalan származási helyet a viszonteladó nevezte meg. A közlemény szerzője a tárgyat a XIV. századra keltezte.

¹⁰ Gerevich L., Gótika és proto-renaisance. In: A magyarországi művészet története. I.² (Budapest 1961) 225., 157. kép.; Ua., The art of Buda and Pest in the Middle Ages. (Budapest 1971) 96., 143., Pl. LXXXVI, 224.; Lovag Zs., A középkori ... 16 kép a.; Ua., Mittelalterliche ... Abb. 16, a.

¹¹ Gerevich, L., The art ... 143.

¹² Közöletlen, említi: Radojković, B., Uvoz srednjovekovnih bakarnih i bronzanih predmeta iz Evrope na teritoriju Beograda i Srbije. Godišnjak grada Beograda 25(1978) 182. Az előke-rülés körülményeiről Marko Popović, a belgrádi várasatások vezetője tájékoztatott, a leletet feldolgozó Gordana Marjanović-Vujović szíveségéből pedig 1983 márciusában a belgrádi Nemzeti Múzeumban megtekinthettem a tárgyról restaurálás előtt készült rajzot. Mindkettőjük-nek köszönöm az értékes, baráti tájékoztatást.

¹³ Uo. 181—182., 8—9. kép.

5. ábra

A jászágói gyertyatartó rekonstrukciós rajza

Abb. 5.

Rekonstruktionszeichnung des Leuchters von Jászágó

Emberalakos gyertyatartóink párhuzamai kétségkívül nyugat felé vezetnek bennünket. A BTM-ben őrzött szendrői példány közeli párhuzamait ismerjük — az általunk hozzáférhető szakirodalomból — Prágából (az egyik magángyűjteményben, a másik a Prágai Iparművészeti Múzeumban van),¹⁴ a müncheni Bajor Nemzeti Múzeum gyűjteményéből,¹⁵ kissé más testtartású a bécsi egykori Figdor-gyűjtemény egyik darabja.¹⁶ Ezek mindegyike igényes kivitelű, zömmel sárgaréz. A prágaiak korát XV. századnak, a müncheniét XIV. sz. végének, a Figdor gyűjteményből származóét pedig XV. század elejének határozták meg a közlemények szerzői. A jászágói példány közeli párhuzamát is az említett Figdor-gyűjtemény 11,4 cm magas, aranyozás nyomait viselő sárgarézből öntött szobrocskájában ismerhetjük fel, amely egy dudát tartó, számarfüles sapkát és csuklyát viselő bohócot (vagy zenészt) mintáz.¹⁷ Korát Otto von Falke a XV. század első felére tette. Az említett párhuzamokat közlőik német, vagy közelebből délnémet származásúaknak vélik.

A jászágói gyertyatartó — és a hozzá hasonló magyarországi darabok — korát a kísérő leletekből az elmondottak miatt nem állapíthatjuk meg, csupán párhuzamaik igazíthatnak bennünket útba.

Az egyedüli emberalakot ábrázoló, házi használatra készült bronz gyertyatartók a gótika korában jelennek meg, a román korra az állatalakkal vagy az ember- és állatalakkal díszített példányok voltak jellemzőek. E bronzfigurák stilizált korhű öltözékben, általában apródot, szolgát, katonát, vagy a kor gondolkodásában ekkor jelentős szerepet játszó „vadember” jelenítik meg.¹⁸ Az ilyen típusú gyertyatartók a reneszánsz korban szorulnak ki a használatból, amikor a gótika e kedvelt figuráit az újjáéledő klasszikus ízlésben fogant kentaurok és szatírok ábrázolásai váltják fel.¹⁹

A szakirodalom egyöntetű vélekedése szerint a gótikus gyertyatartók szóban forgó csoportját főként Dél-Németországban készítették jórészt bizonyára az itteni fémművesség központjában, Nürnbergben.²⁰ A nürnbergi bronzművesség a XIV. században virágzik fel, a bronzművesek iparszerűen állítják elő tömegcikktermékeiket, amelyeket az ügyes vállalkozók és kereskedők közeli s távoli területeken értékesítenek.²¹ A korábban ismert magyarországi leleteket is e délnémet

¹⁴ Das große Bilderlexikon der Antiquitäten. (Dresden 1976) 445, 575. kép.; Ezúton is köszönöm Mészáros Klárának, a nagyszombati (Trnava) Nyugat-Szlovákiai Múzeum munkatársának, hogy e párhuzamokra felhívta a figyelmemet.

¹⁵ Radojković, B., i. m. 180—182., 7. kép.

¹⁶ Falke, O., Bronzegeräte des Mittelalters. In: Sammlung Dr. Albert Figdor, Wien. Teil I. Bd. V. (Berlin—Wien 1930) 483.

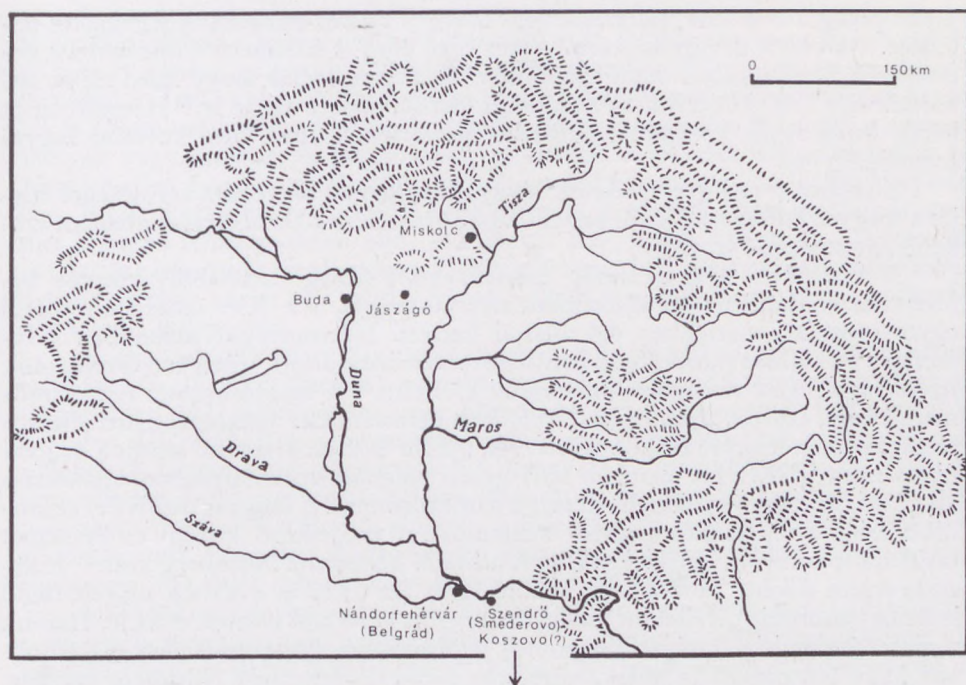
¹⁷ Uo. 480.

¹⁸ Falke, J., Geschichte des deutschen Kunstgewerbes. (Berlin 1888) 91.; Falke, O.—Meyer, E., Romanische Leuchter und Gefäße. Gießgefäße der Gotik. In: Bronzegeräte des Mittelalters. I. (Berlin 1935) 32.; Lovag Zs., A középkori ... 17—18.; Radojković, B., i. m. 182. A „vadember” alakú gyertyatartókról: Falke, O., Bronzegeräte ... 485.; Ua., Aus der Sammlung Figdor. I. Pantheon 4(1929) 330., 334., 15. kép.; The wild man. Medieval myth and symbolism. (New York 1981) különösen 174—176.

¹⁹ Uo. 175.

²⁰ L. 13—18. j.

²¹ Kohlhaussen, H., Geschichte des deutschen Kunsthandwerks. (München 1955) 238—239.; Meyer, E., Nürnberger Bronzen der Vor-Vischer-Zeit. In: Eberhardt Hanfstaengl zum 75. Geburtstag. (München 1961) 21—30.; Mende, U., Nürnberger Aquamanilien und verwandte Gußarbeiten um 1400. Anz. d. Germ. Nationalmus. 1974. 19—22.

6. ábra Az emberalakos gótikus gyertyatartók lelőhelyei a középkori Magyarországon és Szerbiában

Abb. 6. Fundplätze von gotischen Leuchtern in Menschengestalt im mittelalterlichen Ungarn und in Serbien

műhelyek termékének határozta meg Gerevich László,²² majd ugyanerre a következtetésre jutott Bojana Radojković is.²³ Vélekedésüket alighanem a szóban forgó leletre is érvényesnek tarthatjuk.

A jászágói gyertyatartó figura öltözte a XIV—XV. századi gótikus viselet jellegzetességeit viseli magán. Erre a korra jellemző a szűk nadrág, a széles ujjú, szűk kabát, a hegyes orrú keskeny cipő, valamint a csuklya is.²⁴ Nem ritka ekkor a sapkán, a fejtetőn (a mai punk divatra emlékeztető) kakastarély,²⁵ a számarfüles

²² Gerevich L., A gótika ... 225.; Ua., The art ... 95.; Ua., Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. In: Budapest története. II. (Budapest 1974) 282—283.

²³ Radojković, B., i. m. 182.

²⁴ Vö. Broby-Johansen, R., Az öltözködés története. (Budapest 1969) 174—178.; Wagner, E.—Drobná, Z.—Durdik, J., Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters (1350—1450).² (Prag 1960)

²⁵ Huizinga, J., A középkor alkonya. (Budapest 1976) 248.

sapka pedig a bohócok, muzsikások,²⁶ főúri és udvari mulattatók jellegzetes fedője. Az oldalt bevágott szárú hegyes orrú cipő is fellelhető a kor számos ábrázolásán,²⁷ esetünkben talán különösen figyelemre méltó, hogy ilyen cipőt láthatunk egy 1380 körül öntött nürnbergi díszkút-szobor lábán is.²⁸ Hasonló cipőt leltek Buda egyik középkori kútjának betöltésében, igaz, orra kevésbé hegyes formájú.²⁹

A szóban forgó gyertyatartók Magyarországra és Szerbiába kerülésének idejét a magyar külkereskedelmi kapcsolatok történetének tanulságai alighanem szűkebb határok közé szorítják.

A középkori Magyarország iparcikkekből (főleg textíliából) jelentős behozatalra szorult, amiért elsősorban nyersanyaggal, s a XV. század közepétől egyre növekvő mértékben élő állattal fizetett. Nyersanyagkivitelünkben a főszerep a Felső-Magyarországon bányászott rézércnek jutott, amely félkész áruként, nyers vagy fekete réz formájában került kivitelre.³⁰ A magyarországi réz jelentős mennyiségű ezüstöt tartalmazott. Velence a pénzveréshez szükséges ezüst jelentős részét éppen a magyar rézből nyerte. Ide főként Bécsen keresztül került a magyar nyersanyag. A helyzet azonban lényegesen megváltozott Zsigmond uralkodása alatt, aki ellenséges viszonyba került a városállammal. A magyar rézkivitel ekkortól főként a fejlett bronzműves kézműiparral rendelkező közép- és délnémet területekre irányult, amelyeknek legfontosabb központja Nürnberg volt.³¹ E kereskedelem főként Morva- és Csehországon (az 1420-as években megélénkült huszita háborúig), valamint Lengyelországon keresztül bonyolódott le. Hazánk a német és flandriai fémipari központok legfontosabb rézexportőre lett.³² Különösen nagy fontosságú (s talán elsőrangú) e kereskedelemben Nürnberg szerepe, amelynek nem csupán kereskedői kapnak városainkban privilégiumokat, hanem egyes polgárai különösen fontos szerepet játszanak az egész magyar gazdasági élet szervezetében. Közülük kiemelkedik Nürnbergi Márk, Zsigmond egyik legfontosabb gazdasági tanácsadója és gazdaságirányítója.³³ Nyilvánvaló, hogy belső ellenfeivel szemben Zsigmond jórészt a délnémet városok gazdag kereskedőpolgárságára támaszkodott, s az ő segítségüket vette igénybe az ország gazdasági életének átszervezéséhez is.

²⁶ A Figdor-gyűjtemény egyik XV. századi égetett plakettjén a furulyával, dobbal felszerelt zenész számárfüles „bolondsapkát” hord, s hasonló számárfüles csuklya látható egy dán muzsikusz 1503-as ábrázolásán: *Domokos P. P.*, *Fil. Közl.* 4(1958) 34., 18. kép.; *Broby-Johansen, R.*, i. m. 184.; Hasonló sapkát láthatunk továbbá a Bajor Nemzeti Múzeum egyik XV. század végi, ugyancsak bohócot ábrázoló vízköpő szoborcáján: Bayerisches Nationalmuseum, Bildführer I. Bronzeplastik. (München 1974) 18., 7. kép.

²⁷ *Vö. Weiss, H.*, *Kostümkunde. Handbuch der Geschichte der Tracht und des Geräthes vom 14. Jahrhundert bis auf die Gegenwart.* Lief. 1. (Stuttgart 1866) 231., Abb. 105, a.; *Hefner-Altenack, H.*, *Trachten, Kunstwerke und Gerätschaften vom frühen Mittelalter bis Ende des achtzehnten Jahrhunderts.* IV.² (Frankfurt a. M. 1883) Taf. 233, 234, 236, 243, 283, 285.; *Worringer, W.*, *Die alte deutsche Buchillustration.* (München—Leipzig 1912) 43., Abb. 14.

²⁸ *Deutsche Kunst und Kultur im Germanischen Nationalmuseum.* (Nürnberg 1952) 51.

²⁹ *Irdsné Melis K.*, *Arch.Ért.* 100(1973) 97., 10. kép. 2.

³⁰ *Paulinyi O.*, i. m. 407.; *Fügedi E.*, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorból.* (Budapest 1981) 376.

³¹ *Paulinyi O.*, i. m. 414.

³² *Ua.*, *Sz* 106(1972) 587—588.; *Stommer, W.*, i. m. 647—648.

³³ *Mályusz E.*, *TSz* 3(1960) 172—173.; *Ua.*, Zsigmond király uralma Magyarországon. (Budapest 1984) 163—164.; *Paulinyi O.*, *Sz* 106(1972) 597.

A flandriai és délnémet városokból származó importcikk legjelentősebb tétele kétségkívül a különböző fajtájú posztó volt, de jelentős mennyiségű egyéb, a főúri és gazdag polgári háztartásokat ellátó iparcikk is áramlott az országba.³⁴ Nemcsak a Rajna-vidéki és dreihauseni kiváló kőcserép poharak és serlegek kerültek a Zsigmond-korban a pompakedvelő gazdagok asztalaira,³⁵ hanem a zömmel szolgák vagy mulattatók képmásában megjelenő emberalakos gyertyatartók is. Nem véletlen, hogy — a drága import edényekhez hasonlóan — a királyi központban, Budán került elő egy töredékes példányuk. A sokféle, hazai kínálatból zömmel hiányzó fémtárgyakból álló „nürnbergi áru” előbb bizonyára a fejlettebb nyugati lakáskultúrát meghonosító királyi környezetben talált gazdára, s későbbben e példa nyomán került be a gazdag városi polgári, a vidéki főnemesi és gazdagabb köznemesi otthonokba.

Az elmondottak miatt nem tartom kizártnak, hogy a nándorfehérvári gyertyatartó azt követően kerülhetett e városba, miután Zsigmond a tatai egyezménynek megfelelően 1427 későnyarán, vagy korai őszén birtokába vette.³⁶ Ezt követően e fontos déli véghelyre nem csupán várőrző katonák telepedtek az ország más vidékeiről, hanem soproni iparosok,³⁷ s bizonyára számos kereskedő is. Talán az sem véletlen, hogy egy másik példány Szendrőn, Brankovics György szerb despota székvárosában került elő, akinek a király jelentős magyarországi birtokokat adományozott, s emellett Budán is szép háza volt.³⁸ Az egyébként is bizonytalan rigómezei lelet útját még feltevésekkel sem követhetjük.³⁹

A középkori színjátékokban, táncokban (például az ez időben már adatolható, s nálunk is meghonosodó moreszka-táncban⁴⁰), királyi és főúri vigalmakban oly jelentős szerepet játszó bohóc (vagy „bolond”) alakját mintázó gyertyatartó is minden bizonnyal Zsigmond korában, a XV. század első felében kerülhetett Magyarországra. Találgatásnál aligha lenne több azt firtatni, hogyan került az Ágó nevű, részben vagy egészében jászok lakta középkori faluba. A falut a források 1478-ban említik először,⁴¹ ami nyilvánvalóan nem keletkezésének időpontja, hiszen a településnek Árpád-kori előzménye is van. (A kontinuitás kérdése azonban ásatások nélkül természetesen nem tisztázható.) Ágó 1587 és 1600 között pusztul el végleg, s majd csak a XIX. században települ be újra.⁴² Az adójegyzékek szerint jelentős falutelepülés lehetett. Birtokosa 1516 előtt az Ági, 1532-ig a Ficsor, majd ezt követően a Csábrági család volt.⁴³

³⁴ L. a 30—33. j.-ben idézett műveket, továbbá: Kovács F., Történeti Szle 11(1922) 104—143.

³⁵ Holl I., BpR 16(1955) 149—157.

³⁶ Pesty F., Brankovics György rác despota birtokviszonyai Magyarországon és a rác despota cím. (Budapest 1877) 7—9.; Kalić-Mijukić, J., Beograd u srednjem veku. (Beograd 1967) 101—104.; Magyarország történeti kronológiája. I: A kezdetektől 1526-ig. (Budapest 1981) 251.

³⁷ Pesty F., i. m. 9.

³⁸ Uo. 12.

³⁹ B. Radojković úgy véli, hogy a tárgy a Duna—moravai kereskedelmi úton jutott el Koszovoba: i. m. 182.

⁴⁰ Domokos P. P., i. m. 27.

⁴¹ Fodor F., A Jászság életrajza. (Budapest 1942) 146.; Adatok Szolnok megye történetéből. I. (Szolnok 1980) 189.

⁴² Fodor F., i. m. 160., 407—410.

⁴³ Uo. 157—160.

Az eddig felszínen gyűjtött leletek is valószínűvé teszik, hogy a templom környékén állhatott a birtokos kúriája, amelynek egyik szobáját a XV. században díszes csempékből álló kályhával fűtötték, s ebből származhat az említett zöldmázas csempetöredék.⁴⁴ Aligha kétséges, hogy ennek a háznak a dísze volt a délnémet földről, talán éppen Nürnberg városából származó emberalakos gyertyatartó is.

⁴⁴ L. 1—2. j. — Nem zárhatom le soraimat anélkül, hogy ne köszönjem meg Lovag Zsuzsa értékes lektori tanácsait. Bírálataiban — többek között — joggal vetette fel, hogy nagy haszonnal járna a feltehető ágói kúria teljes leletanyagának közzététele. Egyelőre azonban csupán az említett kályhacsempét és a gyertyatartót vélhetem onnan származónak. Talán majd a tervezett ásatások tisztázzák az egykori földesúri lak helyét, s berendezési tárgyai közül is remélhetően előkerül jónéhány. — Kéziratom lezárása után figyeltem fel G. Rembach több, észak-németországi emberalakos gyertyatartót ismertető cikkére: *Zwei mittelalterliche Bronzeleuchter als Bodenfunde. Ausgr. u. Funde* 24(1979) 155—157., Taf. 24.

GOTISCHER BRONZELEUCHTER IN MENSCHENGESTALT AUS JÁSZÁGÓ

In der Gemarkung der heutigen Gemeinde Jászágó ist als Streufund der Teil eines gotischen Bronzeleuchters in Menschengestalt zum Vorschein gekommen, von dem der Halter der Kerze und der Sockel fehlt. Vom Fundort (*Abb. 1*) gelangten in das örtliche Schulmuseum auch sonstige Funde aus dem 15—16. Jh. und an der Oberfläche sind auch die Grundmauern der mittelalterlichen Kirche zu sehen. Dieses mittelalterliche Dorf, namens Ágó kommt in den Urkunden zwischen 1478 und 1587 vor und wird um 1600 von den Türken endgültig vernichtet.^{41–43}

Die Leuchterfigur trägt ein für die Gotik charakteristisches, stilisiertes Gewand, auf dem Kopf hat sie eine Kutte mit Kamm und Eselsohren, das Gesicht ist von einer Maske bedeckt. Sie soll offenbar einen Clown, einen „Narren“, die beliebte Figur der mittelalterlichen Belustigungen darstellen. (Höhe: 14,01 cm, Breite: 9,15 cm). An der rechten Hand kann in einem kleinen Stück der Bogen jenes winzigen, runden Loches beobachtet werden, wo der Dorn der Kerzenfassung angebracht war. Die an der Sohle flachgehämmerten Niete dienten zur Befestigung des Sockels (*Abb. 2–4*). Auf Grund der ähnlichen Kerzenständer kann auch die Rekonstruktion des Fundes versucht werden (*Abb. 5*).

Nach der Feststellung der auf dem Gegenstand durch Bestrahlung unternommenen Metalluntersuchung sind die wichtigsten drei Bestandteile der Materials: Kupfer, Zink und Zinn, mit einer Teilproportion 7:1:1. In geringerer Menge kann im Guß auch noch Blei, Nickel, Eisen, Silber und ein wenig Antimon nachgewiesen werden. Der Bronzeuß von Jászágó enthält also etwa 14—15 % Zink und etwa in derselben Menge Zinn. Die Gegenstände wurden mit einer Wachsverlortechnik gegossen.

Ähnliche Kerzenträger in Menschengestalt sind auch anderswo aus dem historischen Ungarn und dem benachbarten Serbien bekannt (*Abb. 6*), zwar stammen sie nicht aus authentischer Ausgrabung, sondern sind — mit Ausnahme der Exemplare von Belgrad und Buda — alle Streufunde. Diese Fundorte sind: die Umgebung von Miskolc,⁸ Szendrő-Smederovo,^{9–10} Nándorfehérvár—Belgrad,¹² Kossowo,¹³ und der Sockel eines ähnlichen Kerzenständers ist bei den Ausgrabungen in der Burg von Buda zum Vorschein gekommen.¹¹ Die Parallelen dieser Gegenstände finden wir westlich von Ungarn in Böhmen,¹⁴ in Süd-Deutschland,¹⁵ in der einstigen Wiener Figdor-Sammlung vor.¹⁶ Die allernächste Parallele des Stückes von Jászágó können wir in der einen bronzenen Narrenstatuette der Figdor-Sammlung entdecken, die zu Beginn des 15. Jhs in Süd-Deutschland entstanden sein dürfte.¹⁷

Diese Kerzenständer wurden — mit sonstigen Bronzegegeräten zusammen — hauptsächlich in Süd-Deutschland industrieartig in großer Menge hergestellt.²¹

Es ist höchstwahrscheinlich, daß diese Gegenstände von hier nach Ungarn gelangt sind, vor allem können wir an Nürnberg, das Zentrum der süddeutschen Bronzekunst als Ausgangspunkt denken.²² Mit diesem Gebiet hatte Ungarn besonders unter der Regierungszeit von Sigismund rege Handelsbeziehungen. Den größten Teil ihres Kupferbedarfes haben diese deutschen Städte aus Nordungarn gedeckt und als Gegenwert in beträchtlicher Menge Fertigwaren in das Land geliefert.³⁰⁻³² Die süddeutschen und besonders die Nürnberger Kaufleute spielten auch in der Wirtschaftsführung des sigismundzeitlichen Ungarns eine bedeutende Rolle, z. B. war Markus von Nürnberg der wichtigste Wirtschaftsberater von Sigismund zu Beginn des 15. Jhs.³³

Der Meinung des Verfassers nach, gelangten auch die Tischleuchter in Menschengestalt im Rahmen der erwähnten Handelsbeziehungen nach Ungarn, wo sie zuerst höchstwahrscheinlich für den königlichen Hof angekauft wurden, sodann erschienen sie auch in den Häusern des Hochadels, des reicheren Mitteladels und der Bürger. Es ist nicht ausgeschlossen, daß ein solcher Kerzenständer nach Nándorfehérvár (Belgrad) erst dann gekommen ist, nachdem die Burg im Sinne des Vertrages von Tata im Jahre 1427 durch Sigismund in Besitz genommen wurde.³⁶ Außer Soldaten sind Handwerker und gewiß auch Kaufleute aus anderen ungarischen Städten hierher gezogen.³⁷ Das Exemplar aus Szendrő (Smederovo) dürfte zu den Einrichtungsgegenständen des Appartements des serbischen Despoten György Brankovics gehört haben, der in Ungarn auch bedeutende Güter und in Buda ein Haus hatte.³⁸

Auch das Exemplar von Jászágó dürfte in der Zeit von Sigismund nach Ungarn in den Besitz der Herrschaft der hiesigen mittelalterlichen Dorfsiedlung gelangt sein und zu den Einrichtungsgegenständen seines hier gestandenen Herrschaftshauses gehört haben. In diesem Gebäude stand auch wahrscheinlich der prunkvolle Kachelofen, von dem das Fragment einer grünglasierten, figuralverzierten Kachel gleichfalls im Gebiet der einstigen Siedlung zum Vorschein gekommen ist.¹

A BESZTERCEBÁNYAI KÁLYHACSEMPÉK LELŐHELYÉRŐL

P A R Á D I Nándor

Kilencven évvel ezelőtt, 1894-ben Besztercebányán (Banská Bystrica) tekintélyes mennyiségű, nagyrészt ép, jelentős kályhacsempe leletanyag került felszínre. A művészi színvonalú, a gótikus faszobrászattal szoros kapcsolatot mutató kályhacsempék a hazai középkori kerámia egyik legismertebb, gyakran közzétett darabjai lettek.¹ A Magyar Nemzeti Múzeum 1894 tavaszán ebből a leletből vásárlással 6 darab alakos ábrázolású kályhacsempét tudott megszerezni.² Még ebben az évben, a megszerzéséről szóló beszámolóval együtt a 6 kályhacsempe fényképét is közzétették.³ A lelőhelyükről itt is csak annyit írtak, hogy Besztercebányán, csatornázás alkalmával kerültek felszínre.⁴

A középkori kályhacsempe kutatás számára fontos leletanyag lelőhelyére közelebbi adat, és az 1894-ben az Iparművészeti Múzeum által megszerzett részének teljes közzétételére nem régen, mintegy 10 évvel ezelőtt került sor.⁵ Az újabban talált, de a régiekkel csaknem teljesen egyező töredékekről is az utóbbi időben jelent meg két közlemény.⁶ Az imént felsoroltak adták azt a gondolatot, hogy a kályhacsempék lelőhelyét néhány, kevésbé ismert adattal kiegészítsem és megkíséreljem pontosabb körülhatárolását. Ehhez először a lelőhelyről eddig ismerteket veszem sorra.

¹ A kályhacsempéket — a velük foglalkozó, a következő, jegyzetekben részben fel is sorolt műveken kívül — múzeumi kiállítási vezetőkben, középkori kerámia-, művészet- és művelődéstörténeti összefoglalásokban idézték. Pl. Vezető a Történeti gyűjteményekben (Történeti Tár, Fegyvertár). Összeállították: *Bárdyné Oberschall, M., Tóth, Z.* (Bp. 1938) 12., 3. kép.; *Wartha, V.*, Az agyagművesség. Az Iparművészet könyve II. Szerk. *Ráth, Gy.* (Bp. 1905) 583., 467—468. kép.; *Voit, P.* — *Holl, L.*, Alte ungarische Ofenkacheln. (Bp. 1963) 48—50., XV—XVI, 26—29. kép.; Magyar Művelődéstörténet II. (Bp. é. n.) 283., 619.

² Magyar Nemzeti Múzeum, Régiségtári leltárkönyv. Leltári számuk: 58/1894.1—6. Lelőhely: Besztercebánya, csatornázás alkalmával. Vétel Čidič Emilől 90 frt-ért. — Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségosztály, Utalványozási Napló: 123/1894. Čidič Emil nyugtája 6 db figurális cserépkályhafiókról, 90.-frt. 1894. május 15.

³ *Hampel*, Arch.Ért. 14(1894) 270., a kályhacsempék képe 268—269.

⁴ Uo. 270.

⁵ *S. Cserey, É.*, Ars Decorativa 2(1974) 33—44.; *Ua.*, FA 25(1975) 205—217.

⁶ *Balaša, G.*, Gotické kachličky v záhrade domu v Dolnej ulici č. 35 v Banskej Bystrici. Pamiatky Píroda 3(1974) 25.; *Mácelová, M.*, Nálež stredovekých kachlic v Banskej Bystrici. AVNS 1979. (Nitra 1980) 133.

A Magyar Nemzeti Múzeum számára megszerzett darabok közzététele után, másfél évtizeddel később Divald Kornél írta róluk, hogy Bothár Samu dr. besztecerbányai orvos házának kertjében földmunkálatok közben 1894 tavaszán találták, amelyekből néhány a Nemzeti Múzeum Régiségtárába, ill. innen a budapesti Iparművészeti Múzeumba, egy sorozat Radvánszky Antal báró radványi gyűjteményébe, néhány darab külföldre, ismét néhány a besztecerbányai múzeumba került.⁷ Ugyanezt írta Divald K. a „Régi magyar fazekasmunkák” c. dolgozatában, kiegészítve azzal, hogy Bothár Samu dr. orvos és numizmatikus alsó utcai házának kertjében találták, és a csempékből Badiny Zoltán gyűjteményébe is kerültek.⁸ A lelőhelyre vonatkozóan ugyanezt találjuk Divald K. „A magyar iparművészet története” c. könyvében is.⁹

A leltre és a lelőhelyére S. Cserey É. dolgozatában új és pontosabb adatok szerepelnek: A régebbiről ismert Nemzeti Múzeumi és Iparművészeti Múzeumi ép csempék mellett, azoktól különböző diszítésű töredékeket is, a teljes Iparművészeti Múzeumi anyagot és a múzeumba kerülésük iratait is ismerteti. Innen tudjuk, hogy a kályhacsempékre, és akkori tulajdonosuk, Bothár S. eladási számdékára az Iparművészeti Múzeum igazgatójának Radisics Jenőnek figyelmét Thomka Gyula besztecerbányai városi árvaszéki ülnök levélben hívta fel. Levéléhez egy fényképes tábla is tartozott, amelyen 5 darab, nagyjából ép kályhacsempé, egy épnek a hátoldala és egy töredék volt, alattuk az alábbi szöveggel:

*Dr Bothár Samu 49 sz. házában 1894 évi II/14-én
Besztecerbányán talált keramikai régiségek*

Az Iparművészeti Múzeum részéről megbízott Thomka Gy. révén a vásárlás rövid idő alatt megtörtént. A kályhacsempéket Bothár S. küldte fel Budapestre és előkerülésükről a következőket írta: „...a beküldött kályhafiókok házamban csatorna ásatásnál févi február hó 14-én találtattak és pedig 1,70 méter mélységben az udvari épület kerti részében éppen az ajtóval szemben. Ezen kályhafiókok már a földben lehettek amikor ezen udvari épület felállítatott volna, ezt azért merem állítani, mivel a két év előtti átalakítást keresztülvittem, ilyen cserepeket ezen épület fundamentuma alatt találtak.” Ebben a dolgozatában S. Cserey É. a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került 6 kályhacsempével kapcsolatban, amelyek közül 4 darab azonos az Iparművészeti Múzeum által megvásároltakkal, több tisztázásra váró, egyelőre megoldatlan kérdést sorolt fel.¹⁰

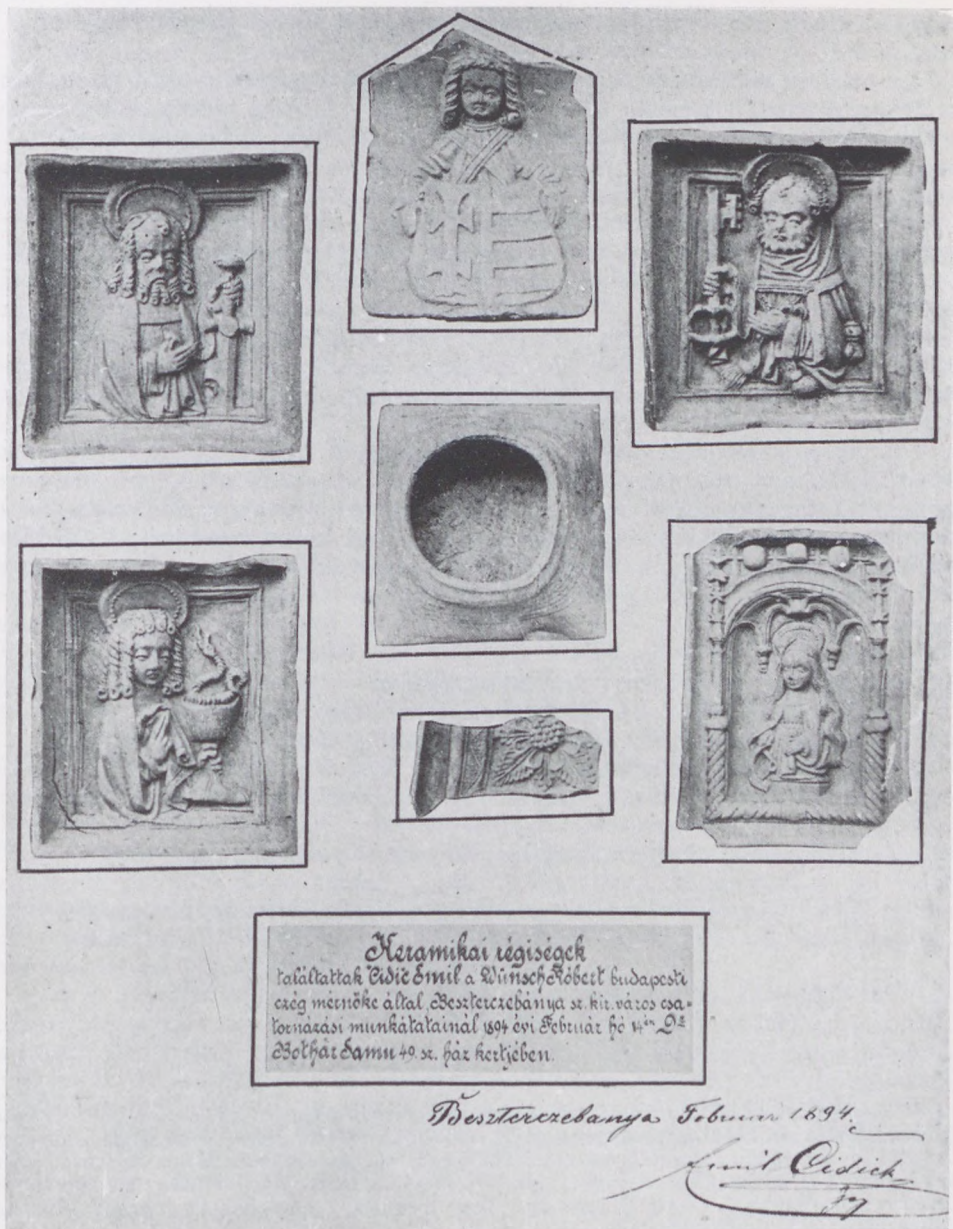
Balaša G. közleményében a Dolná ulica 35. sz. ház kertjét említi lelőhelyül, ahol 1894-ben az akkori tulajdonos, Bothár S. ásott és az ép csempéket találták. A Garamig (Hron) lehúzódtott hosszú kert azóta fokozatosan kisebbedett és a második világháború után megszüntették. Ekkor 8×8 m-es területen ásatást

⁷ Divald, K., MKÉ 2(1908) 220.

⁸ Divald, K., A Gyűjtő 3(1914) 9–10.

⁹ Divald, K., A magyar iparművészet története (Budapest 1929) 154–155.

¹⁰ S. Cserey, É., FA 25(1975) 205–217.

1. ábra Besztercebánya (Banská Bystrica). Az 1894. évi csatornázáskor talált kályhacsempék egy részének fényképe, az előkerülésükre vonatkozó szöveggel

Abb. 1. Besztercebánya (Banská Bystrica). Alte Fotografien von einigen, anlässlich der Kanalisationsarbeiten des Jahres 1894 zutage gekommenen Ofenkacheln, mit dem die Fundumstände betreffenden Text

végeztek és itt is az 1894-ben találtakkal nagyrészt egyező töredékek kerültek felszínre.¹¹

A másik, rövid közlemény arról szól, hogy a Malinovského ulica 35. sz. ház művészettörténeti vizsgálata közben, a ház elülső részének pincéjében, a pince betöltéséből származó anyagban szenteket ábrázoló, mázatlan cseréptöredékeket találtak. Ezeket úgy említik, hogy hozzátartoznak a régebben, a ház kertjében talált csempékhez.¹²

A felsoroltakból annyi megállapítható, hogy az első közlemények nagyjából a lelőhely meghatározásai után csak az egykori iratanyag nemrég történt közzétételéből derült ki, hogy a kályhacsempék 1894 februárban Bothár S. háza udvari épületének a kerti részében, a bejárattal szemben kerültek elő. Azt azonban nem lehetett megállapítani, hogy az 1894-ben 49-es számúnak említett ház, az Alsó utcai ház, a Dolná ulica 35. és a Malinovského ulica 35. ugyanarra a házra vonatkozik és a Bothár házzal azonosítható. A következőben ezt a kérdést vizsgálom és újabb adatokkal próbálom tisztázni.

A Magyar Nemzeti Múzeum középkori gyűjteményének régi fényképei között találtam rá arra a fényképes kartonra, amelyen ugyanannak a 6 kályhacsempének és 1 töredéknek a kivágott és felragasztott fényképei ugyanabban az elrendezésben vannak rajta (1. ábra) mint a S. Cserey É. dolgozatában közölt fényképes táblán.¹³ Ezen is mindegyik csempe képét és a csempék alatt felragasztott szöveget fekete vonal keretezi. A csempék képei alá ragasztott fényképes szöveg a következő:

*Keramikai régiségek
találtattak Čidič Emil a Wünsch Róbert budapesti
cségg mérnöke által Beszterczébánya sz. kir. város csatornázási munkálatainál 1894 évi Február hó 14^{én} Dr
Bothár Samu 49. sz. ház kertjében*

A szöveg alatt, a kartontábla jobb alsó sarkában kézzel írt szöveg:

*Beszterczébanya Februar 1894.
Emil Čidich
Ing*

¹¹ Balaša, G., i. m. 25. A cikkhez tartozó képen 4 kályhacsempe töredék van. A bal felső és a jobboldali alsó szt. Pál alakoshoz tartozott (az alsó töredék — tévesen — fejjel lefelé fordított.) A baloldali alsó az Iparművészeti Múzeumi ifjú-fejes töredékkel csaknem teljesen azonos, a jobb felső viszont az eddig közölt anyagból (kisebb méretű szakállas fejnek látszik) nem ismert. — Ezúton is köszönöm S. Cserey É. segítségét, hogy a Balaša G. által gyűjtött anyagról készített feljegyzéseit áttanulmányozhattam.

¹² Mácelová, M., i. m. 133.

¹³ A fényképes karton mérete 25,1×31,7 cm. A kályhacsempék — a leveles rozettás töredék kivételével — az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében ma is megvannak. A bal felső (Szt. Pál) leltári száma 3592., a középső (címert tartó apród) 52.3652., a jobb felső (Szt. Péter) 3605., a bal alsó (Szt. János) 3596., a hátoldali (Szt. János) 3596., a jobb alsó (Szt. Katalin) 3595.

Ebből a szövegből tehát egyértelműen kiderül, hogy Čidič Emil, akitől a Magyar Nemzeti Múzeum 1894. május 15-én a 6 db kályhacsempét 90 forintért megvette, Besztercebánya csatornázási munkáinál a Wunsch Róbert budapesti cég mérnöke volt.

Besztercebányán a XIX. század nyolcvanas éveiben is, főként a házak udvarán ásott kutakból kapták a háztartáshoz szükséges vizet, de szennyezettségük folytán gyakran okoztak járványos betegséget. Ezért az 1890-es évek elején a város vezetése vízvezeték- és csatornahálózat megépítését határozta el. A csatornázási munkákat Wunsch Róbert építési vállalata és cementárugyára végezte, akinek Budapesten kívül,¹⁴ Besztercebányán is cementárugyára volt.¹⁵

A következő kérdés az, hogy Besztercebányán a csatornázás idején hol állt a 49-es számú ház. Megtalálásához az a térkép ad segítséget, amely a város csatornázási és vízvezeték rendszerének kiépítéséről készült. Ezen a térképen nemcsak az akkori és tervezett utcákat, az utcák nevét, a házak és telkek utca felőli részének határát, a házak és telkek számozását, hanem a kiépített vízvezeték és csatorna rendszert is rajta találjuk.¹⁶ A térképről pontosan megállapítható, hogy a 49-es számú ház az Alsó utcában, az utca D-i oldalának közepe tájától kissé Ny-DNy-ra állt. Az utcának a jelenlegi telekosztását a térképen ábrázolttal összehasonlítva kiderül, hogy egyrészt a telekhatárok és a házak a csatornázás óta ezen a szakaszon nem változtak, másrészt az, hogy az 1894. évi csatornázás idején Alsó utca 49-es számú, Bothár S. tulajdonában levő ház, átszámozás folytán a későbbi Dolná ulica 35-ös, majd a jelenlegi Malinovského ulica 35-ös számú házzal azonos. Egyértelműen megállapítható tehát, hogy a lelet előkerülése óta eltelt kilenc évtized alatt, különböző utcanévvel és házszámmal volt dolgunk, de egyazon épületről és annak kertjéről volt szó.

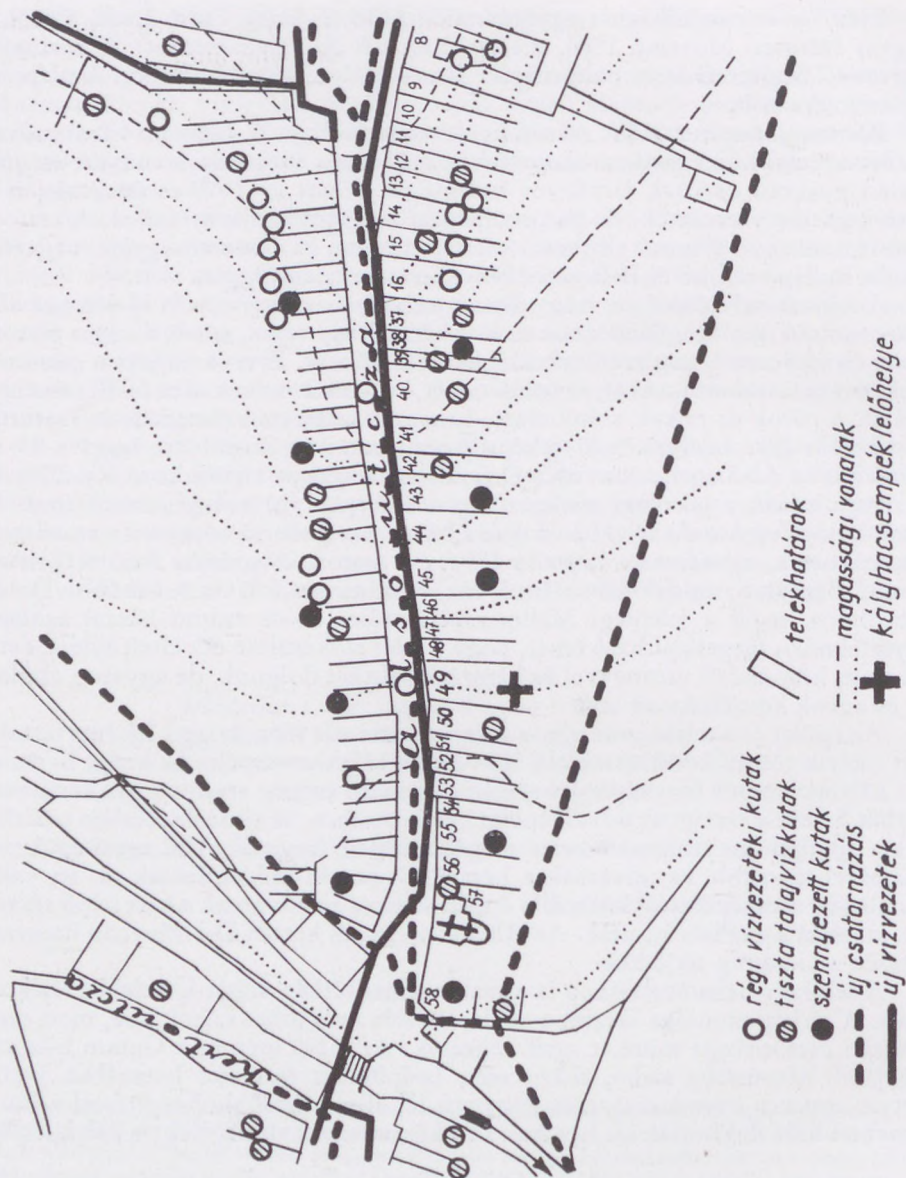
Az épület és a telek azonosítása után válaszra vár még, hogy a házhoz tartozó kert melyik részén kerülhettek elő 1894-ben a kályhacsempék. Az imént bemutatott kályhacsempék fényképes kartonján olvasható szöveg szerint a ház kertjében, Bothár S. levele szerint az udvari épület kerti részében, az ajtóval szemben találták. A két adatból annyi mindenesetre megállapítható, hogy az Alsó utcai épülettől valamivel távolabb, az udvarnak a kert felőli részén bukkanhattak rá. Itt valószínűleg az utcai épülettől különálló épület volt, és az udvarnak a kert felőli részén állt, amelyet azóta lebontottak. Az Alsó utcai házak kertjei D-i irányban hosszan, egészen a Garamig terjedtek.

A lelőhely behatárolásához is a csatornázási térkép adhat közelebbi tájékoztatást. A térkép tanúsága szerint a telek alsó fele nem jöhet számításba, mert ezen a részén csatornázási munkát nem végeztek. Az Alsó utca és a Garam közötti, nagyjából háromszög alakú, akkor még beépítetlen területet hosszában kettéosztva, egyenes irányú csatornát fektettek le, ahol a későbbi beépítéssel a Kuzmányho ulicát alakították ki. Így csak arra következtethetünk, hogy a kályhacsem-

¹⁴ Irodája a VI. ker. Bajza utca 8., gyára a VI. ker. Hungária út 72. alatt volt. Budapesti cím- és lakjegyzék. Szerk. Janszky, A. 8(1894) 311, 332.

¹⁵ Raitsits, L., Besztercebánya sz. kir. város egészségügye különös tekintettel az utolsó évtizedbeli assanáló munkálataira. (Besztercebánya 1896) 70–71.

¹⁶ Raitsits, L., i. m. 8. melléklet. Az új csatornázási és vízvezetéki hálózatot, valamint a hastyphusjárványokat is előtűntető térkép.

2. ábra Besztercebánya (Banská Bystrica). Részlet a csatorna- és vízvezeték-hálózat térképéről

Abb. 2. Besztercebánya (Banská Bystrica). Detail der Karte des Kanalsystems und des Wasserleitungsnetzes

pék 1894-ben a kertnek az Alsó utcai épülethez közelebb eső részén, a mai helyszínt figyelembe véve, a mai Malinovského és Kuzmányho ulica közti, mintegy 60—70 m hosszúságú területnek a közepetáján, vagy attól kissé D-ebbre, a Kuzmányho ulica felőli részén kerültek felszínre (2. ábra, a kereszttel jelölt részen).¹⁷

Az elmondottak alapján a kályhacsempék Iparművészeti-, és nem sokkal később a Nemzeti Múzeumba kerülése a következőképpen mehetett végbe: A városi csatornázási munkák során az Alsó utca 49. sz. ház kertjében talált kályhacsempékhez leghamarabb és legkönnyebben Čidič E., a csatornázási munkák mérnöke, és Bothár S. városi orvos, a ház és a hozzátartozó kert tulajdonosa juthatott hozzá. Úgy látszik, hogy az előkerült csempéken megosztottak: Čidič E. a 6 legépebbet választotta ki, köztük a Szt. Borbála és a dudás bohóc alakosat is, amelyekből csak 1—1 darabot találtak. A többi csempe, köztük a Szt. Pál, Szt. Katalin alakos és a gránátalmás, amelyekből ugyancsak 1—1 ép darab volt, a töredékekkel együtt Bothár S. birtokába kerültek.

Bothár S. a hozzá került csempék egy részét Krausz Tivadar besztercebányai fényképésszel lefényképezte. A körülvágott képeket kartontáblára állították össze és felragasztották. Két azonos elrendezésű táblát készítettek, különbség csupán a csempék alatti szövegben volt. Az egyiket Thomka Gy. — Bothár S. eladási szándékát tudatód levéllel együtt — az Iparművészeti Múzeum igazgatójának küldte el, a másikat valószínűleg Čidič E. a csempék eladásakor adta át a Nemzeti Múzeumnak.

Čidič E. az általa kiválogatott 6 darabot mintegy másfél hónappal később adta el a Nemzeti Múzeum Régiségtárának. Ebben közrejátszhatott az is, hogy az Iparművészeti Múzeum 80 forintért vásárolta meg Bothár S. anyagát. Valószínűleg ez a körülmény indította Čidič E.-t a nála levő 6 kályhacsempe eladására. A Nemzeti Múzeum részéről fizetett 90 forint méltányos összeg volt értük.

*

A leletanyagból, már felszínre kerülésüktől kezdve, arra következtettek, hogy Besztercebányán jelentős kályhacsempe-készítő műhely működött.¹⁸ A csempék kivitele, művészi színvonala is ezt támasztotta alá: Az elkészítésükhöz szükséges pozitívtól igen jó képességű, a gótikus faszobrászatban jártas művész faragta. A kályhacsempék mestere is a készítés technikai fogásait jól ismerte. Ezt tanúsítják — többek között — a gótikus fülkés csempék, amelyeknél a fülke építészeti keretébe különböző nyomódúcok (cserép-negatívok) alakjait (pl. Szt. János, Katalin) építették be, vagy a dudás-bohóc csempe, amelynél alakos díszítésű dongás hátát egy másik nyomódúcból nyomott, áttört mérműves előlappal építették egybe.¹⁹ A csempéken megfigyelhető jelenségek; mázatlan, részben engobos, belső oldalukon nem kormos felületük, több csempe előlapján észlelhető, készítésükkor keletkezett keskeny hézag, egy részük töredékes, összetört állapota, mind arra

¹⁷ A terület mai állapota arra utal, hogy a Kuzmányho ulicai épület építésekor az Alsó utca felé emelkedő terepen, a telek Alsó utca felé eső határáig kisebb szintsüllyesztést végeztek. Itt alacsony támfal húzódik, ráépített kerítéssel.

¹⁸ Az előkerült leletanyagból már Bothár S. és Thomka Gy. is kályhás-fazekasműhelyre következtetett. *J. Cserey, É.*, FA 25(1975) 208.

¹⁹ *Parádi, N.*, FA 9(1957) 180—181.

utal, itt nem annyira félig elkészített, hanem sokkal inkább rontott vagy összetört, kályhához már fel nem használható darabokra bukkantak. A műhely jelentős szerepét jelzi továbbá, hogy a velük egészen vagy nagyrészt egyező darabok több és Besztercebányától távoli helyen is előkerültek, amelyek azt bizonyítják, hogy innen szállított csempékből állítottak fel kályhákat.²⁰

A műhely rontott anyagába bármelyik alakú, méretű és díszítésű csempéje belekerülhetett, s feltételezhető, hogy nem egyfajta, azonos típusú kályhához tartoztak. Az eddig ismertté vált darabokból arra következtethetünk, hogy nem egy, hanem néhány, különböző típusú kályha csempéivel van dolgunk.

A kályha rekonstruálásához elsősorban az épebb és pontosabban mérhető darabok használhatók fel, de ezen kívül alakjukat, méretüket, keretezésüket, ábrázolásukat és díszítésüket is figyelembe kell vennünk.

Méretük, keretezésük és alakos ábrázolásuk témabeli azonossága alapján elsősorban az apostolokat és szenteket ábrázoló négyzetes és téglalap alakú gótikus fülkés csempék tartoztak egy kályhához, de a címert tartó apródos orom- és a tetőcserepes gótikus leveles párkány csempéket is ide sorolhatjuk.²¹ A kályha alsó részét a négyzet alakú, a felső részét a téglalap alakú csempékből állították össze. Az alsó, szélesebb részéhez a tetőcserepes leveles párkánysor csatlakozott és a keskenyebb felső részben folytatódott. Felül a címert tartó apródos oromcsempesor zárta le.²²

Egyrészt méretbeli, másrészt díszítésük és ábrázolásuk különbözősége miatt valószínűleg másik kályhához tartoztak a leveles-rozettás, a mérműves előlapú fülkében levő dudás-bohócos csempe, az ugyancsak fülkében ábrázolt ifjú-fejes és a házaspárt megjelenítő töredékek. A feltehetően két kályhához tartozó csempék, ábrázolásuk témájában is különböztek; az egyik kályhához apostolokat és szenteket, a másikhoz világi jeleneteket bemutató csempék tartoztak.

A műhely működésével kapcsolatban röviden egy másik besztercebányai kályhacsempe leletről is kell szólni. 1907-ben Ébner Jenő gazdasági felügyelő besztercebányai házának (náместie Slovenského národného povstania 22.) átalakításakor a boltozat betöltésében talált kályhacsempék között (amelyek minden bizonnyal az itt állt és lebontott kályha maradványai),²³ kétféle csempe, ill. töredék fordult elő, amelyek készítését az Alsó utcai műhelyhez kapcsolják. Az egyik a tetőcserepes párkány-csempe; nyomódúcának (cserép-negatívjának) és a belőle készített mázatlan csempének töredéke az Alsó utcából, zöldmázas csempéi viszont az Ébner-házban kerültek elő.²⁴ Ugyanez a helyzet a Besztercebánya város

²⁰ Ezt támasztja alá a pozsonyi várból származó szt. Margit alakos (*Voit, P.—Holl, I.*, i. m. 50.), és a késmárki (Kežmarok) várból származó gránátalmás csempe [*Holčík, Št.*, Stredoveké kachliarstvo. (Bratislava 1978) 92. kép.] Ezekon kívül a körmöcbányai (Kremnica) múzeum kiállításán volt 1965-ben egy gótikus fülkés keretezésű szt. Katalin csempe alsó fele. Valószínűleg a vártemplom környékén találták. A csempére vonatkozó adatot és fényképét Kozák Károlynak ezúton is köszönöm.

²¹ Tetőcserepmintás párkánytöredék kályhákon ritkán fordul elő. Ilyen került elő a svájci Wädenswill vára egyik kályhájáról, melyet 1460 utáni időre kelteztek. *Ziegler, P.*, Die Ofenkermik der Burg Wädenswill. (Zürich 1968) 73., Nr 52. A csempére Holl Imre hívta fel figyelmet. Segítségét ezúton is köszönöm.

²² Mérete alapján valószínűleg ennek a kályhának az alsó részéhez tartozott a gránátalmás díszítésű kályhacsempe is. Mérete és képe: *S. Cserey, É.*, FA 25(1975) 210., 3. ábra.

²³ *Divald, K.*, A Gyűjtő 3(1914) 11—12., 11. kép.

²⁴ *S. Cserey, É.*, Ars Decorativa 2(1974) 35., 3—5. kép.; *Ua.*, FA 25(1975) 209—211., 7. ábra.

címerét tartó angyalos oromcsempénél is; kis mázatlan töredékét az Alsó utcai, nagyobb, erősen kopott zöldmázás töredékét pedig az Ébner-házi anyagban találták.²⁵

Mindebből arra lehet következtetni, hogy az Alsó utcai műhely egyes csempéit hosszabb időn át készítettek és nemcsak egyfajta (típusú) kályhához használták fel. Az olyan részletek egyezése pedig, mint pl. az Ébner-házi kályhacsempék alakjai hajának és az oromcsempe angyala hajának azonos megmintázása azt valószínűsíti, hogy az Ébner-házban állt kályha csempéi is az Alsó utcai műhelyben készültek.

²⁵ S. Cserey, É., *Ars Decorativa* 2(1974) 40., 6. kép.; *Ua.*, FA 25(1975) 210., 24. j.

ÜBER DIE FUNDSTELLE DER OFENKACHELN VON BESZTERCEBÁNYA

Die Fundstelle der in der Stadt Besztercebánya (Banská Bystrica, Slowakei) im Jahre 1894 bei dem Kanalbau zum Vorschein gekommenen Ofenkacheln war unsicher; sie wurden nicht mit derselben Straßenbezeichnung und Hausnummer registriert, sondern meistens nach dem Namen des einstigen Hausbesitzers „Bothár-Haus“ benannt.

Auf dem alten photographischen Karton in der Mittelalterlichen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums ist ein Teil der vom Budapester Kunstgewerbemuseum im Jahre 1894 durch Ankauf erworbenen Ofenkacheln zu sehen, unter der Abbildung der Kacheln mit auf ihrem Vorkommen beziehenden Text (*Abb. 1*). Aus der Abstimmung dieses Textes — der Karte des städtischen Kanal — und Wasserleitungssystems — sowie der von früher her gekannten Daten kann festgestellt werden, daß ihre Bezeichnung mit verschiedenen Hausnummern und Straßennamen (Haus Nr. 49., Alsó utca 49., Dolná ulica 35., Malinovského ulica 35., „Bothár-Haus“) sich auf ein und dasselbe Haus in der jetzigen Malinovského ulica Nr. 35 bezieht. Hier sind die Ofenkacheln in dem sich dem anschließenden Teil vom Garten des Hauses, ungefähr etwa in der Mitte des Gebietes zwischen den heutigen Straßen Malinovského und Kuzmányho ulica zum Vorschein gekommen (*Abb. 2*).

Aus dem Fundmaterial wurde schon seit seinem Vorkommen auf eine bedeutende Ofenkachelwerkstätte geschlossen. Die auf den Ofenkacheln wahrnehmbaren Erscheinungen weisen darauf hin, daß man auf ein bei der Herstellung zugrunde gegangenes, zum Bau des Ofens unbrauchbares Fundmaterial gestossen ist. Die Kacheln haben zu mehreren Öfen gehört. Am besten kann der Ofen rekonstruiert werden, an dessen unterem Teil in viereckiger Rahmung Apostel- und Heiligenfiguren dargestellt sind bzw. sich in gleicher Größe Kacheln mit Granatäpfelverzierungen befinden. Am oberen Teil des Ofens waren in gotischer Nischenrahmung mit dem obigen gleiche figurale Ofenkacheln gebaut. Der untere Teil des Ofens war mit dem oberen durch eine mit Dachziegelmuster verzierte, blättrige Gesimsreihe verbunden, oben haben den Ofen hingegen Firstkacheln mit wappenhaltenden Herolden abgeschlossen. Auf Grund des Größenunterschiedes gehörten der Clown mit Dudelsack und wahrscheinlich auch die übrigen Fragmente (mit Rosette, dem Kopf eines Jünglings und Ehepaar) zu einem anderen Ofen.

Das Vorkommen der blättrigen Gesimskacheln mit Dachziegelmuster und die Firstkachel mit dem das Wappen der Stadt Besztercebánya haltenden Engel an einer anderen Fundstelle der Stadt, wo ebenfalls Ofenkacheln im Fundmaterial des Ebner-Hauses zum Vorschein gekommen sind, weist darauf hin, daß auch die Kacheln des hier gestandenen Ofens in der Werkstätte hergestellt wurden, die auf dem Grund des Hauses Nr. 35 der Malinovského ulica einst gestanden hat.

XVI—XVII. SZÁZADI NŐI FEJDÍSZEK A NAGYLÓZSI LELETANYAGBÓL

MOJZSIS Dóra

A leletanyag — amelynek teljes feldolgozására doktori disszertációban került sor — a Győr-Sopron megyei Nagylózs község Szent Istvánról elnevezett egykori plébániatemplomából származik. A templom Árpád-kori eredetű, majd később, az évszázadok során többször is átépítették — ahogyan azt az 1966-ban, majd 1977-ben lefolytatott kutatások megállapították.¹ 1977-ben került sor a templom teljes régészeti feltárására, melynek során a belsőben a sírokat mindenütt az egyértelmű altalajig feltárták. Ugyanekkor a templom körüli temető 11 sírja is feltárásra, illetve kibontásra került a templom D-i oldalán.² Ezekből a sírokból került elő az a XVI—XVII. századi leletanyag, amelynek közlésre való átengedéseért az ásatás vezetőjének, Feld Istvánnak ezúton mondok köszönetet.

A lózsi templom kegyurai és egyben a falu (illetve a XV—XVII. században jelentős mezőváros) birtokosai az Ősl-nemzetségből származó Lózsi- és Viczay-családok voltak.³ A Lózsi-család 1437-ben kihalt, s ettől kezdve a Viczayak váltak a helység szinte kizárólagos birtokosaivá.⁴ A templombelsőben feltárt sírok leletanyaga is a Viczay-családdal hozható kapcsolatba, akik a XVI—XVII. században még Lózsban temetkeztek. Később — miután összeházasodtak a Héderváriakkal — már Héderváron helyezték örök nyugalomra családtagjaikat.⁵

A templom körül feltárt külső 11 sír (a továbbiakban K/...-jelzéssel!) más, az adott időszakban Lózson élő nemesi családokkal hozható összefüggésbe (ilyenek voltak pl. a Marótiak); minden bizonnyal ők temetkeztek a templom melletti „előkelő” helyeken.⁶

¹ Dávid Ferenc és Czeglédy Ilona végzett kutatásokat 1966-ban a nagylózsi temetőkápolnában. Kutatási jelentés az OMF irattárában.

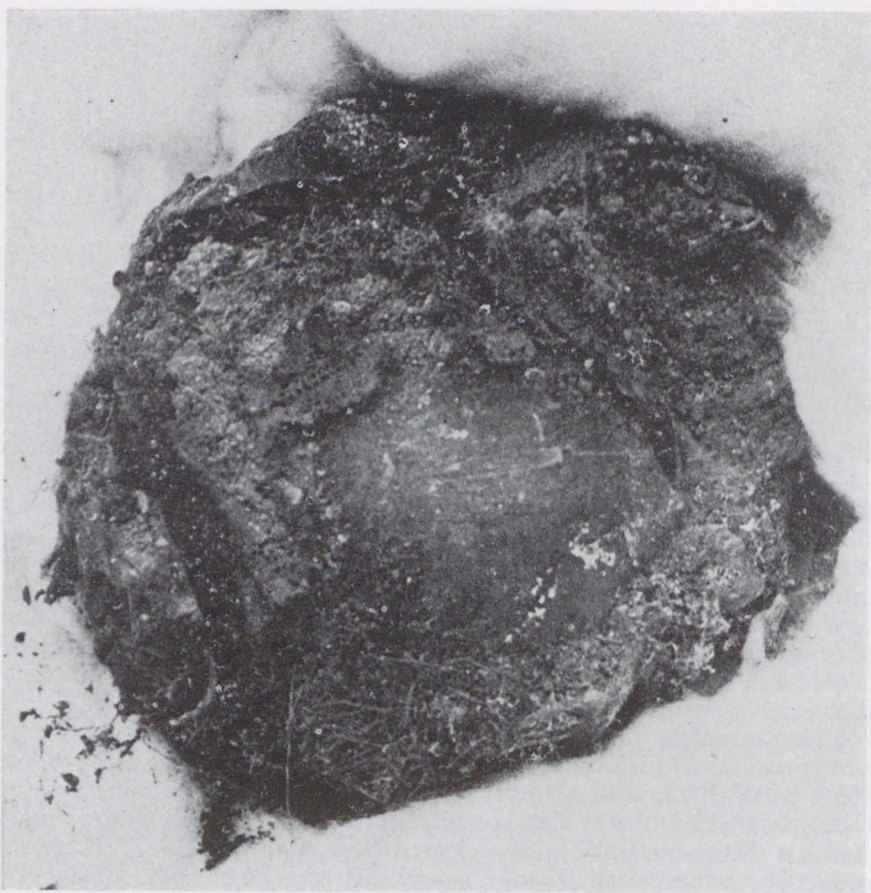
² A románkori templomról részletesen: *Feld I.*, *Művéd.* 24(1980) 65—75., az építéstörténetre: *Ua.*, SSz 35(1981) 289—313., a kutatásra: Kutatási dokumentáció a MNM Adattárában.

³ *Fejér Gy.*, *Codex diplomaticus.* (Pest 1823—35) VII. 57—58.; *Szentpétery J.*, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* (Budapest 1938) II. 176.

⁴ A család- és falutörténetre: *Belitzky J.*, *Sopron vármegye története.* I. (Budapest 1938); *Mollay K.*, *Sopron vm. vázlatos története.* In: *Sopron és környéke műemlékei.* (Budapest 1956); *Nagy I.*, *Sopron vm. története.* Oklevéltár I—II. (Sopron 1889—1891); *Soós I.*, *Ősi Sopron megyei nemzetségek.* (Sopron 1944); *Ua.*, SSz 1(1937) 259—279.; *Nagy I.*, *Magyarország családai.* (Pest 1865) XII. 172—175.

⁵ *Soós I.*, i. m. 175.

⁶ Lózson lakó nemesi családok 1598-ban pl.: Kapy, Kerecsen, Madaras, Vágghy. *Soós I.*, m. (1944) 215.

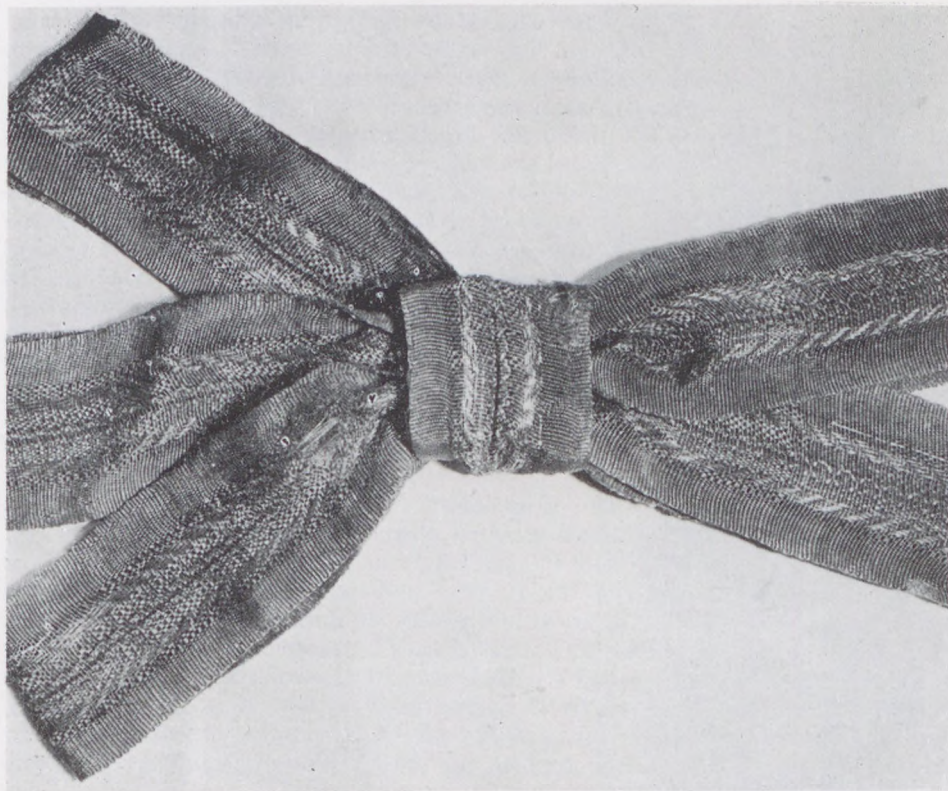
1. ábra A lózsi 10. sír pártás koponyája a sírból való kiemelés után

Abb. 1. Schädel mit Jungfernkranz aus Grab 10 von Lózs, nach der Aushebung aus dem Grabe

Az előkerült leletek jelentőségét növeli, hogy az adott korszak viseletanyagából nagyon kevés maradt ránk, s így minden újabban feltárt maradvány bővítheti, illetve elmélyítheti eddigi ismereteinket.⁷ A Lózson előkerült pártá- és ruhamaradványok is hozzájárulnak a XVI—XVII. századi nemesi viselet darabjainak rekonstrukciójához; természetesen a megfelelő analógiák, az ábrázolások és az írott források felhasználásával.

Jelen dolgozatban a nagylózsi leletanyagból a pártákat és egyéb fejdíszeket kívánjuk ismertetni, és elhelyezni a korszak jellegzetes fejdíszének sorában.

⁷ Párták előkerültek pl. Boldván: Valter Ilona ásatása. Dokumentáció a MNM Adattárában.; Debrecenben: Zoltai L., Debreceni viselet a XVI—XVII. században. „Az Ethnographia” Füzetek 8. (Budapest 1938); Miskolcon: Megay G., HOMÉ 9(1970) 129—170.; Sárospatakon: V. Ember M., FA 19(1968) 151—182.; stb.

2. ábra Fémszállal átszőtt szalagcsokor a 10. sír pártájáról

Abb. 2. Mit Metallfäden durchwirkte Bandschleife vom Jungfernkranz aus Grab 10

A FEJDÍSZEK LEÍRÁSA

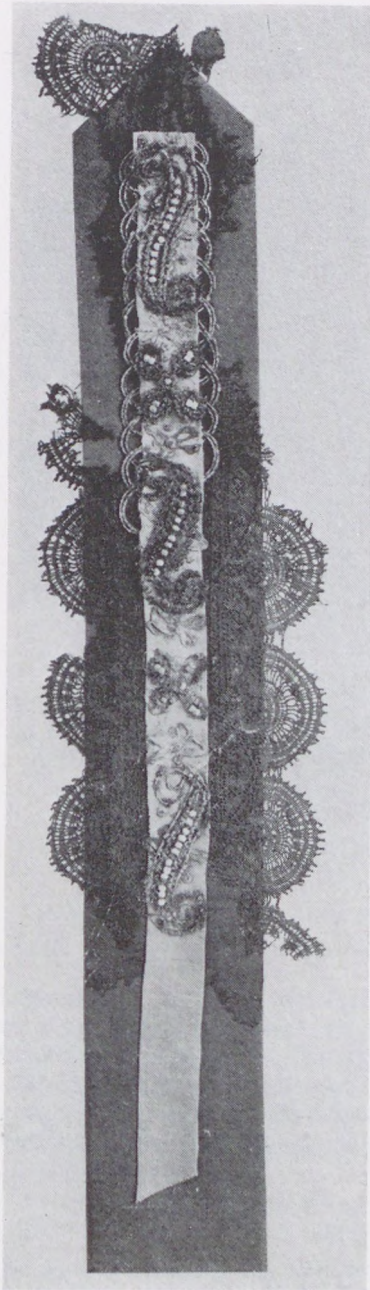
1) *Korallgyöngyös pártá, masnival*

A 10. sírból került elő, amely valószínűleg a legkésőbbi feltárt temetkezés a templomban. Ezt támasztja alá az a feltárás során tett megfigyelés is, hogy a sír laza betöltéséből a XVI. századi hatszögletű téglapadló darabjai kerültek elő.⁸

A pártá sz.: 11,8 cm; megmaradt h.: 39 cm. A fémszáldíszes párták csoportjába tartozik,⁹ de ezen belül egy egészen sajátos megjelenési formát mutat. A váz koponyáján körben helyezkedett el (1. ábra). Alapját egy széles selyempántra

⁸ Kutatási dokumentáció 42., 44.

⁹ Kerekegyháza, Baracson, Mízsen kerültek elő középkori női sírokból olyan párták, amelyeken „az erős, sodronyszerű fémdrótból készült ötszirmú virágformákat apró fehér és kék színű gyöngyök ékesítették.” Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. — Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene. BHH 3. (Budapest 1938) 60., 330. kép.

3. ábra

A csipkés, korallgyöngyös pártá,
restaurálás után (Lózs, 10. sír)

Abb. 3.

Der mit Spitzen und Korallenperlen
geschmückte Jungfernkranz nach der
Restaurierung (Lózs, Grab 10)

varrt, finom lenszálas vertcsipke képezi, melynek végén helyezkedhettek el a megkötő szalagok, illetve a selyempánt két végével is összeköthették hátul. Erre került rá a tarkónál elhelyezett díszes, aranszállal szövött masni (2. ábra), melynek h.: 18,5 cm; sz.: 3 cm. A pártát díszítő motívumok a vertcsipke középső részén helyezkednek el, selyemszalagra felvarrva. Virág- és S-alakú boglárók váltakoznak egymással, melyeket gyenge minőségű ezüsttötvözetből hajlítgattak, és sűrűn körütekertek sodronnyal. Két oldalról aranytekerccsekkel keretezett korallsorok emelik ki a fő vonalakat. A korallgyöngyöcskék színe nagyon változatos: a fehértől a rózsaszínűig terjed. A boglárók alatt és mellett selyemmasnik helyezkednek el, melyeket rézflitterekkel varrtak rá az alapra. A fémszálas-korallós díszítmények alapját képező szalagot alsó és felső szélén még külön kétsoros dísszel is körülvették; szorosra tekert selyem- és drótszálaból kialakított hullámok ezek (3–4. ábra; 15. ábra 1).

A régészeti megfigyelések, a forma és a díszítés, valamint az ugyanebből a sírból előkerült női vállfűző szabása alapján a pártát a XVII. század közepére keltezhetjük.¹⁰

2–3) „Hurkos” pártá és ezüstszálas szövött szalag

A 19. sírból kerültek elő, amely kettős temetkezés volt. (A dokumentációban „a” és „b” megjelöléssel szerepelnek.) A két kisgyermek vázából csak a koponyaacsontok részletei maradtak meg. A „b” sírrésztől É-ra helyezkedett el az épebbik koponya, az egykori kettős fejdísz maradványaival. Az ásató leírása szerint: „A koponya felett egy 15 cm hosszú, 2 cm széles, zöld színű, talán ezüst anyagú veretes, illetve fonott pártamaradvány, a koponya alatt pedig egy É–D-i irányú, 17 cm hosszú rész, valószínűleg az előző folytatása, ez alatt pedig fehér színű, valószínűleg szintén ezüstszálas, az előbbire nagyjából merőleges és egymással kb. párhuzamos két, 17–17 cm hosszú, kb. 1,5 cm széles pánt került elő.”¹¹

A leírtak és a boldvai¹² miskolci¹³ gyulafehérvári¹⁴ analógiák alapján egy vendéghajfonatos fejdíszre következtethetünk, amelyből a vendéghaját egykor

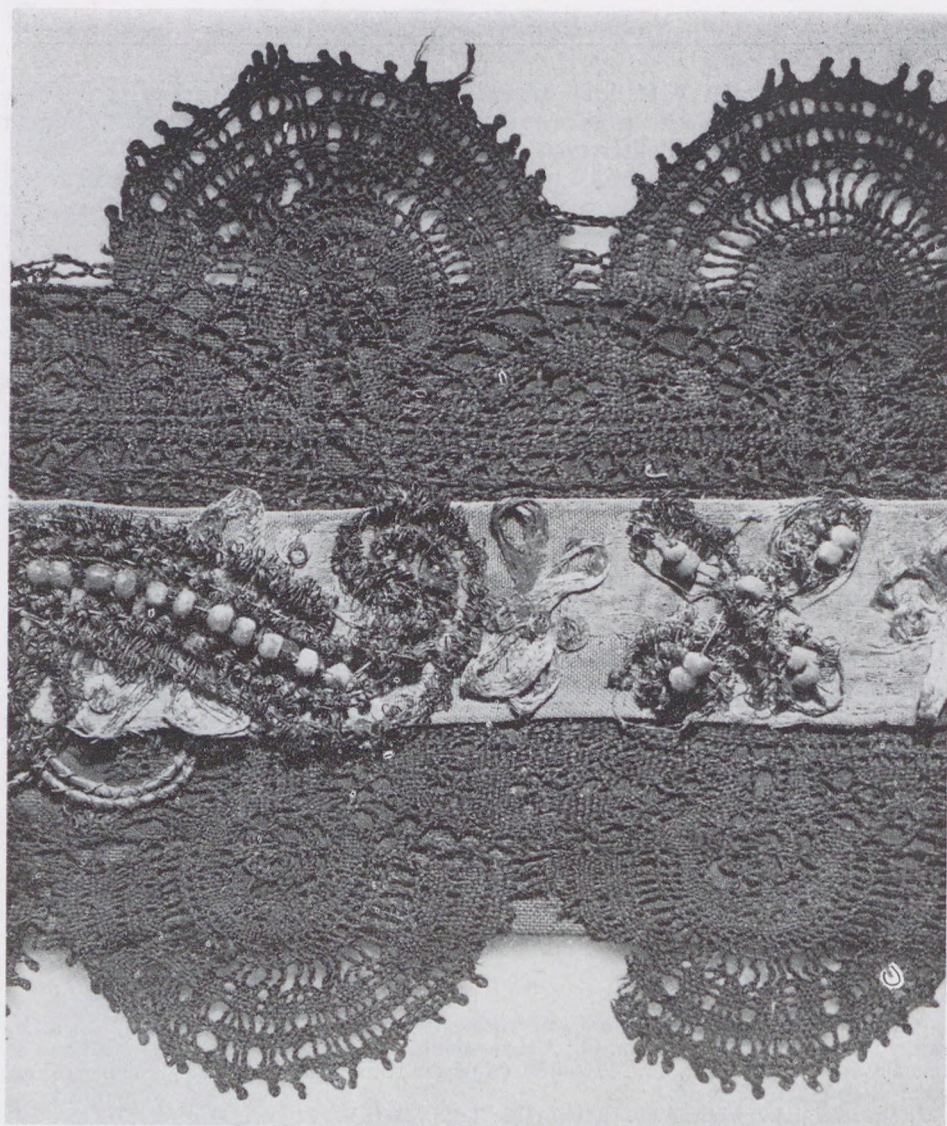
¹⁰ A lócsi 10. sírból előkerült női váll halcsonttal merevített, mely szokás a XVII. század közepétől terjedt el. Zoltai L., i. m. 44.; A sárospataki kriptaanyagban is volt halcsonttal merevített vállfűző. V. Ember M., i. m. 179–180. (A pártát Tóth Márta restaurálta, a rekonstrukciós rajzot Pisch Ildikó készítette.)

¹¹ Kutatási dokumentáció 69. (Restaurálta: Tóth Márta.)

¹² A boldvai vendéghajfonat átm.: 18 cm, ker.: 57 cm. A három ágú műhajfonat nyitott szálú selyemből készült, és selyemből, aranyozott ezüsből ill. skófiumból szőtt szalagokkal tekerték körbe. A fonatok között egy virágkoszorú töredékét is megtalálták. A koszorút a fonatokkal együtt a tarkón és a halántékon egymáshoz kötötték. A fejdíszet Nagy Katalin, az Iparművészeti Múzeum restaurátora állította helyre és közölte: Múzeumi műtárgyvédelem. 5. (Budapest 1978) 114., 3–5. kép.

¹³ A miskolci avasi templomban 3 sírból kerültek elő vendéghajfonatos fejdíszek, amelyeket egy 14–16 éves kislány, ill. fiatal nők viseltek (V., VII. és VIII. sír) pártá és fátjol kíséretében. Az V. sírből talált fejdísz textiltől készült műhajfonatait a fejtetőn vezették körül, és fémszálas szalagokkal díszítették. Itt is találtak virágkoszorú-nyomokat.

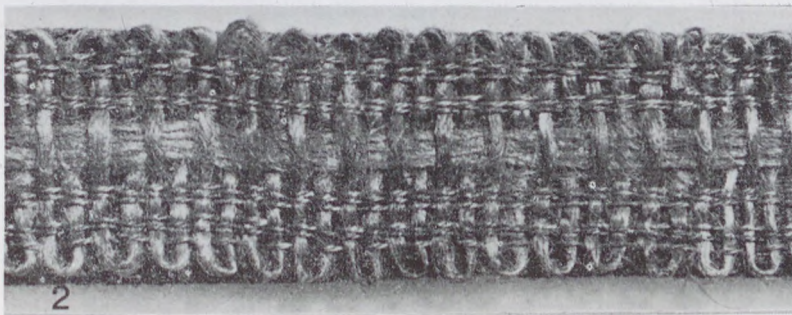
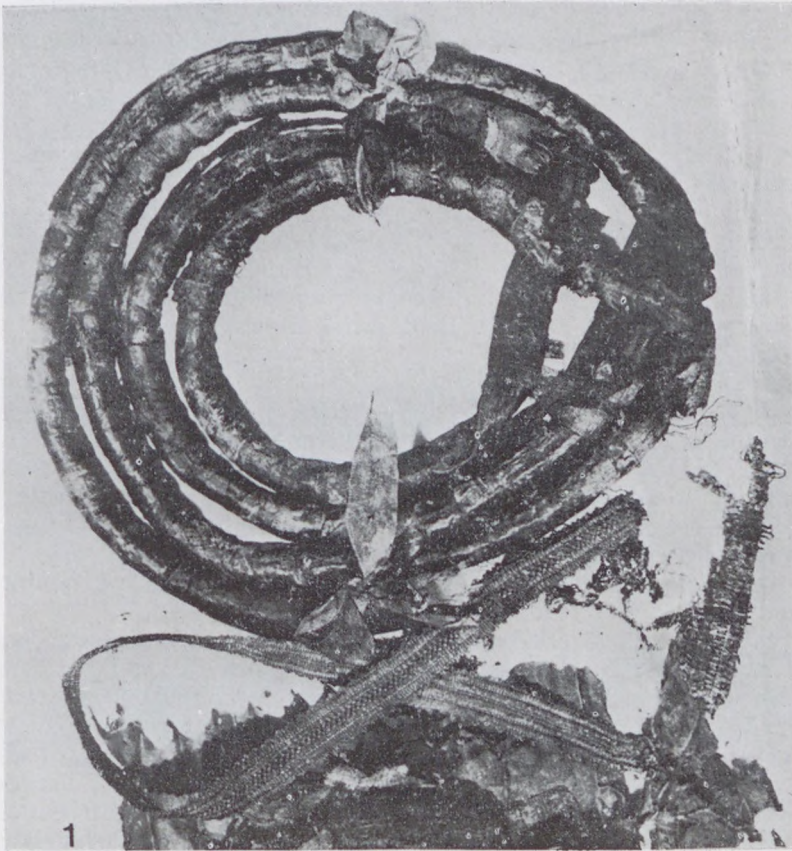
A VII. sírből az előzőhöz hasonló, négyfonatos vendéghajkoszorú volt, rajta egykor skófi-ummal hímzett keresztiszemes szalag maradványai kerültek elő. A koponya homlokán nehéz arany szövésű pánt volt, mely az egykori pártá alapját képezhette. A VII. sír fejdíszre hasonló volt a leírtakhoz. Megay G., i. m. XVII., XIX. kép.

4. ábra Részlet a 10. sír pártájáról

Abb. 4. Detail vom Jungfernkranz des Grabes 10

¹⁴ A gyulafehérvári székesegyház 24. sírjából — melyben fiatal lány feküdt — került elő vendéghajfonatos fejdísz. Az ásató *Pósta Béla* leírása szerint a leány haja két fonatban volt, de „magában azonban csak rövid fonatot adott, amelyet mesterséges fonálmotringból készített fonatokkal toldottak meg, amely fonatot nagyon ritka szövésű, egyszerű, most sárgásbarna szalagnak befonásával díszítettek és kötöttek meg. A szalagon fémrozsdá nyomok is látszóttak” — ezt *Pósta B.* a sírból előkerült kék üveggyöngyös párta maradványainak vélte, de elképzelhető az is, hogy a szalag maga volt fémszállal átszőve. A sírt az ásató a XVI. század utolsó negyedére datálta: A gyulafehérvári székesegyház sírleletei. (Kolozsvár 1918) 145.

5. ábra

1: Vendégghajfonatos fejdísz és szalag a Miskolc-avasi templomból; 2: ezüstszállal átszőtt szalag részlete a nagylózsai 19. sírból

Abb. 5.

1: Kopfschmuck mit falschem Zopf und Band aus Kirche Miskolc-Avas; 2: Detail eines mit Silberfäden durchwirkten Bandes aus Grab 19 von Nagylózs

körbetekerten díszítő (ezüstszálas) szalag (5. ábra 1—2), illetve a homlok felett viselt (hurkos) pártá részletei maradtak meg. Ez utóbbit bársonyszalagra felvarrt textilmintára emlékeztető, ezüstszállal átszőtt fonalból kialakított hurkolt mintákkal díszítették. Sz.: 2,5 cm, h.: 35 cm (6. ábra 1).

A szalag alapja selyembársony, rajta paszomántszerűen szövőtt pánt, melynek mintáját ezüsttel átszőtt selyemszál-hurkok alkotják. Sz.: 1,6 cm; h.: 43 cm (kiegészítve!).

A két fejdísz — a sír elhelyezkedése¹⁵ és az említett analógiák alapján — a XVI. századra keltezhetjük. Ekkor — és a XVII. században is — tovább él és igen kedvelt a reneszánsz kori vendéghajfonatos fejdísz, amelyet pártával, fáttyollal kombinálva viseltek a lányok és az asszonyok egyaránt. A fonatok elhelyezkedéséről, viselésük módjáról az ábrázolások adnak képet (7. ábra 1—4).

4) *Aranyszálas szövőtt szalag*

A szentélyben, az oltár É.-i oldalán — tehát a templom legelőkelőbb helyén! — feltárt 8. sírból származik. E kislány eltemetésekor egy felnőtt váz sírgödörnek Ny-i felét vágták át; feltehetően a XVI. században. Ezt támasztja alá az is, hogy az oltár előtt felszedett téglapadló alatti törmelékből egy 1572-es Miksa (1564—76) ezüstdenár (CNH III. 94.) került elő. E törmelék alatt, —0,3—0,4 m mélységben ÉNy felé erősen lejtve előkerült a töredezett, megsüllyedt és később agyaggal javított — 1570 utáni — keresztbélyeges téglapadló, amely közvetlenül a kislány sírja fölött is megtalálható volt.¹⁶

A váz koponyájának felső részén, körben helyezkedett el az aranyszállal átszőtt szalag, mely a 19. sír ezüstszálas szalagjához hasonló; csak díszesebb kivitelben. Funkciója is ugyanaz lehetett: szintén vendéghajfonatok átkötésére szolgálhatott¹⁷ (8. ábra 2). A szalag szerkezetét kettős szövőtt szálak hálója alkotja; felül 3 szálát fontak össze. A paszománts technikával szövőtt aranyszálas pántot selyembársony alapra varrták rá. A szalag közepén fekvő S-alakú díszítőcsík fut végig, amelyet utólag fűztek bele az alpmintába. (Restaurálta Tóth Márta.)

A fejdísz szövetszerkezete nagyon hasonlít a Boldván talált hajfonatdíszítő szalaghoz (8. ábra 1), illetve egy Losoncra származó, aranyfonalból vert csipke egyik díszítő motívumához.¹⁸ Ezen párhuzamok, valamint a már említett régészeti adalékok alapján tehát az aranyszálas szalagot a XVI. század 2. felére keltezhetjük. (Sz.: 2 cm, h.: 46 cm.)

5) *Piros ékköves, gyöngyös pártá*

A XIX. századi kriptafal alatt elhelyezkedő 21. sírból származik, melyet — az omlásveszély miatt — csak félig lehetett feltárni. Valószínűleg metszette a XVI—XVII. századi karzatpillér-alap alatt fekvő sírt; de ez — a kriptafal miatt — nem volt igazolható.¹⁹

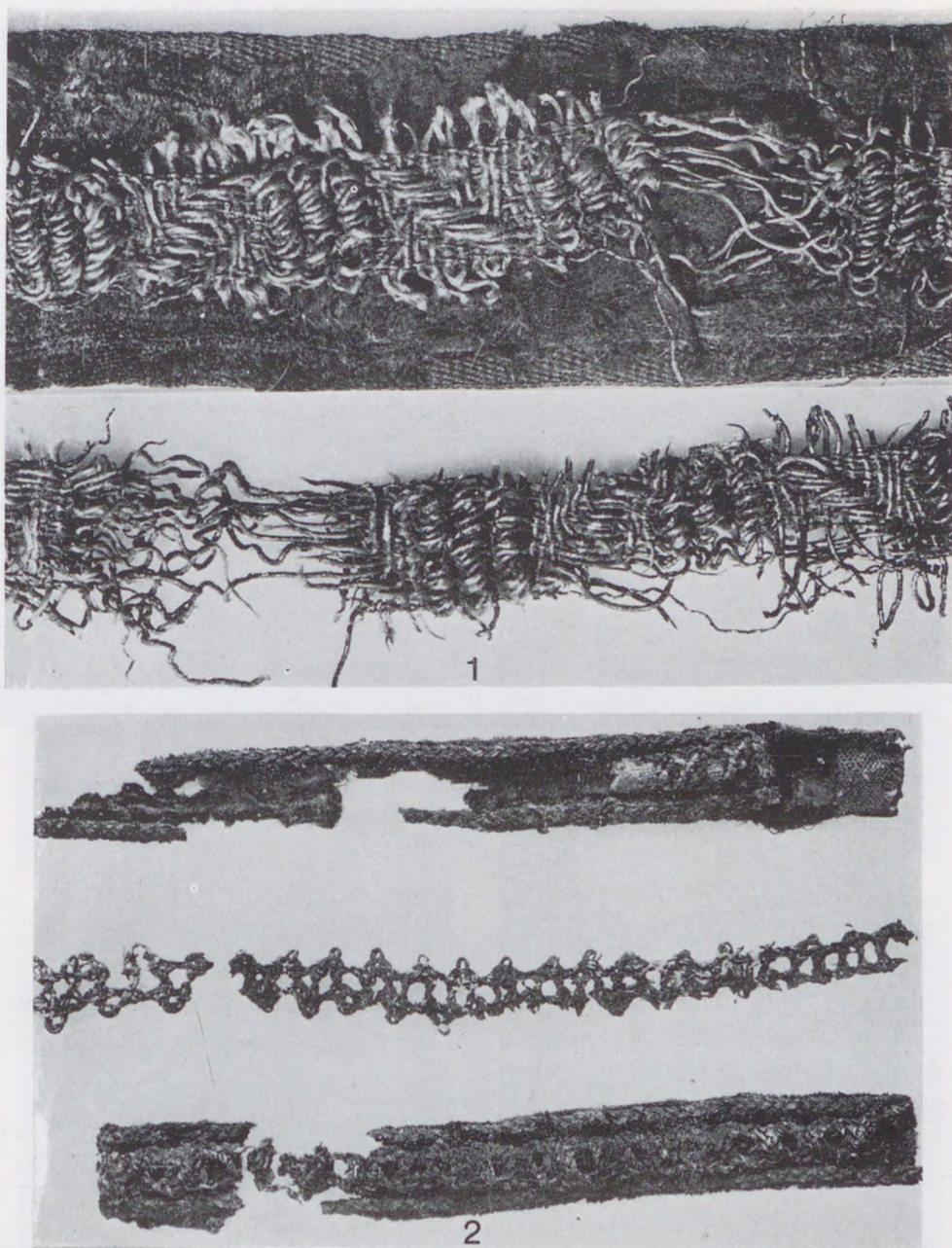
¹⁵ Kutatási dokumentáció 69—70.

¹⁶ Uo. 36., 51.

¹⁷ L. 12—14. j.

¹⁸ V. Ember M., Régi textíliák. (Budapest 1980) 67. kép.

¹⁹ Kutatási dokumentáció 3., 50., 70—71. (A pártát Tóth Márta restaurálta, a rekonstrukciós rajzot Pisch Ildikó készítette.)

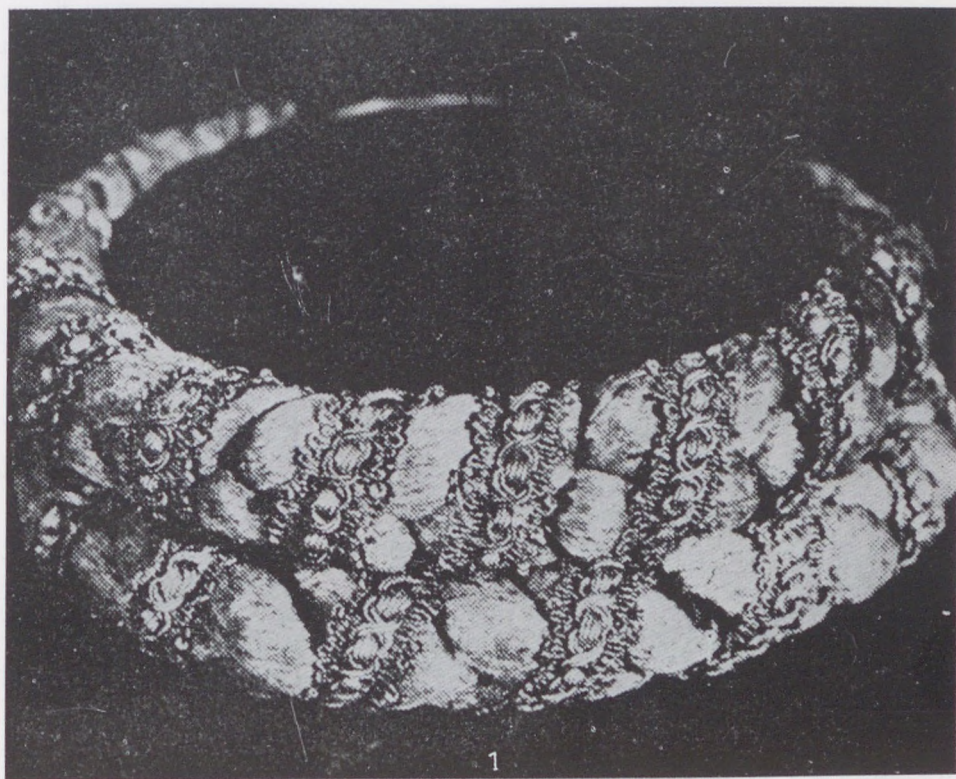
6. ábra 1: Fémszállal átszőtt, hurkos pártá részlete (19. sír); 2: fonott fémszál diszes pártá a K/9 sírból

Abb. 6. 1: Detail eines Jungfernkranzes mit Metallfäden durchwirkt und Schlingen verziert (Grab 19); 2: Jungfernkranz mit geflochtenen Metallfäden verziert aus Grab K/9

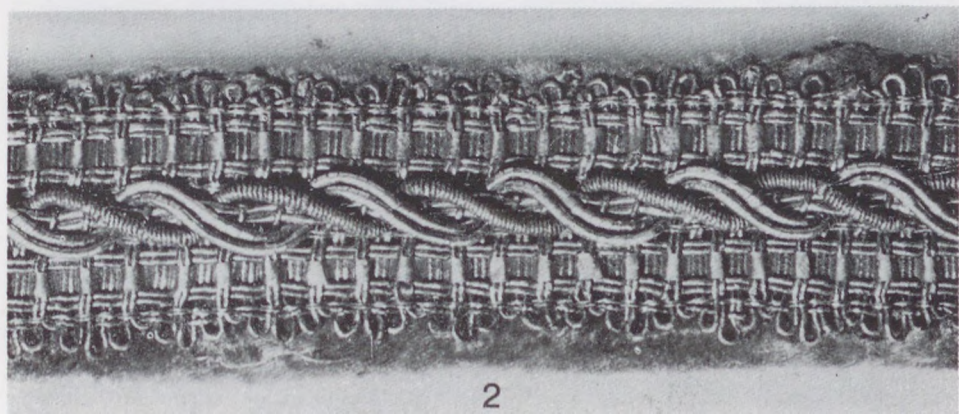

7. ábra 1: Fonatos fejdísz ábrázolása 1470-ből; 2: részlet Bastiano Mainardi (1460—1513) festményéről: női fejdísz ábrázolása; 3: részlet J. Beuckelaer (1535—1574) festményéről: szalaggal átkötött vendéghajfonatok; 4: fonatos női hajviselet Ghirlandaio 1486—1490 között készült festményéről

Abb. 7. 1: Darstellung eines Kopfschmuckes mit Zöpfen aus 1470; 2: Darstellung eines weiblichen Kopfschmuckes: Detail eines Gemäldes von Bastiano Mainardi (1460—1513); 3: Detail eines Gemäldes von J. Beuckelaer (1535—1574): mit Bändern umwundene falsche Zöpfe; 4: geflochtene Haartracht von einem Gemälde von Ghirlandaio zwischen 1486 und 1490

1

2

8. ábra 1: A Boldván előkerült vendéghajfonatos fejdísz; 2: részlet a nagylózszi 8. sír egykor hajfonatokat díszítő szalagjáról

Abb. 8. 1: Kopfschmuck mit falschen Zöpfen aus eines Bestattung von Boldva; 2: Detail eines Bandes vom Grab 8 aus Nagylózs; es diente einst zur Verzierung von Zöpfen

Sötétbarna selyembárony alapon helyezkednek el a pártát díszítő motívumok. A virág alakú boglárók szirmai simára csiszolt, piros színű üveglapokból alakították ki, s közepükön vékony aranylemezéből készült hatszögű csillagokat helyeztek el. (Ezekből csak egy maradt meg.) A boglárokat gipszes-enyves maszszával rögzítették. A sodronyfonattal övezett virágok mellett — ugyanilyen keretelésben — piros ékkövek, illetve zöld színű üveg-félgömbök helyezkednek el. A boglárók igazgyöngyökből kialakított V-alakzatokkal váltakoznak, melyeket szintén rézsodronnyal vettek körül. A pártát két szélét réztekercs határolja. Sz.: 1,7 cm, h.: 26,5 cm (9. ábra 1; 15. ábra 2).

Az analógiák alapján a pártát a XVI. század végére, illetve a XVII. század elejére keltezhetjük, ugyanis a leírt gipsz-alapba ágyazott virágszirmokból álló boglárokkal szinte teljesen azonosakat ismerünk a csengeri leletből,²⁰ és ilyeneket láthatunk a tisztaörvényi és a szadai pártákon²¹ is. Hasonló felépítésűek — de sokkal díszesebb kivitelben! — a gyöngyös, illetve zománcos boglárokkal díszített csengeri,²² küllővári,²³ debreceni,²⁴ vámosatjai²⁵ és boldvai²⁶ párták (9. ábra 2—3), amelyek a főúri családok leányainak elterjedt és kedvelt fejdíszei voltak.

²⁰ Höllrigl J., Arch.Ért. 47(1934) 101—104., 80. kép.

²¹ Mindkét pártát a Nemzeti Múzeumban találhatók. A tisztaörvényi ltsz.: 68.64.C., ezt közölje, Horváth B. — Radvánszky alapján — a főleg fiatal lányok által a homlokon viselt ún. „előpártá”-nak tartja. A szadai pártát templom körüli temető bolygatásakor került elő (Fehér G. leletmentése). Ltsz.: 69.12.C. Mindkét pártát lásd: Horváth B., FA 21(1970) 157—167., 1—2. ábra és 159., 3—4. ábra.

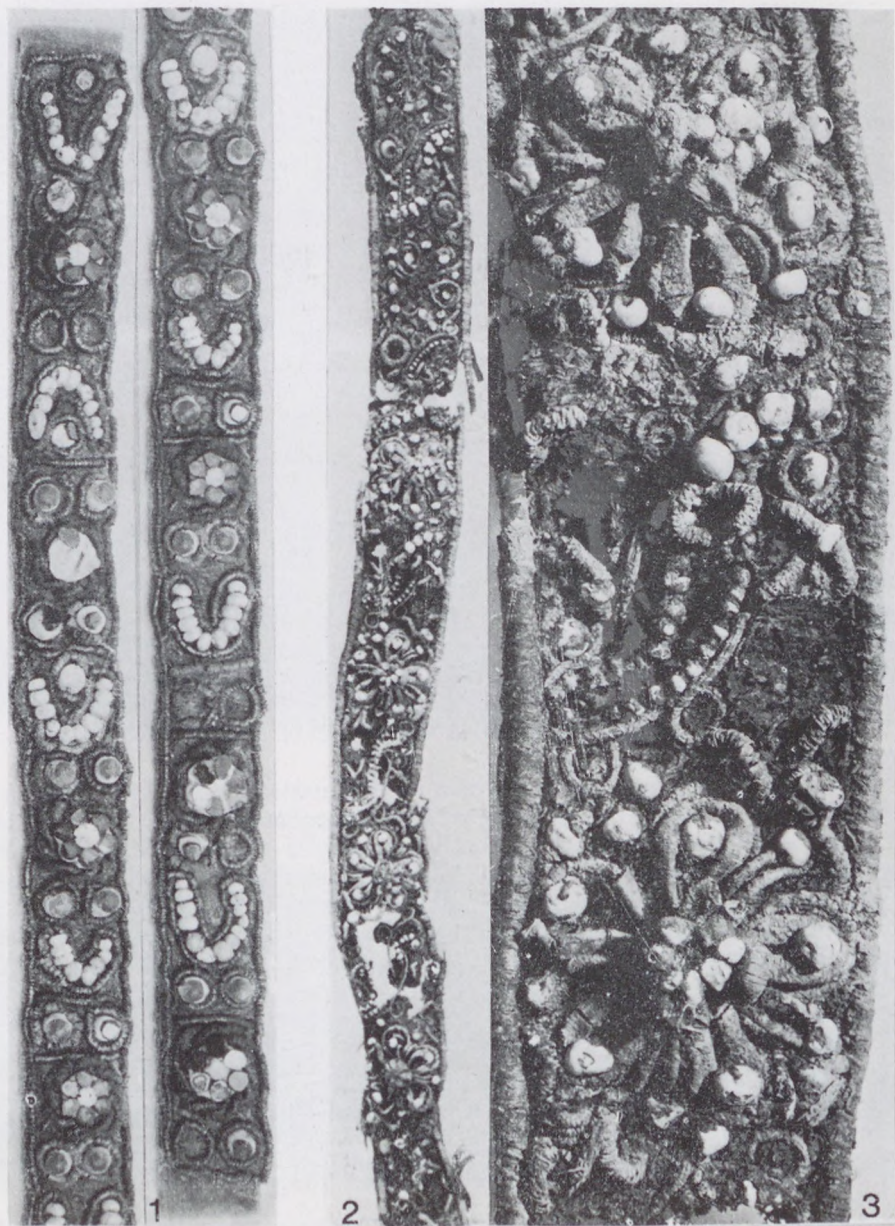
²² Höllrigl J., i. m. 101., 80. kép 1—25: színes zománcos boglárokat ír le Höllrigl, amelyek pártát és főkötőt egyaránt díszíthettek.

²³ A küllővári boglárók nagyon hasonlóak a csengeriekhez. A 95 boglár alapformája kör, egyenlő oldalú háromszög és négyzet. Díszítőelemeiket stilizált növényi és geometrikus elemek alkotják. Kivitelezésük cizellálással, poncolással, filigránnal és színes zománc alkalmazásával történt. Ezen kívül csavart fémszálak, igazgyöngyök és bőrtűs díszítés is található rajtuk. Bunta M., Ars Hung. 1977/2. 223—239., 9—30. kép.

²⁴ A debreceni párták valamivel későbbiek, a XVII. század végéről származnak. Bárony alapon igazgyöngyökkel és zománcos boglárokkal díszítettek. Dobozy Sára pártájához fátyol, csipke és díszes szalag is tartozott. Édesanyjának pártája (mely jó adalék az asszonyok pártaviseletének bizonyításához) hasonló a leányáéhoz, csak kétszer olyan széles. (A párták a debreceni Déri Múzeum birtokában vannak.) Zoltai L., i. m. 54.

²⁵ A pártát a vámosatjai ref. templom kriptájának 1978-ban történt feltárásakor került elő. Lukács Zs.—Cabello, J.—Feld I., Művéd. 24(1980) 75—83.; Ill. Lukács Zs.—Cabello, J., Építés-Építészettud. 13(1981) 103—135., továbbá Kutatási dokumentáció a MNM adattárában. A közlésre való átengedésért a kutatóknak mondok köszönetet. A pártát ma a Nemzeti Múzeum gyűjteményében találhatók, ltsz.: Ó/1.80.4. Az ásatók elképzelhetők tartják, hogy a vámosatjai templom kriptája az itt birtokos Büdy család számára készült, akik 1539—1600 között éltek itt. Így ez az adat a XVI. század végére keltezné a pártát, amelyet valószínűleg a család egyik nőtagja viselhetett. A pártát h.: 40,4 cm, sz.: 2,5 cm, egy boglár átm.: 2,3 cm. A gyöngyös-bogláros párták csoportjába tartozik. Egyelőre restaurálatlan.

²⁶ A pártán bárony alapon 12 aranyboglár volt (egy hiányzik), köztük ezüstsodronnyal hímzett, igazgyöngyökkel díszített virágok. A halánték tájékán talált sodrott zsinórral rögzítették a pártát a sirban szintén megtalált vendéghajfonathoz. (L. 7., 12. j. továbbá a pártát az ásató — Valter I. — közölte az Új Tükör 18(1981) 6. számában.) A boldvai leletanyag részletes feldolgozása folyamatban van, Valter Ilona készíti. A leletanyag kormeghatározásánál döntő tényező a sírból előkerült öv 1563-as évszámú érme, melynek kopása 5—10 éves használatra enged következtetni. (L. Nagy K., i. m. 123.) Így ezen adalék, valamint az analóg csengeri és küllővári boglárók alapján a pártát a XVI. század második felére keltezhetjük.

9. ábra 1: Ékköves, gyöngyös pártá a nagylózsi 21. sírból; 2—3: a vámosatyai gyöngyös, bogláros pártá és részlete, restaurálás előtt

Abb. 9. 1: Jungfernkranz mit Schmucksteinen und Perlen verziert aus Grab 21 von Nagylózs; 2—3: Jungfernkranz mit Perlen und Rosetten aus Vámosatya und ein Detail vor der Restaurierung

Ezekre van a legtöbb adatunk is a korabeli leltárak, összeírások és hozománylisták leírásaiból.²⁷

6) *Fűjt üveggyöngyös pártá*

A K/2. kislánysírból került elő (ez már nem köthető a Viczayakhoz!), a templom D-i oldalánál. Sajnos a koponyát — a rajta levő pártával együtt — kifordították a földből!²⁸

A pártát sodrott, vékony ezüstsálak, gyöngyök és lemezes flitterek díszítik (10. ábra 1). A koponyán jól megmaradt bőrszerű anyagra applikálhatták rá a 3 részből álló motívumokat (a megmaradt anyagból egy motívumsort lehetett rekonstruálni):

a) *Ovális tag*: hosszanti irányba állították a pártán. 5 ezüstsálból áll: egy egyenes főszálból és az ehhez kapcsolódó 2—2 íveltől. A főszálra és a két szélsőre 5—5 gyöngyöt fűztek fel, míg a másik kettőt spirális ezüstsállal tekerték körbe. Az egybekapcsolódó sálak a végüknél visszahajlanak. Idetartozhattak a flitterek is, melyek vékony, kerek rézlapocskák. Közepükhöz ezüst „rugók” kapcsolódtak, melyekkel a pártá alsó és felső szélén a sodrott fémszála erősítették őket.

b) *Íves fémszálas tag*: egy-egy, 2 szálból álló rész kapcsolódik össze, egymást átkötő hullámokban, melyek két ovális gyöngytag szélességűek, és éppen az átkötések miatt adják ki azok helyét. A hullámos fémszálkötegek kiszélesedő mélyedéseibe középen éppen beleilleszkedik 1—1 nagyobb gyöngyszem.

c) Az íves fémszálas alkotórészekkel megegyező technikájú sálak, amelyek egy tengelyt és ennek a végéhez kapcsolódó 2 karikát alkotnak a pártá alsó és felső szélén. Erre egy újabb ezüstsálat tekertek, amely a gyöngysort fűzi át és tartja.

A gyöngyöket, sodrott fémsálakat és flittereket sötétkék bársonyszalagra varrta fel Sipos Enikő restaurátor.

Mivel a régészeti megfigyelések nem szolgáltatottak kielégítő támpontokat; a pártá keltezését az analógiák segítségével kellett meghatározni. Ezekből kiderült, hogy az a flitteres-gyöngyös, ezüstsálas pártatípus — amelybe az általunk leírt lőzsi pártá is beletartozik — zömében XVI. századi sírokból került elő, pl. a kaszaperi,²⁹ kerekegyházi, baracsi, mizsei³⁰ stb. középkori temetőkből. Ezeknek továbbfejlődött, XVII—XVIII. századi változatait találta meg Szabó Kálmán a Kecskemét-kistemplomtéri temetőben. Használatuk a XIX. század elején szűnt meg.³¹

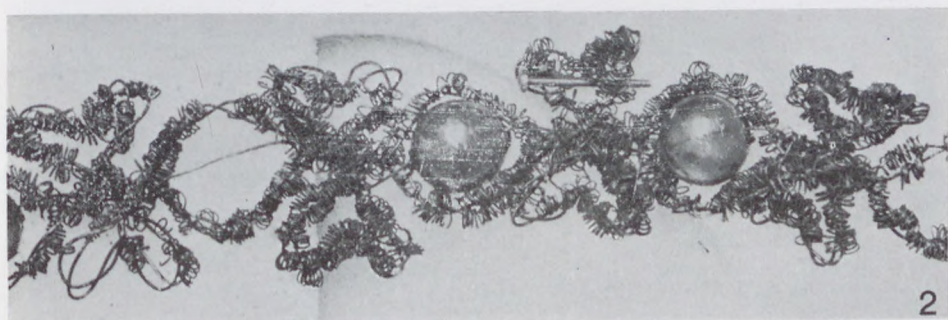
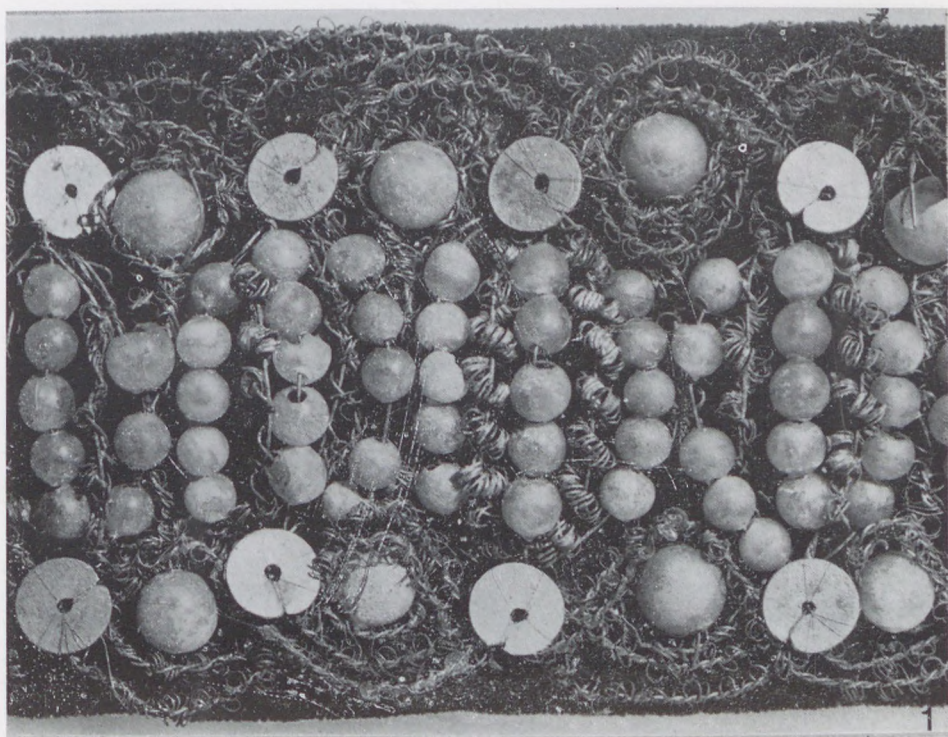
²⁷ Thököly Mária hozományából (1643): „Fehér atlaszon varrott pártá, melyen vagyon öreg gyöngyszem 150. Közötte recze szemre csinált, apró gyönggyel varrott, két karéján is apró gyöngyből csinált csipke rajta.” *Radnászké B.*, Magyar családélet és háztartás. (Budapest 1896) II. 281.; Esterházy Miklós kincstárából (1645): „Az hetedik zöld és fehér (c)sikos pántlikán való pártá, az mellyen vagyon tizenkét aranyboglár, az közepi fejér zománczos szívforma; egy-egy kilencz rubinttal; közöttük huszonhat apró gyöngyszem.” Tört. Tár. 1883. 755—767. stb.

²⁸ Kutatási dokumentáció 28., 38.

²⁹ A kaszaperi párták a fejét övező koszorúra voltak felvarrva, melyet általában „gyékényből” fontak, majd valamilyen díszített szövevel, bársonnyal vagy selyemmel vonták be. A díszítés a homloki részen gyöngyszemekből, flitterekből, ezüstspirálisokból készített virágcsokrokból, fonott ezüsthuzalból vagy aranyozott fonalból vert csipkéből volt.” *Bálint A.*, *Dolg.* 14(1938) 144.

³⁰ L. 9. j.

³¹ *Szabó K.*, i. m. 61., 331. kép.

10. ábra 1: Pártatöredék a nagylózszi K/2 sírból; 2: ismeretlen lelőhelyről származó pártatöredék részlete

Abb. 10. 1: Bruchstück eines Jungfernkranzes aus Grab K/2 von Nagylózs; 2: Detail eines Bruchstückes von einem Jungfernkranz unbekannten Fundortes

A lózsi K/2. sír pártájához hasonló, sárga üveggyöngyökkel és ezüstspirálok-ból formált virágmotívumokkal díszített pártatöredékek kerültek be a Magyar Nemzeti Múzeum ötvösgyűjteményébe. Az ismeretlen lelőhelyről — valószínűleg Bükrről — származó fejdísz szintén a fent leírt típusba tartozik, s mint ilyen, ez is a XVI. századra keltezhető³² (10. ábra 2).

7) „Islógok”

A 15. sírból kerültek elő, a fej tájkán a fonalakkal összefogott, csillogó, ovális rézlemezkek, amelyek pártát és főkötőt egyaránt díszíthettek. Töredékeiket egy másik — a későbbiekben leírandó — nagylózsi pártán és a már említett analógiák nagy részén is megtalálhatjuk; a flitterekkel felváltva.³³ (Ez utóbbiak kerek rézlemezkek.) A népviseletek fejdíszének is kedvelt elemévé vált az islógokkal való díszítés (11. ábra 1—2).

A lózsi templomban az É-i hajófalon belül, —3,1 m mélységben előkerült 15. sírt az ásató a XVI. század közepére keltezi (pontosabban 1570 előttre), mivel fölötte volt a pontosan keltezhető, késő-gótikus É-i mellékoltár és a keresztbélyeges téglapadló.³⁴

8) Fémszál, gyöngyös párt

A K/7. sírból került elő, amelyet más, ismeretlen temetkezések nagyrészt elpusztítottak. A váz szétnyomódott, elporladt koponyájából csak néhány nagyobb koponyacsont maradt meg, a rajta levő pártamaradványokkal.³⁵

A szövet-alapú párt alsó és felső szélén fémszálakból font keret húzódik végig. Közepén a szövet- vagy szőr anyagú szálakból sűrűn összefogott, kidomborodó hosszanti „magra” ugyancsak fémszálakból font rátétet helyeztek el. A fonatok közé apró, zöld üveggyöngyöket erősítettek (12. ábra 3). Sz.: 1,8, h.: 23 cm.

A párt beletartozik a már említett kaszaperi és Kecskemét környéki fémszáldíszes — gyöngyös párták csoportjába.³⁶ Ide sorolhatjuk a Pálóczi-Horváth András által Lászlófalván feltárt 2 pártát — melyet az ásató a XVI. század végére, illetve a XVII. század elejére keltezett³⁷ —, valamint a balatonszőlősi református

³² A pártatöredékek 1980-ban kerültek be a Nemzeti Múzeumba, Szabó Zoltántól, az OMF vegyészétől (ltsz.: Ó/1.80.3.) három töredékben, melyek egy gyöngyös, fémszál pártához tartoztak. Sárga színű, vékony falú átlátszó üveggyöngyök helyezkednek el az ezüstszálakból készített spirálisokból formált virágmotívumok között. Az alapot képező anyag nem maradt meg.

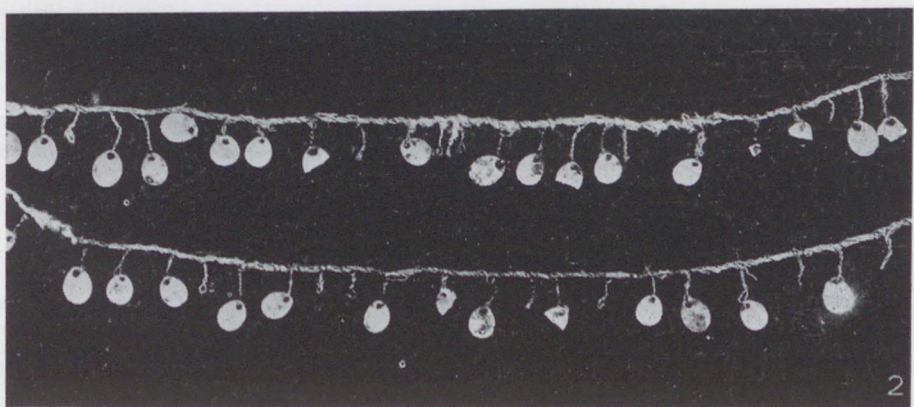
³³ A nagylózsi K/2. sír pártája; 29. j.; továbbá pl. Paksy Kata nászruhájának leírásából (1539): „Egy nagy arany szélű fedél, kinek az vége kettewt (i)slogos, gyengyes az széle es.” Régi magyar nyelvmélekek. (Buda 1840) II. 34—36.

³⁴ Kutatási dokumentáció 59—60.

³⁵ Uo. 64.

³⁶ L. 29. és 31. j.

³⁷ A Lászlófalván talált 40. sz. hármas gyermeksírból talált két pártát az ásató a XVI. század végére, ill. a XVII. század elejére keltezte. Legfontosabb elemeik: faháncs váz, sodrott fémszál díszítés, islógok, gyöngyök, paszomány-szegély. Szerkezetükben, felépítésükben hasonlóak a nemesi és főúri viselet pártáihoz, de azok veretes vagy bogláros díszivel szemben — ahogy feltárójuk is írja — „egyszerűbb anyagú és kivitelű tárgyakat jelentenek”. Pálóczi-Horváth A., Cumania 4(1976) 298—300., 25—28. kép.

11. ábra 1: Fialalasszony fátyolos fejdíszben, Érsekcsanádrol (Fél E., Népviselet, Budapest 1962. 37. kép); 2: pártát vagy főkötőt díszítő islógok a nagylózszi 15. sírból

Abb. 11. 1: Junge Frau aus Érdekcsanád mit einem Kopfschmuck mit Schleider (E. Fél: Népviselet, Budapest 1962. Abb. 37.); 2: ovale Flitter, einst zum Schmuck eines Jungfernkranzes oder einer Haube gedient, aus Grab 15 von Nagylózs

templom feltárása során előkerült rozettás-gyöngyös pártát is³⁸ (12. ábra 1—2). Mindezek alapján a lózsi K/7. sír pártáját a XVI. század végére keltezhetjük.

9) *Fémszáldíszes pártá*

A K/9. sírból származik, amelyben egy közepes megtartású kislányváz feküdt. Szétroppant koponyájának felső részén került elő a keskeny, fémdíszes pártapánt, amelynek szerkezete nagyon hasonlított a fent ismertetett K/7. sírből származó pártáéhoz (6. ábra 2).

A pártá szövetből és bársonyból készített alapján fonott fémszálderet halad végig — alul és felül — középen pedig tömör textilmagon helyezkednek el az összehurkolt fémszálok, melyek egykor apró gyöngyszemeket fogtak közre. (Ezeknek ma már csak a helyük van meg.) A pártá egyik töredékének alsó szélén, a fonott fémszáldereten az egykor felvarrt islógok indításának, illetve darabjának két töredéke látszik. A pártatöredék sz.: 1,8 cm; h.: 31 cm.

A pártá keltezésében segítségünkre volt az a momentum, hogy a sír felett a K/5. sírgödör volt, amelyik a XVIII. századi támpillér alatt helyezkedett el, s így annál korábbi.³⁹ Mindezek és a K/7. sír pártájánál említett analógiák alapján a pártát a XVI. század végére, XVII. század elejére datálhatjuk.

A XVI—XVII. századi pártákat alapvetően két szempont szerint csoportosíthatjuk:

A) viselőjük életkora, illetve családi állapota; és

B) a párták szerkezete, díszítési módja alapján.

A) A nagylózsi leletanyagban — és az analógiák tanulmányozása során is — feltűnt a párták eltérő szélessége, amely nem lehet véletlen! Valószínűleg kapcsolatban volt viselőjük életkorával. Például a 21. és a K/9. sír kislányvázainak koponyáján talált párták egészen keskenyek, míg a 10. sír csipkedíszes, korallgyöngyös pártája — amely fiatal nőé lehetett — 10 cm széles. Ugyancsak keskeny a boldvai sírlelet vendéghajfonatos fejdíszének bogláros pártája — ez szintén kislányé volt —,⁴⁰ és a Debrecen — Dobozy utcai temetőben talált, Dobozy Sára-féle pártá is⁴¹ (13—14. ábra). Sára édesanyja viszont már kétszer olyan széles pártát viselt, mint a lánya! Ez utóbbi tény egyben egy másik jelenségre is felhívja a figyelmünket: arra, hogy — mint Radvánszkynál is olvashatjuk — a párták bizonyos fajtáját nemcsak a lányok, hanem az asszonyok is viselhették; s ezt nevezték „kontypártá”-nak.⁴² Ezt az állítást az okleveles adatok is alátámasztják. Nem lehet

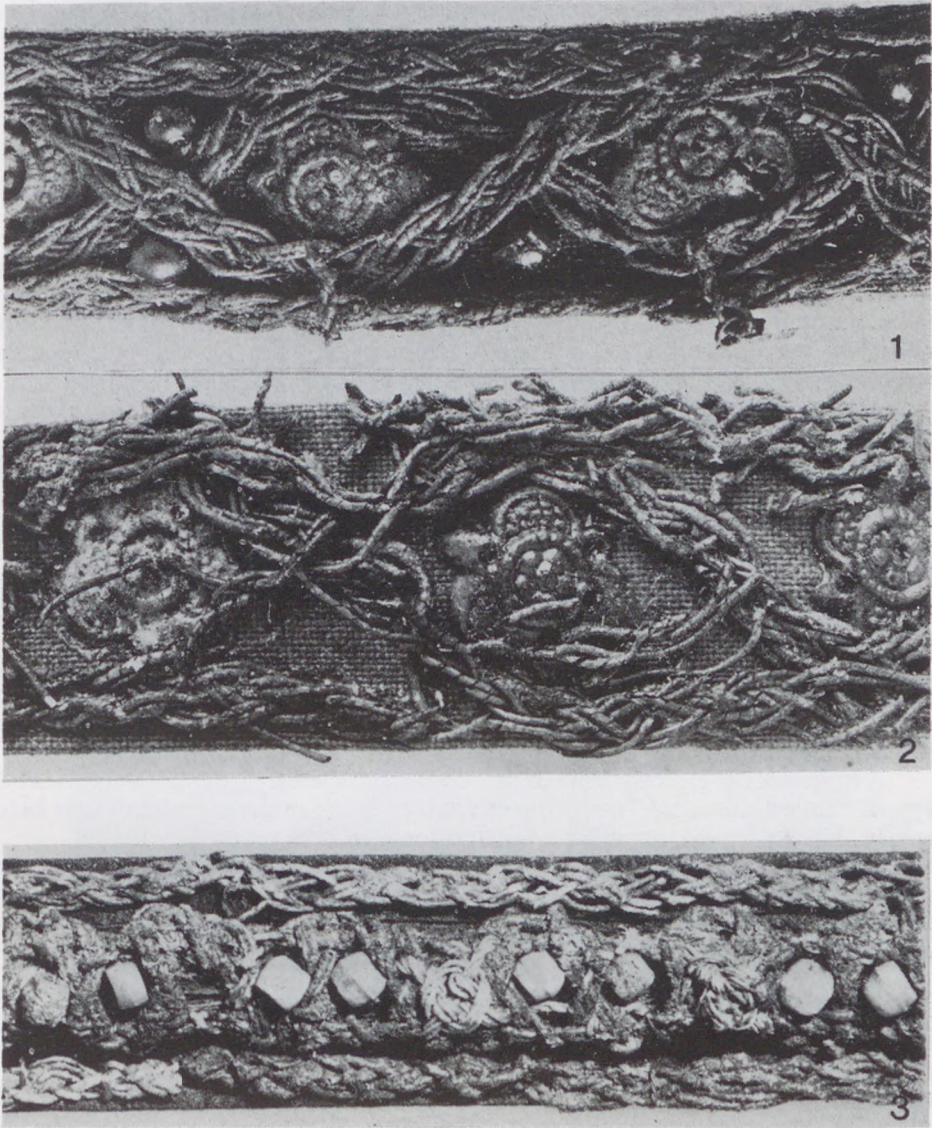
³⁸ A balatonszölösi ref. templom feltárását László Csaba végezte 1978-ban. A két pártarészlet a 2. és a 6. sírből származik. *László Cs., VMMK 15(1980)113—124.* továbbá Kutatási dokumentáció a MNM Adattárában. A pártá közlésre való átengedésért ezúton mondok köszönetet a feltáróknak. A pártá 1980-ban került a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. Ltsz.: Ö/1.80.5—6. A két töredék méretei: a.) h.: 16,5 cm, sz.: 1,9 cm; b.) h.: 18,5 cm, sz.: 2,5 cm. A fonott fémszálok között virág alakú rozetták és apró, sötétzöld üveggyöngyök helyezkednek el. A pártá alsó szélén még láthatók az egykori islógok töredékei. A pártát az ásató a XVI. század második felére keltezte. Kutatási dokumentáció 9—10.

³⁹ Uo. 63., 67.

⁴⁰ L. 26. j.

⁴¹ L. 24. j.

⁴² *Radvánszky B., i. m. I. 229.*

12. ábra 1—2: Két pártatöredék részlete a balatonszőlősi ref. templom 2. és 6. sírjából;
3: fémszálas, gyöngyös pártá részlete a nagylózszi K/7 sírből

Abb. 12. 1—2: Details von Bruchstücken zweier Jungfernkranze aus Grab 2 bzw. 6 der reformierten Kirche von Balatonszölös; 3: Detail eines Jungfernkranzes mit Metallfäden und Perlen verziert aus Grab K/7 von Nagylózs

véletlen ugyanis, hogy az asszonyok ingóságai között rengeteg pártát sorolnak fel a hozománylisták és a hagyatéki leltárak, melyekben „konty körül való”, illetve „konty tetejére” vagy „konty kerület”-re szolgáló pártákat említenek és írnak le.⁴³ Erre a jelenségre nem lehet kielégítő magyarázat az, hogy ezeket mind leánykorukból őrizték volna meg az asszonyok!

A XVII. századot követően már csak elvétve találkozhatunk az általában tenyérynyi széles és hátul nyitott kontypártával, melynek leírását Radvánszkytól tudhatjuk meg, akinek a családjában megőriztek egy ilyen régi pártát:

„...ez egy középén üres, széles körnek kb. egy harmadát képezi, középén 95 mm széles, végei felé 80 mm-re elvékonyodó sárga vont aranyból szabott, melyre egyenletesen beosztott, öt zománczos boglárt varrtak; szegélyét 15 mm széles, arany fonálból kötött csipke képezi, külső és belső szélére azonkívül áttört művű, 30 mm széles ezüst csipkétet alkalmaztak, és a két végén levő ezüst karika kapocs segítségével erősítettek a hajhoz.”⁴⁴

A leírtak alapján elképzelhető, hogy a nagylózi 10. sírban talált fejdísz is kontypárta szerepet töltött be.

A lányok az abroncsszerű, ún. „karika-pártát” viselték a fejtetőn — mondja Radvánszky —; s ez lényegében csak keskenyebb kivitelével különbözött a kontypártától:

„...egy 2—4 cm széles, kemény szövetből, szőrből vagy bőrből készült abroncs, melyet bársonnyal, atlással és más drága szövettel vontak be, hogy a rajta levő gyöngyök, drágaköves boglárok vagy arany pillangók annál mutatósabbak legyenek.”⁴⁵

A pillangós pártadíszeket egyébként az asszonyok is viselték, ahogy ezt pl. egy, a mi nagylózi leletanyagunkat közvetlenül is érintő okleveles adat is bizonyítja: ez Viczay Jánosné 1681-ben kelt hagyatéka, amelyben pártára való pillangók is szerepelnek.⁴⁶

A kontypárták előfordulásai után a következőkben a pártáknak a forrásokban leggyakrabban előforduló megjelöléseit soroljuk fel; melyek egyben azt is bizonyítják, hogy a lányok nemcsak a fejtetőn viselhették a pártát:

homlok-párta, udvarló párta, mindennapi párta, viselő párta (tehát mást hordtak hétköznapi és mást ünnepi alkalmakkor), szemöldök párta, előpárta stb.⁴⁷ Az előpártáról írja Radvánszky, hogy ez „egy fél karika párta lehetett, melyet a homlok felett viseltek a lányok.”⁴⁸

⁴³ Pl. Illyésházy Katalin öltözékeinek leltárából (1660): „Konty körül való, 12 boglárból álló, benne gyémánt 14, gyöngy 77.” *Radvánszky B.*, i. m. II. 355.; Csáky Krisztina hozományából (1669): „Egy gyémántos konty kerület, szív formára, 43 gyémánt benne”. *Tört.Tár* 1880 584—588.

⁴⁴ *Radvánszky B.*, i. m. II. 229.

⁴⁵ Uo. 4.

⁴⁶ Uo. 363.; Sárospatakról is ismerünk pl. ezüstpillangókkal díszített pártát, melyet egy kis-lány viselt. *V. Ember M.*, i. m. (1968) 181., 119—120. ábra.

⁴⁷ *Hradovay L.*, *Arch.Ért.* 38(1918—19) 112—125., I.: „Egy rubintos homlokpárta, melyben volt boglár tizenegy.” Illyésházy Katalin öltözeteinek leltárából (1661): „Mindennapi gyöngyös párta.” *Radvánszky B.*, i. m. II. 335—337.; Szegedi Gáborné kelengyéjéből (1716): „Egy jóféle gyönggyel s veres klárisal fűzött szemöldök-párta”. *Tört.Tár* 1903. 506.

⁴⁸ *Radvánszky B.*, i. m. II. 231.

13. ábra Dobozy Sára pártája, fátyol- és csipkemaradványokkal, a debreceni Dobozy u.-i temetőből

Abb. 13. Jungfernkranz der Sára Dobozy mit Überreste von Schleier und Spitze aus dem Friedhof von Debrecen, Dobozy-Str.

B) Díszítési módjuk és alapanyaguk szerint a következő főbb pártatípusokat különíthetjük el a XVI—XVII. században:

1) *Fémszáldíszes párták*

Általában virágszirom-alakban felvarrt, ezüst- vagy bronzspirálból kialakított mintával készültek, sokszor csipkével, esetleg kis selyemmasnikkal díszítve. Ebbe a típusba tartozik a nagylózsai 10. sír pártája és pl. a kaszaperiek is.⁴⁹

2) *Gyöngyös, illetve gyöngyös-bogláros párták*

Ez volt a legdíszesebb típus, s egyben a legkésőbbi változat, amely a XVI—XVII. században élte virágkorát; ahogyan ezt a forrásadatok is bizonyítják. A zománcos vagy drágaköves boglárokkal, gyöngyökkel sűrűn díszített pártákat az előkelő, gazdag főnemesi családok hölgyei viselték,⁵⁰ szerényebb változatai a köznemesi viselet kedvelt kiegészítői voltak. Ide sorolhatjuk a lózsai 21. sír pártáját, valamint a boldvai, csengeri, debreceni, küllővári, vámosatyai, illetve a szerényebb kivitelű tiszaoRVényi és szadai pártákat.⁵¹

3) *Fémszáldíszes-gyöngyös párták*

Hurkolt vagy fonott — sokszor szövésmintát utánzó — fémszálakkal, apró színes gyöngyökkel, flitterekkel díszítették, s szélükre általában islógokat varrtak. Legegyszerűbb változatuk a lózsai 21. sír hurkos pártája. Díszesebbek a K/2; K/7. és K/9. sír pártái, az analógiák közül pedig a balatonszőlősi, lászlófalvi, Kecskemét környéki és a talán Bükrről származó párták.⁵²

4) *Vendéghajfonatos fejdíszek*

Reneszánsz előképekre vezethetők vissza. Hajból vagy szorosra tekert selyemből készültek, fémszáldíszes szalagokkal körbetekerve. Pártával, fátyollal kombinálva viselték. Ilyen fejdíszre utalnak a lózsai 8. és 19. sír leletei, valamint a Boldván, Gyulafehérváron és a Miskolc — avasi templomban előkerült darabok.⁵³

A felsoroltakon kívül a források említik még az ún. „olasz pártákat” — melyeknek szerkezetéről sajnos nem sokat tudunk; valamint az „udvarló párták”-at, melyeket az előkelő asszonyok udvarában élő, ott nevelkedő hajadonok viseltek. Ezek hasonlóak lehettek a felsoroltak közül a gyöngyös-bogláros pártákhoz.⁵⁴

A párták alapja lehetett: háncs vagy más növényi anyag, bőr, szőr; erre került egy bársonyból, atlaszból, keményebb szövethő vagy színes pántlikából készült bevonat, melyre felvarrták a díszítő elemeket. Ritkábban fordult elő, hogy a párták

⁴⁹ L. 29. j.

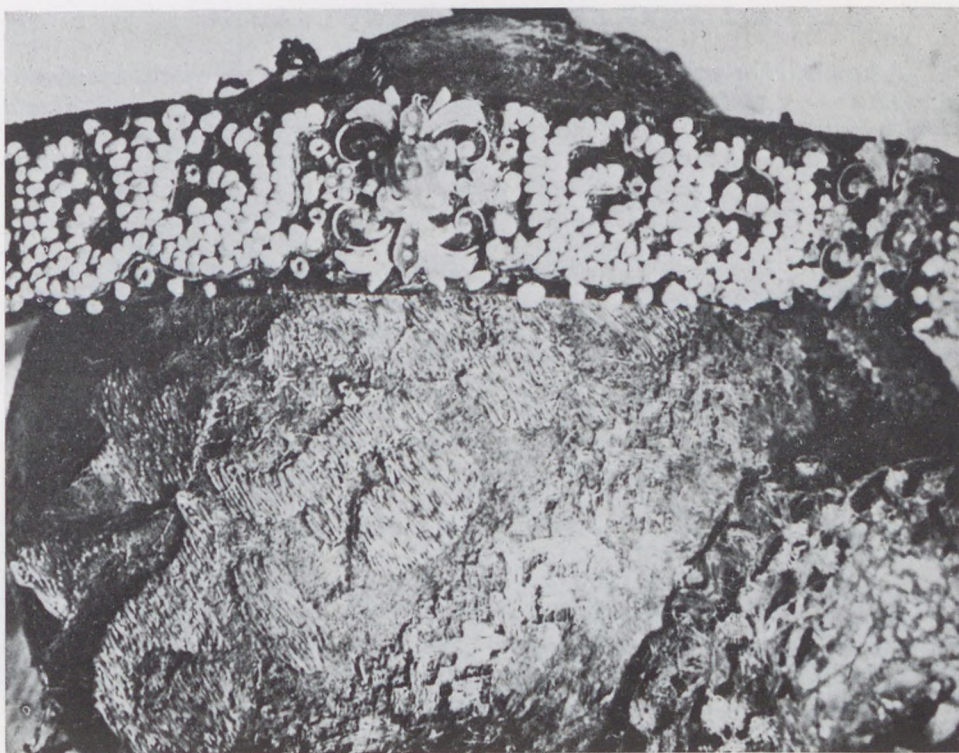
⁵⁰ L. 27. j.; Szintén a főúri viselet fejdíszei közé sorolhatjuk a forrásokban sűrűn emlegetett „koronákat”, „hajnyomtatókat”, „kopétoakat” is.

⁵¹ L. 21—26. j.

⁵² L. 31—32., 37—38. j.

⁵³ L. 12—14. j.

⁵⁴ Pl. Ruszkai Dobó Ferenc 1602-ből származó végrendeletében említenek olasz pártákat is: Radvánszky B., i. m. III. 207.; Udvarló pártákkal találkozhatunk többek között Thőkőly Mária hozományjegyzékében (1643): „Négy udvarló párta, szederjes bársonyon csinált, vagyon rajtok arany boglár 44. Mindenik boglárón egy-egy öreg gyöngyszem. Azon kívül vagyon rajtok gyöngyszem 336.” Radvánszky B., i. m. II. 286.

14. ábra Dobozy Sára pártájának részlete

Abb. 14. Detail des Jungfernkranzes von Sára Dobozy

alapját vert ezüst- vagy aranyabroncsból alakították ki, s azután erre helyezték rá az ékköves boglárokat.⁵⁵

A pártákat hátul, a tarkónál keskeny, egyszerű szalaggal, illetve kapcsokkal fogták össze (a lózsi fejdíszek mellett is előkerültek az ún. „francia kapcsok”, melyeket ma is használunk!); s erre díszes masni került. Ilyent találtak a lózsi 10. sír pártás koponyája alatt is (2. ábra).

⁵⁵ Uo. 363.; A csengeri kriptában is találtak aranypántokat, amelyek párták alapjául is szolgálhattak. Höllrigl J., i. m. 109.

AZ ÁBRÁZOLÁSOK TANULSÁGAI

A korabeli ábrázolásokon is gyakran megjelennek — a női viselet kiegészítő részeként — a párták és egyéb fejdíszek. Azonban ezek formája, szerkezete — pl. a fametszeteken — általában eléggé elnagyolt, s így sokszor — a részleteket mellőző ábrázolások alapján — az egyes pártatípusokra csak következtethetünk.⁵⁶

Viszonylag jól megfigyelhetjük a párta felépítését egy XVII. századi magyar festményen, ahol a tarkó fölött szalaggal megkötött pártát gyöngyök és ékköves boglárók díszítik.⁵⁷

A gyöngyös-bogláros párták egy remekműű darabjával találkozhatunk egy, a XVI. század végéről származó spanyol festményrészleten, amelyik fiatal lányt ábrázol.⁵⁸ A hátul fonatokba feltűzött haját a pártán kívül virágkoszorú is díszíti. A tokba foglalt ékkövekkel és igazgyöngyökkel ékesített párta alapját valószínűleg aranyból készült abroncs képezi, amelyre — mint már korábban említettük — Radvánszky is utalt.⁵⁹

Egy 1600-ból származó magyar fametszeten talán a forrásokban is sokszor emlegetett, fiatal lányok által viselt „koronka” nevű fejdíszet ábrázolták,⁶⁰ melynek formájáról Apor Péter leírásából értesülhetünk,⁶¹ egy XVII. századi magyar vízfestményen pedig valószínűleg az asszonyok kontypártája és az ún. „homlokelő” látható.⁶² Ez utóbbi többnyire vékony, fátolszerű anyagból készült, és — nevének megfelelően — a homlok nagy részét, kb. a szemöldök vonaláig eltakarta.⁶³

A reneszánsz festmények nőalakjainak saját, illetve vendégfonatokkal díszített hajviseletét pontos, jól felismerhető ábrázolásokon láthatjuk, mint pl. a már említett 7. ábra 1–4. képén,⁶⁴ továbbá Mátyás királyunk feleségének, Aragóniai Beatrixnek — a II. világháborúban elpusztult — márványdomborművén.⁶⁵ Ez utóbbi ábrázoláson a rövid, fürtös-csigás hajon helyezkedik el a szalaggal átfont fejdísz.

Szintén a fonatos fejdíszek egyik példájával találkozhatunk egy 1520-ból származó oltárképen, ahol Szt. Borbálát többszörös fonatban feltűzött hajjal ábrázolták. A fonatokat valószínűleg selyemből sodort, gyöngyökkel díszített műhajfonat keretezi.⁶⁶

⁵⁶ Négy, 1600-ban készült fametszetet említünk itt meg, amelyek előkelő hajadonokat ábrázolnak: Magyar művelődéstörténet. (Budapest é.n.) III. 312–313., 378–379.

⁵⁷ Szendrei J., A magyar viselet történeti fejlődése. (Budapest 1905) 96. kép. A festményt közölte Horváth B., i. m. 5. ábra.

⁵⁸ Šronková, O., Die Mode von der Renaissance bis zum Rokoko. (Prague 1959) 94.

⁵⁹ L. 55. j.

⁶⁰ Magyar művelődéstört. III. 312.

⁶¹ „A főleányoknak az fején a nyakszirton feljül, az tetejeken kevésse alol, hat csontból szőrrel erősen megkötött koronaforma, jóféle gyönggyel megrakott vagy klárisal, az kitől mint tölt ki, magas csúpos, hátrafüggő koronájok volt.” Apor P., Metamorphosis Transylvaniae. (Bukarest 1978) 54–55.

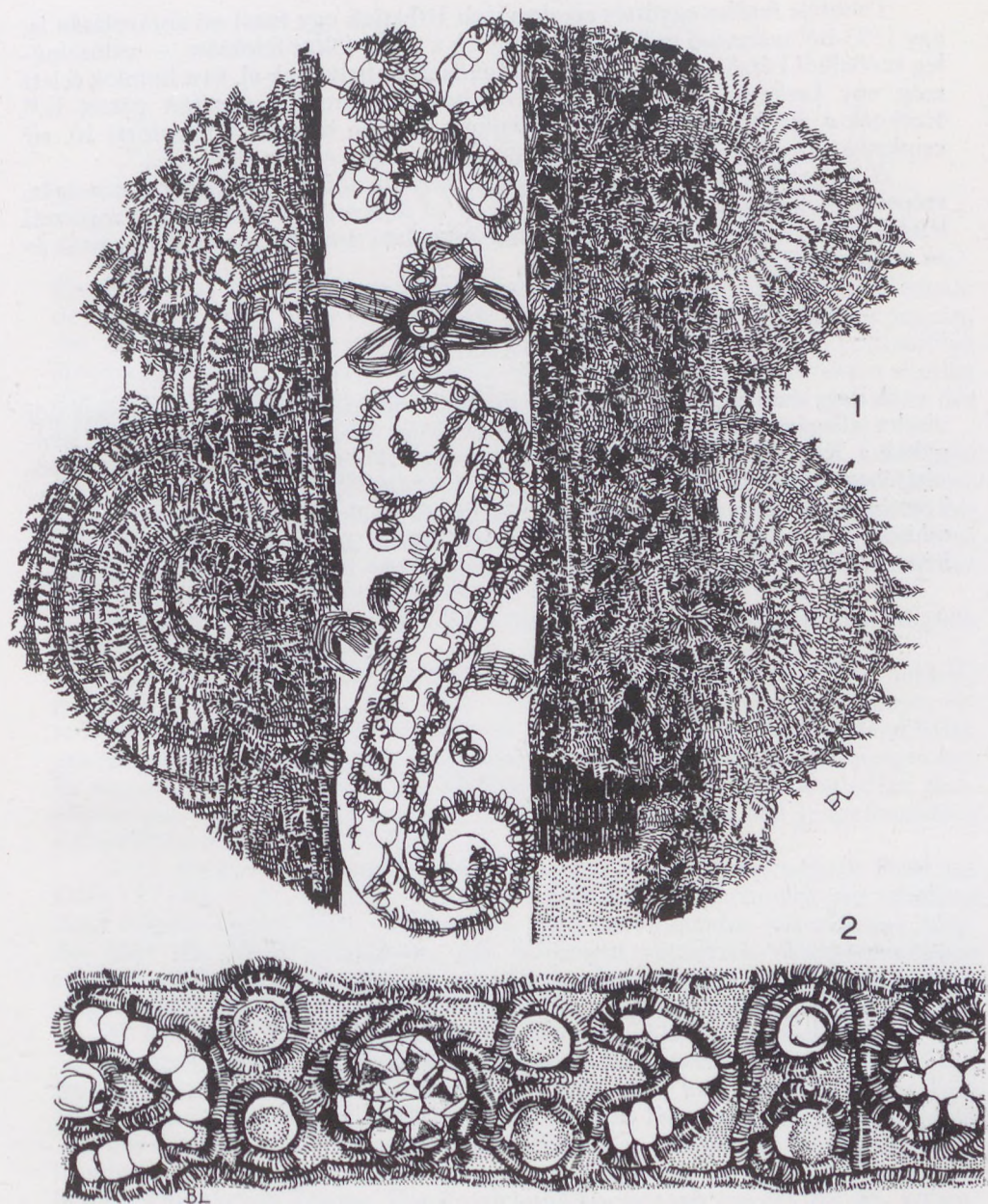
⁶² Magyar művelődéstört. III. 330.

⁶³ Kornis Dóra nászruhája (1567): „Két gyöngyös homlokelő.” Régi magyar nyelvemlékek. II. 198.; Csúzy Magdolna nászruhája (1549): „Egy főkötő, mind homlok előtül”. Uo. 65–66.

⁶⁴ 7. ábra 1: Sachs, H., Die Frau in der Renaissance. (Leipzig 1970) 16. kép.; 7. ábra 2: Uo. 51. kép.; 7. ábra 3: Uo. 93. kép.; 7. ábra 4: Uo. 4. kép.

⁶⁵ Uo. 14. kép.

⁶⁶ Šronková, O., i. m. 23.

15. ábra 1: A nagylózi 10. sír pártájának rekonstrukciós rajza; 2: a 21. sír ékköves, gyöngyös pártájának rekonstrukciós rajza

Abb. 15. 1: Rekonstruktionszeichnung des Jungfernkranzes aus Grab 10 von Nagylózs; 2: Rekonstruktionszeichnung des mit Schmucksteinen und Perlen verzierten Jungfernkranzes aus Grab 21

Többféle fejdísz-együttes alkalmazását láthatjuk egy fiatal nő ábrázolásán is, egy 1593-ból származó holland festményen: a tarkó fölött feltűzött — valószínűleg műhajból készült — fonatokon virágkoszorút helyeztek el, és a homlok felett még egy keskeny, gyöngyökből kialakított boglárokkal díszített pártát is.⁶⁷ Ezeknek a díszítő boglároknak a felépítése nagyon hasonlít a nagylózi 10. sír csipkedíszes pártájának korallgyöngyös boglárjaihoz (3—4. ábra).

A kiragadott példák a XVI—XVII. századi női fejdíszek változatosságát, szépségét, gazdag díszítését bizonyítják, s az ábrázolások tanúságát a régészeti leletek is megerősítik, mint az e dolgozat keretében ismertetett nagylózi párták és az említett analógiák.

ÖSSZEGZÉS

A nagylózi pártákat tehát — az elmondottak alapján — a középnemesi női viselet jellegzetes darabjai közé sorolhatjuk. Mint ilyenek újabb adalékokkal szolgáltak a XVI—XVII. századi fejdíszek típusainak összeállításához, illetve kibővítéséhez. Megerősítették az írott források pártákról szóló leírásait, valamint szerkezetük pontosabb megismerése által kiegészíthettük, teljesebbé tehattük a leltárakból, hozománylistákból, hagyatékokból, illetve az ábrázolások alapján nyert képet. Méltán foglalják el helyüket az eddig feltárt középkori fejdíszek sorában.

⁶⁷ Uo. 55.

WEIBLICHER KOPFSCHMUCK AUS DEM FUNDMATERIAL VON NAGYLÓZS, 16.—17. JAHRHUNDERT

Das Fundmaterial stammt aus der einstigen St. Stephans-Pfarrkirche der Gemeinde Nagylózs, Kom. Győr-Sopron. Die Kirche wurde in der Arpadenzeit gegründet und im Laufe der Jahrhunderte mehrmals umgebaut. Eine vollständige archäologische Erschließung der Kirche fand 1977 statt; im Kircheninnern wurden alle Gräber bis zum Untergrund erschlossen. Gleichzeitig wurden 11 Gräber des Kirchhofes an der S-Seite der Kirche aufgedeckt.

Die Patronatsherren der Kirche von Lózs waren die Familien Lózs und Viczay aus dem Geschlecht der Osl. Das Fundmaterial der erschlossenen Gräber kann auch mit der Familie Viczay in Verbindung gebracht werden, die sich bis zum 16.—17. Jh. in Lózs begraben liessen. Die Bedeutung der Funde wird dadurch noch größer, daß aus dem Trachtenmaterial der gegebenen Periode nur ein sehr kleiner Teil erhalten geblieben ist.

In diesem Beitrag behandelt die Verfasserin aus dem Fundmaterial lediglich den weiblichen Kopfschmuck.

1) Aus Grab 10 stammt ein Jungfernkranz mit Korallenperlen und Schleife geschmückt (*Abb. 1—4; Abb. 15:1*); dieses ist wahrscheinlich die späteste erschlossene Bestattung in der Kirche. Er gehört zur Gruppe der mit Metallfäden geschmückten Jungfernkranze, zeigt aber eine ganz spezielle Erscheinungsform. Er umgab ganz den Schädel des Skelettes. Aufgrund der archäologischen Beobachtungen und nach der Form und Verzierung können wir den Jungfernkranz auf die Mitte des 17. Jhs datieren.

2—3. Jungfernkranz mit Schlingen und aus Silberfäden gewebten Band aus Grab 19 (*Abb. 5:2; Abb. 6:1*). Man kann auf einen Kopfschmuck mit falschem Zopf folgern, daraus Teile des einst den Zopf umwindenden Silberbandes, bzw. des über die Stirne getragenen, mit Schlingen verzierten Jungfernkranzes erhalten geblieben sind. Der aus zwei Teilen bestehenden Kopfschmuck kann aufgrund der Lage des Grabes und der Analogien auf das 16. Jh. datiert werden.

4) Aus Grab 8, im Chor, an der N-Seite des Altars erschlossen, kam vom Skelett eines kleinen Mädchens ein aus Goldfäden gewebtes Band (*Abb. 8:2*). Im Schutt unter dem Ziegelfußboden vor dem Altar kam ein Silberdenar vom Maximilian (1564—76) aus 1572 (CNH III. 94) vor. Das Band umgab den oberen Teil des Schädels und ist dem Band aus Silberfäden des Grabes 19 ähnlich, doch in schönerer Ausführung. Seine Funktion konnte auch dieselbe sein: zum Umbinden von falschen Zöpfen. Die Entstehung können wir auf das 16. Jh. setzen.

5) Jungfernkranz mit roten Steinen und Perlen geschmückt (*Abb. 9:1; Abb. 15:2*). Er stammt aus Grab 21, das sich unter der Kriptenmauer aus dem 19. Jh. befand. Die Verzierungen wurden auf einen Grund aus dunkelbraunem

Seidensamt angebracht; die mit roten Glassteinen geschmückten, blumenförmigen Rosetten wechselten sich mit in V-Form aufgenähten Perlen ab. Aufgrund von Analogien können wir den Jungfernkranz auf das späte 16, bzw. frühe 17. Jh. datieren.

6) In Grab K/2 eines kleinen Mädchens wurde ein Jungfernkranz mit geblasenen Glasperlen verziert gefunden. Zum Schmuck des Kranzes gehörten gedrehte, dünne Silberfäden, Glasperlen und Flitter. Die aus drei Teilen bestehenden Motive durften auf das teilweise erhalten gebliebene, lederartige Material appliziert werden (aus dem vorhandenen Material konnte man eine Motivenreihe rekonstruieren). Da die archäologischen Beobachtungen keine ausreichende Anhaltspunkte lieferten, mußte die Verfasserin den Jungfernkranz aufgrund von Analogien datieren: solche kommen überwiegend in Gräbern des 16. Jhs vor.

7) Ovale Flitter (*Abb. 11: 2*), mit Fäden zusammengefaßte, glitzernde Kupferplättchen, die Jungfernkranz wie auch Haube zieren mochten, kamen aus der Gegend der Kopfes im Grab 15 vor. Das Grab wurde vom Ausgräber vor 1570 datiert, da das genaue datierbare, spätgotische, N-Seitenaltar und das Ziegelpflaster aus Backsteinen mit Kreuzstempel darüber lagen.

8) Jungfernkranz mit Metallfäden und Perlen verziert (*Abb. 12: 3*), er kam aus Grab K/7, das durch andere, unbekannte Bestattungen größtenteils vernichtet war. Er gehört zur mit Metallfäden und Perlen verzierten Kecskeméter Gruppe; wir können ihn auf das späte 16. Jh. datieren.

9) Jungfernkranz aus Metallfäden (*Abb. 6: 2*), aus Grab K/6, wo das mäßig gut erhaltene Skelett eines kleinen Mädchens lag. Der Grund aus Stoff und Samt wird oben und unten von je einem geflochtenen Metallband umfaßt, in der Mitte befinden sich auf einem massiven Textilkern geschlungene Metallfäden, die einst winzige Perlen umfaßten. Der Jungfernkranz kann auf das späte 16, frühe 17. Jh. datiert werden.

Auf zeitgenössischen Darstellungen kommen als Ergänzungen der Frauentracht oft auch Jungfernkranze und andere Arten von Kopfschmuck vor, die die Vielfalt, Schönheit und reiche Verzierung des weiblichen Kopfschmucks aus dem 16.—17. Jh. bezeugen. Die Darstellungen werden auch durch die archäologischen Funde bestätigt. Die Jungfernkranze von Nagylózs können wir also zu den charakteristischen Stücken von der Frauentracht des mittleren Adels reihen. Als solche liefern sie weitere Angaben zur Aufstellung, bzw. Erweiterung von Kopfschmucktypen des 16.—17. Jhs. Sie bestätigen die Beschreibungen der schriftlichen Quellen über Jungfernkranze, und durch die gründlichere Erkenntnis ihrer Konstruktion konnten wir das aus Inventaren, Aussteuerlisten, Nachlassen, bzw. von Darstellungen gewonnene Bild ergänzen und vervollständigen.

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Készült az MSZ 5601-59 szabvány szerint
B/5 alakban 19,3 A/5 ív terjedelemben, 800 példányban

84/1928 Franklin Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

